İxtisas: Psixologiya

Kafedra: Psixologiya, pedaqogika və sosial fənlər

Fənn: Ailə və gender psixologiyası

Müəllim: Bayramov M.B.

Mühazirə

Mövzu 1. AİLƏ VƏ GENDER PSİXOLOGİYASININ PREDMETİ VƏZİFƏLƏRİ VƏ DİGƏR ELMLƏRLƏ ƏLAQƏSİ

Plan

1. **Ailə və gender psixologiyasının mövzusu**
2. **Ailəni kiçik qrup kimi səciyyəndirən xüsusiyyətlər.**
3. **Ailəni kiçik qrup kimi səciyyəndirən spesifik xüsusiyyətlər.**
4. **Müasir dövrdə ailə nigah münasibətlərinin növləri**

1. Ailə və gender psixologiyasının mövzusu

Bəşər cəmiyyətinin böyük sosial kəşflərindən və təsisatlarından biri olan ailə insanlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri əks etdirın mənəvi-psixoloji və sosial birliyin spesifik formasıdır. Sosial sistem kimi ailənin sbaitliy cəmiyyətdə onun yalnız spesifik instutsional funksiyasını yerinə yetirməsi ilə yanaşı, həm də özünün daxili psixoloji iqlimindən, mənəvi dəyərlərdən, emosiyalardan, iqtisadi maraq və s. kimi digər amillərdən də asılıdır.

Ailə ər-arvadlıq-valideyinlik-qohumluq əlaqələri ilə bağlanmış və bununla əhali artımını və ailə ənənələrini, varisliyini, həmçinin uşaqların sosiallaşdırılmasını və ailə üzvlərinin mövcudluğunu təmin edən, vahid ümumailə fəaliyyətinə əsaslanan insan toplumudur. Bu münasibətlə rus psixoloqu A.Q. Xarçiyev yazır: “Ailə həyat yoldaşları, valideynlər və övladlar arasında tarixən konkret münasibətlər sistemi, nikah və qohumluq əlaqələri, ümumi məişət və qarşılıqlı məsuliyyətlə birləşmiş, sosial vacibliyi, əhalinin fiziki və mənəvi artımına cəmiyyətin ehtiyacı ilə şərtlənən kiçik qrupdur”.

Hər bir cəmiyydə mədəniyyət və sivilizasiyanın üzvi vəhdəti əyani olaraq ailədə əks olunur. Sosial-mədəni fenomen kimi ailə bütün bəşər mədəniyyəti və sivilizasiyanın, bütövlükdə cəmiyyətin ictimai-tarixi və mənəvi təcrübəsini ehtiva edir. Ailə əsl səmimilik

mehibanlıq, qayğıkeşlik tərbiyəsi məktəbidir: anaya, ataya, babaya, nənəyə, qardaşlara və bacılara münasibət insaniyyətin sınağıdır.

İctimai münasibətlər ailədə xüsusi psixoloji mahiyyət xarakteri alır. Cəmiyyət və ailə kimi iki sosisal fenomenin üzvi vəhdəti və qarşılıqlı əlaqəsi insan sivilizasiyasının təkamül yolu ilə inkişafını təmin edir. Maddi və mənəvi-ideoloji münasibətlərin dialektik vəhdəti sayəində ailə ictimai varlıq və ictimai şüurun tərkib elementi kimi çıxış edir. Kiçik qrup və sosial instutlardan biri kimi ailə həm də mühüm bir funksiyanı – sosiallaşma funksiyasını, tərbiyedici –pedaqoji vəzifələri yerinə yetirir. Sosial təsisat kimi yarandığı ilk dövrlərdən etibarən ictimai-tarixi təcrübənin gənc nəslə ötürülməsi ailənin ən mühüm vəzifələrindən biri olmuşdur.

Ailə psixologiyası psixologiyan elminin ailə və nigah problemlərini öyrənən fənlərarası istiqamətlərindən biri olub, sosioloji, iqtisadi, etnoqrafik, tarixi, hüquqi, pedaqoji, demoqrafik və s. tədqiqatlara əsaslanır. Psixologiya elminin bu sahısi ailəyə psixoloji yardım məqsədi daşıyır. Ailəyə psixoloji yardım isə o deməkdir ki, ailədaxili münasibətlərin pozitiv istiqamətə tənzimlənsin, ailə özünün hər bir üzvünə səmərəli inkişaf mühiti yaratsın. Funksional (sağlam) və disfunksional (qeyri-sağlam) ailənin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi ailədaxili münasibətlər psixologiyasının ən önəmli problemidir.

Ailə psixologiyası fənlərarası elmi istiqamət olmaqla, ailə sosiologiyası, ailə pedaqogikasl, habelə, iqtisadiyyat, tibb, hüquq, fəlsəfə, etnqrafiya və s. elm sahələrində aparılmış elmi tədqiqatlardan əldə olunan nəticələrə istinad edir və həmin elmlərlə sıx qarşılıqlı əlaqədə inkişaf edir.

2. Ailənin spesifik sosial-psixoloji sistem kimi tədqiqi bir neçə mərhələyə ayrılır:

Birinci mərhələ - Antik dövrdən XIX əsrin ortalarına qədər olan dövrü əhatə edir. Q. Kriatensen bu mərhələni "**sosial darvinizm mərhələsi**" adlandırmışdır. Bu dövrdə ailənin əsas forması monoqram ailə hesab olunur, ailə cəmiyyətin çox kiçik, miniatür nümunəsi, cəmiyyətin özü isə genşlənməkdə olan ailə kimi nəzərədən keçirilirdi. Bu mərhələdə ailə haqqında təsəvvürlərdə sırf nəzəri konsepsiyalar üstünlük təşkil edirdi.

İkinci mərhələdə - (XIX əsrin ortaları-XX əsrin əvvəli) antorpoloqlar və etnoqraflar ailəni aktiv surıtdı öyrənməyə başlamışdılar. Bu mərhələdə onlar çöl tədqiqatlarından və ibtidai cəmiyyətlər üzərində aparılmış müşahidələrdən alınmış geniş empirik materiallara və müqayisəli-tarixi təhlilin nıticələrinə əsaslandırdılar. Qohumluğun müxtəlif

sistemlərinin öyrənilməsi patriarxatla matriarxatın nisbəti barədə nəzəri diskussiya ilə nəticələndi. Ailənin tarixinin və matriarxat problemlərinin öyrənilməsinin əsasını isveçrəli tarixçi İ.Y. Bahovfen (1815-1887) qoymuşdur. Onun fikrinə görə cinslər arasında poliam münasibətlər monoqram nikahdan əvvəl mövcud olmuşdur.

Sosioloq C. Mak- Lenan hesab edirdi ki, ailə öz inkişafında üç pillədən keçmişdir: p**romiskuitetdən** (cinslər arasında heç bir şeylə məhdudlaşmayan münasibətlərdən) **analıq hüququndan** və onun vasitəsi ilə **atalıq hüququna** doğru. C. Mak- Lenan və başqaları tədqiqatlar nəticəsində belə bir qənaətə gəlmişlər ki, ailə institutu donuq törəmə deyil,təkamül prosesində uzun inkişaf yolu keçmiş və indi də inkişaf edən sosial sistemdir. C. Mak- Lenan həmçinin elmə **endoqamiya və ekzoqamiya** anlayışları kimi fundomental anlayışları daxil etmişdir.

Üçüncü mərhələ - XX əsrin əvvəllərindən ortalarına qədər davam etmişdir. Krestensen bunu "**spontan elmi mərhələ**" adlandırmışdır. Bu mərhələdə elmdə nikah münasibətlərinin pillələri, formaları, tipləri haqqında emprik məlumatlar toplanmış, bir çox sosioloqların səyləri sosial mühəndislik və ailə münaqişlərinin həllinə kömək göstərilməsi üzərində cəmlənmişdir.

Dördüncü mərhələ - XX əsrin ortalarından indiyə qədər davam edən dövürdür ki, Krestensenə görə bu mərhələ "**mənlik şüuru mərhələsi**" kimi xarkaterizə olunur. Bu mərhələ üçün sosiologiyası və psixologiyası nəzəriyyəsinin planauyğun qaydada yaradılması və kollektiv emprik tədqiqatların aparılması səviyyəsidir.

1980-ci illərin əvvəllərindən ailənin həyat tərzinə, ər-arvadın emosional münasibətlərinə, münaqişələrə, vəzifələrin bölgüsünə, hakimiyyət və nüfuz münasibətlərinə, ailəyə dövlət köməyinə, nəzəri və metodik problemlərə, gənc ailələrə, uğursuz ailələrdə uşaqların tərbiyəsinə, seksual və nikahaqədərki davranış məsələlərinə daha artıq diqqət yetirildi.

Azərbaycanda ailə problemlərinin sosial- psixoloji və pedaqoji aspektdən araşdırılması sahəsində sistemli tədqiqatlara XX əsrin 70-ci illərindən başlamışdır. Bu sahədə diqqətəlayiq tədqiqatların müəllifi professor Ə. Əlizadənin xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir.

3. Ailə psixologiyası hazırda müasir psixologiya elminin müstəqil sahələrindən birinə çevrilmişdir. Sosiologiya, etnoqrafiya, yaş psixologiyası, differensial psixologiya, şəxsiyyət psixologiyası, cinsi fərqlər psixologiyası və s. kimi elm sahələrinin qovşağında

meydana gəlmiş ailə psixologiyası ailənin psixoloji cəhətdən öyrənilməısi məqsədini qarşıya qoyur.

Şəxsiyyətin ailə sistemində öyrənilməsi vəzifələrini təmin etmək üçün ailə psixologiyası bir sıra **spesifik tədqiqatlar metodlarına** istinad edir. Bunların sırasında psixolgiya elminin ənənəvi metodları hesab edilən **müşahidə** və **eksperiment** kimi emprik metodların müstəsna rolu vardırş Bundan bşaqa ailənin öyrənilməsi üçün **söhbət – müsahibə, "anagündəlikləri", "əkizlər",** müayını edilənlərə aid **sənədlərin və onların fəaliyyət məhsullarının təhlili, bioqrafik** (şəxsiyyətin həyat yolu haqqında məlumatların toplanması və onların təhlili), **erkən uşaqlıq xatirələrinin təhlili, uşaqların və yaşlıların əl işləri, silə üzvlərinin xatirələri, yazılı qeydləri və gündəlikləri** başlıca metodlar hesab edilir. Ailənin psixoloji baxımdan öyrənilməsi bu və ya digər metod çərçivəsində bir sıra **diaqnostik metodlara** istinad edilməsini tələb edir. Bu səbəbdən və tədqiqatın qarşısında duran diaqnostik vəzifələrdən asılı olaraq bir sıra standartlaşdırılmış və standart-laşdırılmamış metodikalardan istifadə edilir.

Ailə problemlərinin öyrənilməsində obyektiv nəticələrin əldə eedilməsi məqsədilə tətbiq olunan metod və metodikaların öyrənilən parametrlərə uyğunluğu, həmçinin nəticələrin etibarlılığı və validliyi tətbiqi zamanı istifadə olunan vasitələr subyektin öyrənilən parametlərinə uyğun olmalı və aşağıdakı prinsiplərə əsaslanmalıdır:

- seçilən metodikalar tədqiqat obyektinin bütün mümkün parametrlər kontekstində kompleks səviyyədə maksimal öyrənilməsinə təminat verməli;
- aşkar edilmiş faktların diaqnostik vasitələrlə kəmiyyət-keyfiyyətcə və müqayisəli təhlili aparılmalı;
- əldə edilən nəticələr obyektiv olmalı və tədqiqatın qarşıya qoyulmuş məqsəd və vəzifələri iləs ciddi ş.əkildə determinləşməlidir.

Tədqiqat prosesində psixodiaqnostik məqsədlə bir sıra məlum mütodikalardan (psixi inkişafda geridə qalan uşaqların ailə şəxsiyyətlərarası münasibətləri) istifadə oluna bilər. Ümumi psixologiyada olduğu kimi ailə psixologiyasında da ən geniş yayılmış emprik metodlardan bir **müşahidədir.** Müşahidə daha qədim psixodiaqnostik metodlardan biridir. Müahidə metodundan başqa sorğu metodundan (şifahi sorğu, yazılı sorğu, anket sorğusu, sərbəst sorğu, standart sorğu, test sorğu), test-tapşırıq, söhbət metodu, konkret situasiyaların təhlili metodu, qrafik proyektiv metodikalardan istifadı olunur.

Psixoloqlar - R.L.Kriçeveski və E.M.Dubovskaya ailəni kiçik qrupun tipik modeli hesab edirlər. Kiçik qrup kimi ailə üçün də istənilən kiçik sosial qrupa aid edilən sosial-psixoloji qanunauyğunluqlar və xüsusiyyətlər səciyyəvidir. Kiçik qrupları səciyyələndirən rus sosioloqu A.İ.Dontsov onun əsas xüsusiyyətlərini aşağıdakı kimi təqdim edir:

1. Nisbətən müntəzəm və minimal məsafədə uzun müddətli əlaqə;
2. Fərdi tələbat və maraqları təmin etməyə imkan verən ümumi məqsədlər;
3. Birgə həyat fəaliyyəti şəraitində funksiyaların və rolların bölgüsünün ümumi sistemində iştirakçılıq. Qrup üzvlərinin kooperativ qarşılıqlı asılılığı;
4. Qrupdaxili və qruplararası davranışda ümumi normalar və qaydalar;
5. Qrup üzvlərinin bir biri ilə həmrəylik hissi və qrupda qəbul edilmə;
6. Qrup üzvlərinin bir biri haqqında aydın və diferensiallaşmış təsəvvürləri;
7. Qrup üzvlərini bir birinə bağlayan kifayət qədər aydın və stabil emosional münasibətlərin olması;
8. Qrupda bir biri ilə qarşılıqlı təsirdə olan qrup üzvlərinin özlərini eyni qrupun üzvü hesab etməsi və ətrafdakıların bunu qəbul etməsi.

Kiçik qrup kimi ailəni digər qruplardan fərqləndirən spesifik xüsusiyyətlər də mövcuddur. Bunlara normativlik, qapalılıq, tarixilik, çoxfunksiyalılıq, totallıq (ailə münasibətlərinə cəlb olunma) və heterogenlik aiddir.

Normativlik dedikdə, nikaha daxil olma yaşı, nikah münasibətlərinin formaları, uşaqların sayı, onların tərbiyəsi metodları, ailədə rol və öhdəliklərin bölgüsü başa düşülür. Bu amillər konkret olaraq, hər bir cəmiyyətdə bərqərar olmuş sosial-mədəni təsəvvürlərdən, milli adət və ənənələrdən, stereotiplərdən və s. asılıdır.

Qapalılıq. Ailə özünün qanunları, mədəniyyəti, ənə- nələri, xüsusiyyətləri, ailədaxili ünsiyyət, ailə sirlərinin konfi- densiallığı baxımından qapalı sistemdir. Lakin ailənin qapalılığından bəhs edərkən, biz heç də onun xarici aləmlə kom- munikasiyadan tam təcrid edilməsini nəzərdə tuta bilmərik.

Tarixilik hər bir ailənin yaranması və yox olmasınadək bir çox cəhətləri əks etdirir. Buraya nikaha qədərki dav- ranış, nikahda birgə yaşayışa adaptasiya, uşaqların doğulması və s. daxildir. Hər bir ailənin tarixinin ölkənin inkişaf tarixində yeri vardir.

Çoxfunksiyalılıq. Ailə insanın çoxsaylı tələbatları- nın müxtəlif formalarda təmin edilməsi ilə səciyyələnir, bu prosesdə müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir. Ailə münasibətlərinə cəlb olunma insan üçün ailənin sosial və emosional əhəmiyyətini, onun keyfiyyət xarakteristikasını əks etdirir.

Heterogenlik ailə üzvlərinin cins və yaş tərkibinin çoxcəhətli olmasını ifadə edir.

Ailədə olan qarşılıqlı münasibətlərə xarici və daxili amillər təsir göstərir. Xarici amillərə həmin cəmiyyətdə mövcud olan maddi və mənəvi şərtlərin birliyi aiddir. Bunlar cəmiyyətdə, əmək kollektivində, ailədə şəxsiyyətlərarsı müna- sibətləri müəyyənləşdirir. Daxili amillərin təzahürü şəxsiyyətlərarası münasibətlər səviyyəsində qarşılıqlı gözləmələrin reallaşması əsasında müşahidə olunur.Daxili amillərə ailədə uğurlu həyata təminat verən ailə partnyorların fərdi-psixoloji xüsusiyyətləri aiddir. Bunlar ər və arvadın intellektual, xarakterioloji və sosial-psixoloji xüsusiyyətləridir.

Ailə münasibətlərinin inkişafında əsas funksiya ailə cütlüklərinin mənəvi-psixoloji uyğunluğu, tərəflərin həyat strategiyasına əsaslanan ideya və baxışlarla şərtlənir. Bunlar

aşağıdakılardır: xarici nəzarət-daxili nəzarət, eqoizm-alturizm, ictimai normalara yönəlmə-özünə yönəlmə, şəxsi ləyaqət, özünə inamın olmaması.

Müasir dövrdə ailə-nikah münasibətlərinin müxtəlif növləri yaranmışdır. Onlardan daha geniş yayılanları aşağı- dakılardır:

1. **Dürüst-müqaviləyə əsaslanan ailə-nikah münasibətləri.** Hər ikisi, ər və arvad nikahdan nə istədiklərini qa- baqcadan təsəvvür edir və müəyyən maddi gəlir götürməyi düşünür. Onlar arasında emosinal bağlılıq, əlbəttə bunu məhəbbət adlandırmaq çətindir, amma yenə də var. Belə ittifaq zamanın gedişində güclənir. Sanki bağlılıq məhəbbətə çevrilir. Belə nikaha daxil olan insanlar öz nikah tərəfdaş- larından daha çox maddi dəstək alır. Belə ki, ər və ya arvad hərəöz iqtisadi xeyrini, gəlirini nəzərdə tutur.

2. **Dürüst-olmayan müqaviləyə əsaslanan ailə-nikah münasibətləri.** Kişi və qadın nikahdan öz şəxsi xeyrinə istifadə edirlər və bununla digər tərəfdaşa zərər yetirirlər. Burada da məhəbbətdən danışmaq olmaz. Bəzən isə mə- həbbət birtərəfli olur (tərəflərdən biri bilir ki, onu aldadırlar, istifadə edirlər, lakin o hər şeyə dözür).

3. **Məcburiyyət qarşısında qurulan ailə-nikah münasibətləri.** Tərəflərdən biri diğərini məcbur edir. Digəri isə hayat situasiyasından və ya digərinə yazığı gəldiyindən ra- zılığa gəlir. Bu vəziyyətdə də dərin hissdən danışma olmaz. Belə nikah bağlanarsa, məcbur edən tərəf həyat yoldaşını öz şəxsi mülkiyyəti hesab edir. Nikahda və ailədə vacib olan azadlıq hissi burada mümkün deyildir. Bu ailənin psixoloji əsasları o qədər deformasiya olub ki, ailə həyatında vacib olan heç bir güzəşt, kompromiss mümkün deyildir.

4. **Sosial-normativ ustanovkaların (yönəlişliklərin) yerinə yetirilməsinə əsaslanan ailə-nikah münasibətləri.** Müəyyən bir yaşda insanlar belə qərara gəlirlər ki, ətrafda hamı evlənib, ailə qurub, onun da ailə qurmaq vaxtı çatıb. Bu məhəbbətsiz bir nikahdır, yalnız müəyyən ictimai stereotiplərə əsaslanır. Belə ailələrdə uzunmüddətli ailə həyatı ilə bağlı gözləntilər mümkün deyildir. Onlar çox vaxt təsadüfən yaranır və elə təsadüfən də dağılır, cütlüklərin həyatında heç bir dərin iz buraxmır.

5. **Məhəbbətə əsaslanan ailə və nikah münasibətləri.** İki insan könüllü olaraq birləşir, belə ki, onlar özlərini bir-birindən ayrı təsəvvür etmirlər. Məhəbbətlə qurulan ailələrdə tərəflərin öz üzərlərinə götürdükləri məhdudiyyətlər könüllü olur. Onlara boş vaxtlarını bir yerdə keçirmək xoşdur, bir-biriləri üçün sürprizlər etmək xoşlarına gəlir. Bu variantda ailə-nikah münasibətləri yüksək səviyyədə özünü göstərir. Uşaqlar doğulanda da, tərəflərdən biri öz müstəqilliyini saxlayanada da digər tərəf ona dəstək olur. Belə ailə-nikah münasibətləri ümumi qəbul edilmiş normalara deyil, qarşılıqlı inama, hörmətə əsaslanır.

Ailə insanı bütün həyatı boyu müşayiət edən vacib fenomenlərdən biridir. Ailə və nikah arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır. Lakin bu anlayıların hər biri həm də öz spesifik xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. Alimlər təsdiq etmişlər ki, nikah və ailə müxtəlif tarixi dövrlərdə yaranmışdır. A.Q. Xarçiev nikahı tarixən öz sosial formasını dəyişən kişi və qadın arasında olan münasibət hesab edir. Onun köməyilə cəmiyyət kişi və qadının cinsi həyatını tənzim edir, qanuniləşdirir və onların ər-arvad və valideyn kimi hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirir. Ailə isə nikahın əsasında yaranan və ər-arvadın, uşaqların sağlamlığı və tərbiyəsində hüquqi və mənəvi məsuliyyət daşıyan bir cəmiyyət, təsisat kimi funksiyasını yerinə yetirir.

Ailə psixologiyası psixologiya elminin ailə və nikah problemlərini öyrənən fənlərarası istiqamətlərindən olub, sosioloji, iqtisadi, etnoqrafik, tarixi, hüquqi, pedaqoji, de- moqrafik, kulturoloji və s. tədqiqatlara əsaslanır.

Ailə və nikah problemlərinin ilk dəfə elmi-psixoloji istiqamətdə sistematik araşdırılmsına XX əsrin 20-ci illərinin sonu, 30-cu illərin əvvəllərində ABŞ-da başlanılmışdır. XX əsrin sonlarına doğru ailə və nikahın psixoloji aspektdə tədqiqi aşağıdakı əsas məsələləri əhatə etməyə başladı: nikahın keyfiyyətinə təsir edən amillərin öyrənilməsi, ailənin inkişaf mərhələləri, ailənin rol strukturu, ailə üzvləri arasında hakimiyyətin bölünməsi, ər-arvad arasında ünsiyyət, vali- deynlər və uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri və s.

Аиля психолоэийасы 1960-илларин сону, 1970-си илларин яввялляриндян мцстягил бир елм сащяси кими инкишаф yoluna qədəm qoymuş, аиля вя никащ бир чох елмлярин, о сцмлядян психолоэийа елминин хцсуси тядгигат сащясиня чеврилмişдир. Юлкямиздя аиля проблемляри илк нювбядя синир сиситеми вя психи хястяликлярин вя йа аиля тярбийяси иля баьлы олан проблемлярин щялли иля мяшьул олан мцтяхяссислярин диггятини сялб етмишдир. Сон дюврлярдя ися практик психолоэийада евлилик щяйатынын, валидейн-ювлад мцнасибятляринин коррексийасы иля баьлы аиля кон- султасийасы да инкишаф etməyə başlamışdır.

Бу эцн - мцасир аилянин инкишаф динамикасынын бир чох обйектив вя субйектив чятинликлярля баьлы олмасы шяраитиндя аиля вя никащын сосиал-психолоjи сящятдян юйрянилмяси вя онун ганунауйьунлугларынын мцяййян едилмяси тялябаты xeyli ak- tuallaşmışdır. Беля ганунауйьунлугларын ашкарланması konflikt və boşanma hallarının daha çox təsadüf edildiyi gənc аиляляря дястяк вя эянсларин аиля щяйатына щазырланмасы бахымындан чох васибдир.

Ailə psixologiyası insanın ailə mühitində inkişafını, ailədaxili qarşılıqlı münasibətlərin psixoloji xüsusiyyətlərini, ailənin sosiuma adaptasiyasının psixoloji mexanizmlərini öyrənir.

Psixologiya elminiun bu sahəsi ailəyə psixoloji yardım məqsədi daşıyır. **Psixoloji yardım** isə o deməkdir ki, ailədaxili münasibətlər pozitiv istiqamətdə tənzimlənsin, ailə özünün hər bir üzvünə səmərəli inkişaf mühiti yaratsın. Funksional (sağlam) və disfunksional (qeyri-sağlam) ailənin psixoloji xüsusiyyətlərinin öyrənilməsi müasir ailədaxili münasibətlər psixologiyasının ən önəmli problemidir.

Аиля психолоэийасы курсунун ясас **вязифяси** аиля-никащ мцнасибятляринин тякамцлц щаггында системли тясяввцр йаратмаг, аиля щяйатынын мярщялялринин характерик хцсусиййятлярини эюстярмяк, аиля психолоэийасынын ясас проблемлярини мцяййянляшдирмякдян ибарятдир. Аиля психолоэийасы фяннин **предметини** шяхсиййятин формалашмасында аилянин ролу, аиля мцнасибятляри вя аиля щаггында нязяриййяляр, яр-арвад проблемляри, ушагларын тярбийяси, аиля мцнасибятляринин тяшяккцлц вя динамикасы, аилядя психолоjи иглим, аилядя психолоjи коррексийа кими мясялялярин tədqiq edilməsi, **obyektini** isə ailədaxili münasibətlər təşkil edir.

Аиля психолоэийасы фяннинин ясас vəzifəsi тялябялярдя мцасир дюврдя аиля мцнасибятляринин типляри, funksiyaları, ясас истигамятляри, практик истифадя имканлары щаггында адек- ват тясяввцрлярин формалашдырылмасындан ibarətdir.

Аиля кичик груп, васиб емосионал мцнасибятлярин системи, sosial birlik formasıвя сосиал тərbiyə институту кими, sosiologiya, etnoqrafiya, ailə pedaqogikası, demoqrafiya, сосиал психолоэийа, шяхсиййят психолоэийасы, konfliktologiya və s. елмляр тяряфиндян дя юйрянилир. Валидейн-ювлад мцнасибятляри, аилядя тярбийя цслублары, ушагларын тярбийяси йаш вя педагоji психолоэийанын тядгигат обйектиня аиддир. Йаш вя педагоji психолоэийадан фяргли олараг, аиля психолоэийасы ясас иши фярдин инкишафы вя тярбийясинин аиля контекстиня йюнялдяряк araşdırır.

Ailə kiçik qrup, əhəmiyyətli emosional münasibətlərin sistemi və sosial inistitut kimi digər sosial qruplardan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə fərqlənir. Əgər sosiologiya və sosial psixologiya sosial qrupları öyrənirsə, ailə psixologiyası "ailə" adlanan nadir, vahid, sosial törəmənin üzvü olan fərdləri, onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətləri, ailə-nikah problemlərini və s. tədqiq edir. Истянилян диэяр груплардан фяргли олараг, аилядя олан ялагяляр гощумлуг ялагяляриня ясасланыр. Яр-арвад мцнасибятлярини арашдыраркян сосиологlar ясас диггяти никащларын, бошанмаларын тенденсийасына, аиля сийасятинин тящлилиня йюнялдирся, аиля психологу ися адамларын няйя эюря бир-бирини сязб етмяси, бир-бириня щюрмят етмяси мясяляларини тядгиг едир.

Аилянин функсионаллашмасынын позулмасы, аиля ролларынын патолоэийасы клиник психолгларын психотерапевтлярин диггятини сялб едир. Аиля психолоэийасыны клиник психотерапийадан фяргли олараг, нормал, функсионаллашан хошбяхт аиляларин юйрянил мяси сязб едир. Ailə psixologiyası Pedaqogika elmi ilə də sıx qarşılıqlı əlaqədədir. Pedaqogika elminin "Ailə pedaqogikası" adlanan xüsusi sahəsi ailədə sosiallaşma, uşaqların ailə tərbiyəsi, üslubları, uşağın ailədə inkişafı, valideyn-övlad münasibətləri və s. kimi məsələləri tədqiq edir.

Mövzu 2. AİLƏ VƏ GENDER PSİXOLOGİYASININ TƏDQİQAT METODLARI

Plan:

Аиля психолоэийасынын тədqiqat metodları
Gender psixologiyasının və tədqiqat metodları

Аиля психолоэийасынын гаршысында дуран вязифяляр кифайят гядяр мцряккябдир. Бунлара мисал олараг, никаща дахил олмаьын мотивлярини мцяййянляшдирмяк, щиссляри гиймятляндирмяк, аилянин хошбяхт олмасынын сябябларини, аилядахили ситуасийайа инсанын неся уйьунлашмасыны мцяййянляшдирмяк вя с. эюстярмяк олар. Бунунла ялагядар мцасир дюврдя аиля психолоэийасыны тядгиг етмяк цчцн вербал вя гейри-вербал методлар ишлянилмишдир.

Şəxsiyyətin ailə sistemində öyrənilməsi vəzifələrini təmin etmək üçün ailə psixologiyası bir sıra spesifik tədqiqat metodlarına istinad edir. Bunların arasında

psixologiya el- minin ənənəvi metodları hesab edilən müşahidə və eksperi- ment metodlarının müstəsna əhəmiyyəti vardır. Bundan başqa ailənin öyrənilməsi üçün söhbət-müsahibə,"ana gündəlikləri", "əkizlər", müayinə edilənlərə aid sənədlərin və onların fəaliyyət məhsullarının təhlili, bioqrafik, erkən uşaqlıq xatirələrinin təhlili, uşaqların və yaşlıların əl işləri, ailə üzvlərinin xatirələri, yazılı qeydlər və gündəliklər də başlıca metodlar hesab edilir.

1. **Мцшащидя metodu.** Мцшащидя методу заманы аиля ситуасийасында инсанларын давранышынын гавранылмасы, баш верян щадисялярин гейдя алынмасы нязярдя тутулур. Психолог бу заман мцшащидя етдийи аиля цзвляринин щярякятляриня гарышмыр. Elmi müşahidə tədqiqatın məqsədinə uyğun olaraq gə- rəkli faktların seçilməsi yolu ilə həyata keçirilməli, nəticələr yazılmalı və qeydə alınmalıdır. Pedaqoji-psixoloji müşahidə prosesində şəxsiyyətin kommunikativ davranış, emosional-iradi, ailədə yaşlılar və kiçiklərlə qarşılıqlı münasibətlər (o cümlədən ər-arvad, bacı-qardaş, gəlin-qaynana və s.), qarşılıqlı təsirin xarakteri öyrənilir.

2. **Експеримент.** Експеримент мцяййян бир факторун олмасынын диэяр факторун йаранмасына сябяб оласağını ehtimal edən və əsaslandıran йеэаня методдур. Психоложи експериментин шяртляри експериментатор тяряфиндя нязарятдя сахланылыр. Експеримент заманы експериментал вя контрол груплар йарадылмалы, yoxlayıcı və öyrədici eksperimentlər keçirilməlidir.

3. Сорьу metodu da psixodiaqnostikada istifadə edilən əsas metodlardandır. Щяр бир инсанла сорьу кечирмяк мцмкцн олмадыьына эюря, психологлар мцяййян сечимля иш- ляйирляр. Респодентляри сечмякля бярабяр, психологлар суал- лары сечмякдя дя ещтийатлы олмалыдырлар. Сорьу телефон васи- тясиля, шяхси мцсащибя, почт васитясиля дя кечириля биляр. Сорьунун нятисясини дцзэцн тящлил етмяк лазымдыр. Sorğu metodunun bir sıra müxtəlif variantları vardır: şifahi sorğu, yazılı sorğu (anket sorğusu), sərbəst sorğu, standart sorğu və s.

4. Psixoloji diaqnostikada ən geniş yayılmış metodlardan biri də **testlərdir.** Onların vasitəsilə öyrənilən hadisənin dəqiq kəmiyyət və keyfiyyət xarakteristikasını əldə etmək mümkündür. **Test-sorğunun** köməyi ilə əvvəlcədən seçilmiş, yoxlanılmış etibarlı suallar vasitəilə sınanılan şəxsin müəyyən psixoloji ketfiyyətlərini müəyyənləşdirmək mümkündür. **Test-tapşırıq test-sorğudan** ona görə fərqlənir ki, sınalınan şəxsin davranışı və psixologiyasını onun nə söyləməsinə görə deyil, nə etməsinə görə qiymətləndirilməsinə əsas verir. Bu cür testlərdə xüsusi tapşırıqlar sisteminin yerinə yetirilməsi nəticələrinə görə sınalınan şəxsdə öyrənilən keyfiyyətlərin səviyyəsi haqqında qiymətləndirici mühakimə irəli sürülür.

5. Söhbət metodu ailə psixologiyasında ən çox əhəmiyyət verilən köməkçi metodlardan biridir. Bu metod vasitəsilə ünsiyyətdə olan psixoloq ailə üzvləri ilə xüsusi tərtib edilmiş proqram əsasında, şəxsi ünsiyyət prosesində onların psixi vəziyyəti, ailədəki mövqeyi, həyat idealları, sosial yönəlişikləri, dəyərlər sistemi, ailədaxili münasibətlər və s. haqqında faktlar əldə edir. Bir elmi metod kimi söhbətin əsas xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, bu metod əsasında psixoloq ailə subyekti olan hər bir şəxslə canlı ünsiyyətdə olmaq imkanına malik olur, söhbət zamanı eyni məqsədəyönəlmiş müxtəlif üsullardan istifadə edə bilir. Suallar birbaşa və ya dolayı şəkildə verilə bilər.

6. Son dövrlərdə valideynlərin və digər ailə üzvlərinin problemlərinin öyrənilməsində **şəxsiyyət sorğuları metodundan** istifadə geniş yayılmışdır. Şəxsiyyət sorğuları şəxsiyyətin baza əlamətlərini, fərdin psixi xassələrini səciyyələndirən geniş spektri əhatə edir

7. **Конкрет ситуасийаларын тящлили методу.** Конкрет аиля ситуасийасынын вя йа конкрет щадисялярин юйрянилмяси щяртяряфли тядгигат тяляб едир. Bu metodun tətbiqi zamanı müxtəlif тестлярдян истифадя, биографийанын юйрянилмяси, мцшащидянин кечирилмяси вя c. kimi yardımçı metodlardan da istifadə olunar.

Ailənin və ailədaxili şəxsiyyətlərarası münasibətlərin öyrənilməsində ən geniş yayılmış qrafik proyektiv metodi- kalara "Ailə rəsmi" (V. Vulf və b.), "Ev-ağac-adam" (C. Buk), "Ağac testi", (K.Kox), "Avtoportret" (R. Berns) və bir çox digərlərini misal göstərmək olar.

Müasir ailə psixologiyasında kliniki sorğulardan, o cümlədən psixoterapiyada geniş yayılmış müxtəlif şəxsiyyət tiplərinə aid sorğulardan geniş istifadə olunur. Ailə psixologiyasında istinad edilən məşhur testlərdən biri də M.Lyuşerin "Rənglər testi"dir. Bu test belə bir müddəaya istinad edir ki, insan münasibətlərinin qeyri-verbal komponentlərinin xarakteristikası öz-özlüyündə insanın özü və əhəmiyyəti başqa şəxs üçün rəng assosiasiyasında əks olunur. Rəngli testlər sırasında ən çox istifadə olunan dörd əsas (qırmızı, göy, yaşıl, sarı) və dörd əlavə rənglər daxildir. Bu test stressin diaqnostikasında köməkçi vasitə hesab edilir.

Ailədaxili münasibətlərin və valideynlərin tərbiyəçi mövqeyinin öyrənilməsində"**Ailə sosioqrammı" testi** uğurlu diaqnostik alət hesab edilir. Bu test subyektin ailədə şəxsiyyətlərarası münasibətlər sistemində vəziyyətini aşkara çıxarmağa və ailədə ünsiyyətin strukturu və xarakterini müəyyənləşdirməyə imkan verir. Bu cür testlərə Rene Jilya, Pari testlərini aid etmək olar.

Psixodiaqnostika təcrübəsində daha geniş yayılmış sorğular sırasına R.Kettelin "şəxsiyyət sorğu"sunu, "patopsixoloji diaqnostik sorğu"nu "şəxsi və situativ hə- yəcanlılıq sorğusu"nu və s. aid etmək olar.

Statistik metodlar ailə psixologiyası sahəsində tədqiqatlarda önəmli əhəmiyyətə malikdir. Bu metodlar psixoloqa ailədaxili münasibətlərdə baş verən dəyişmələrə sə- bəb olan amilləri müəyyən etməyə, müxtəlif amillər arasında səbəb-nəticə asılılıqlarını aşkara çıxarmağa və nəticələri riyazi-statistik metodlar əsasında qiymətləndirməyə imkan verir.

2. Gender psixologiyasının predmeti və tədqiqat metodları

Аиля психолоэийасы вя эендер психолоэийасы психолоэийанын бир-бири иля сых ялагядя олан сащяляридир. «Эендер» термини (сосиал синс) 1970-си иллярдян сонра йаранса да, елмдя яввялляр дя cinslərlə bağlı мцяййян идейалар мювсуд иди ки, бунлары да эендер психолоэийасына аид едя билярик. Latın dilindəki «genus» kökündən götürülən "gender" sözü ingilis dilindən tərcümədə "cins" mənasını verir və"sosial cins" anlayışını ifadə etmək üçün istifadə edilir. Цмумиййятля, эендер психолоэийасынын тарихини беш мяр- щяляуя айырмаг олар: 1) фялсяфянин дахилиндя эендеря уйьун идейаларын йаранмасы (антик дюврдян ХЫХ ясря

гядяр); 2) эендер психолоэийасынын предметинин вя сащяляринин формалашмасы; 3) фрейдизм вя йа психоанализ мярщяляси (XX ясрин яввялляри); 4) эениш експериментал тядгигатларын башланылмасы, илк нязяриййялярин йаранмасы(1950-1980-си илляр); 5) эендер психолоэийасынын sürətli инкишафы: експериментал тядгигатларын, емприк фактларын нязяри дярк олунмасы, эендер проб- лемляринин юйрянилмяси методларын ишлянилмяси.

Gender onu bildirirdi ki, xüsusi qrup olaraq qadınların öyrənilməsinə son qoyulur və əvəzinə cinslərin qarşılıqlı şəkildə bütün bioloji, psixoloji və sosial xüsusiyyətlərini nəzərə alaraq tədqiqi başlanır. «Gender» sözünün yaranması, əsasən, müasir cəmiyyətin fəlsəfi tənqidi ilə bağlı idi; tənqid olunan sahə isə qadınların hüquqlarının pozulması idi.

Gender anlayışının elmə daxil edilməsinin bir sıra səbəbləri mövcuddur. Bu səbəblər aşağıdakılardan ibarətdir. Təhlili bioloji səviyyədən sosial səviyyəyə endirmək; cins anlayışının sinif və irq kimi əsas kateqoriyalara aid olmasını sübut etmək. Gender anlayışı əksər hallarda sosial cins deməkdir. Bu anlayış kişi və qadın cinslərinin müxtəlif cəmiyyətdə davranış normalarının məcmusu deməkdir.

"Gender" anlayışı cinslər arasındakı və cinslərdaxili münasibətlərin kompleksidir. Gender araşdırmalarının nəticəsində məlum oldu ki, müasir cəmiyyətdə nəinki qadınların, hətta kişilərin də, özü də olduqca kəskin və ağrılı problemləri var. Tədqiqatlar göstərir ki, qadına və kişiyə aid olanları ayrı-ayrılıqda, bir-biri ilə əlaqəsi olmadan araşdırmaq, müqayisə etmək qeyri-düzgün obrazın yaranmasına səbəb olur. Cinslərarası və cinslərdaxilində münasibətlər məcmusu dedikdə gender sistemi nəzərdə tutulur. Bu anlayışa müxtəlif komponentlər daxildir və o tədqiqatçılar tərəfindən fərqli şəkildə izah olunur. İlk dəfə «cins-gender sistemi» termini amerikan feminist-antropoloq Geyl Rubin tərəfindən istifadə olunmuşdur. Rubin cins-gender sistemini «mexanizmlər toplusu» kimi müəyyən etmişdir. Gender sistemlərinin tədqiqi cinslər arasında sosial mütəşəkkil münasibətləri başa düşməyə kömək edir.

Amerikalı sosioloq Entoni Giddens 1989-cu ildə nəşr etdiyi «Sosiologiya» dərsliyində genderin tərifini verərkən, onu «cins» terminindən belə fərqləndirib: «əgər cins kişi və qadınların cismani, fiziki fərqlərini göstərirsə, «gender» anlayışı onların mədəni fərqləri ilə bağlıdır. Cins və genderin fərqləndirilməsi fundamental (əsaslı) xarakter daşıyır, çünki kişi və qadınların bir çox fərqləri, öz mahiyyəti etibarilə heç də bioloji sayılmır».

Analitik termin mənasında «gender» sözünü elmi ədəbiyyatda ilk dəfə 1961-ci ildə amerikalı tarixçi Coan V.Skott öz «Gender: tarixi təhlilin əhəmiyyətli vahidi» məqaləsində istifadə etdi. Burada deyilir: «gender - … cinslərin fərqlərinə əsaslanan sosial münasibətlərin elementi, hakimiyyət münasibətlərini bildirən əsas yoldur». Coan Skottun fikrincə, «gender mənsubiyyətinin dərki – sosial münasibətlərin yaradıcı, yəni formalaşdırıcı elementidir. Gender – cinslər arasında gözə çarpan fərqlərinə əsaslanır, cins isə hökmranlıq münasibətlərini ifadə etmək üçün yoldur».

Cins və gender sözlərinin fərqləndirilməsi fikrini ən birinci antrpoloqlar bəyəndilər. 1972-ci ildə Şerri Ortner tərəfindən yazılmış «Qadın, mədəniyyət, cəmiyyət» kitabı böyük diskussiyalara səbəb oldu. Diqqəti daha çox «Qadınlıqla kişiliyin nisbəti təbii ilə mədəninin nisbətinə uyğundurmu?» məqaləsi cəlb etmişdir. Bu məqalədə qeyd edilir ki, qadının cəmiyyətdə sosial statusu müəyyən edildikdə onun reproduktiv vəzifəsi (uşağı

dünyaya gətirmək) nəzərə alınmır, çünki qadınlıq (feminililik) və qadınlar təsviri sosial yox, təbii amillərlə əlaqələndirilir.

Gender münasibətləri, sosial biliklərin sahəsinə daxil olan klassik və postklassik nəzəriyyələr vasitəsilə dərk edilirdi. Kişi cəsarəti və qadın incəliyinin müzakirə olunmasına Marks, Dyurqeym, Parsons, Qoffman və Qarfingel kimi alimlərin nəzəriyyəsində rast gəlmək mümkündür. 1970-ci illərin ortalarına qədər klassik və postklassik sosiologiya sahəsində "gender" və "gender münasibətləri" anlayışından istifadə olunmamışdır.

Hər bir elmin predmeti olduğu kimi, gender psixologiyasının da öyrəndiyi konkret sahə vardır. Geниш мянада gендер психолоэийасынын предметинэ психиканын синсля баьлы олан хцсусиййятляри аиддир. Онун конкретляшдирилмяси эендер психолоэийасынын мцхтялиф сащяляриндя якс олунур. Эендер психолоэийасыны 6 бюйцк bölməsi mövcuddur: 1)гадын вя кишилярин мцгайисяli психолоэийасы; 2)гадын психолоэийасы; 3) киши психолоэийасы; 4) эендер сосиализасийасы; 5)эендер мцнаси- бятляринин психолоэийасы; 6) лидерлийин эендер психолоэийасы вя йа эендер вя лидерлик.

1. Гадын вя кишилярин мцгайисəli психолоэийасы. Эендер психолоэийасынын formalaşması эедишиндя бу сащə синси диморфизм, сінси дипсихизм (ictimai-psixoloji cinsi fərqlər), синси фяргляр, эендер фяргляри və s. kimi müxtəlif adlar daşımışdır. Cinslərin müqayisəli psixologiyasında киши вя гадынлар, оьлан вя гызлар onların психикасы, психофизииолоjи вя нейропсихолоjи хцсусиййятлярдян тутмуш сосиал-психолоjи хцсусиййятляря гядяр bir çox xüsusiyyətlərinə görə müxtəlif parametrlərlə xa- rakterizə olunurlar. Бу заман йалныз фяргляр дейил, охшарлыглар да мцяййянляшдирилир. Мцгайисянин мягсяди синслярин юзцнямяхсуслуьуну, киши вя гадынларын спесифик хцсусиййятлярини мцяййянляшдирмякдян ибарятдир.

2. Гадын психолоэийасы гадынларын психикасынын вя давранышынын хцсусиййятлярини юйрянир. Адятян хариси тядгигатларда гадын психолоэийасы, киши психолоэийасы иля бирликдя юйрянилир. Лакин гадын психолоэийасынын юз спесифик предмети вардыр ки, бу да гадын физиолоэийасы иля баьлыдыр. Бураya аналыг дюврц, гадынларын мяшьуллуьу, гадына аид пешяляр, гадына хас олан хястяликляр вя с. aiddir.

3. Киши психолоэийасы gender tədqiqatlarında илк аддымларыны атыр. Бу сащянин предметиня психиканын гадынлара аид олмайан хцсусиййятляри daxildir. Щятта беля бир мцгайися дя aparılır ki, ян маскулин гадын ян фемин кишидян беля фярглянир. Спесифик киши хястяликлярinin mövcudluğu, onların qadın- lardan az ömür sürmələrinin səbəbləri, кишилярин вахтсыз юлцмцнцн сябябляри, уалныз кишиляря хас олан пешяляр, qадынларын иштирак етмядийи киши групларынын ишэцзар, пешякар клублары, компанийалары вя с. юйрянilir.

4. Эендер socializasийасы. Бу сащянин предметиня эендер идентиклийи, эендер ролларынын мянимсянилмяси вя бу просеся эендер стереотипляринин тясирини формалашдыран эен- дер сосиализасийасы amillərinin tədqiq edilməsi аиддир.

5. **Эендер мцнасибятляринин психолоэийасынын предмети даща эенишдир.** Беля ки, эендер мцнасибятляри йалныз ъинслярарасы мцнасибятляри дейил, щям дя щяр бир ъинсин гаршылыглы мцнасибятлярини юзцндя бирляшдирир.Инсанлар ейниъинсли вя гарышыг ъинсли групларда юзлярини мцхтялиф cür апарырлар.Интим группардакы мцнасибятляр: достлуг, яр-арвад групларындакы цнсиййят вя гаршылыглы мцнасибятляр мараг доьурур. Bu sahənin predmetinə синслярин девиант мцнасибятляри, ясасян дя зоракарлыгла баьлы щадисяляр və s. aid edilə bilər.

6. Бу сащяни эендер мцнасибятляриня дя аид етмяк олар. Лакин лидерлийин эендер психолоэийасынı айрыса бир бюлмя кими эюстярмяйин ашаьыдакы сябябляри вардыр. Яввяла, бу проблем эендер мцнасибятляри чярчиясиндян чыхараг киши вя гадынлар арасында олан фярглəри дя ящатя едир: лидерлик, лидерлийин эендер сосиализасийасы, гадын менесментлийи вя с. Икинсиси, киши вя гадынлар арасында табе едян-табе олунан, лидер вя онун архсынса эедян кими мцнасибятляр юзцнц эюстярир və просесляр айрыса тядгиг олунмаьы тяляб едир.

Эендер психолоэийасынны вязифяляріня эялдикдя, онун нязяри аспектляриня нязяриййя вя консепсийаларын, метод вя методикаларын щазырланмасы вя ишлянилмяси, бу сащядя эениш тядгигатларын апарылмасы аиддир. Эендер йанашмасы психологун ишинин ясас сящятляриндян бири олмалыдыр. Бу щям тядгигатчыйа, щям консултанта, щям дя тренинг гупунун рящбяриня аиддир.

XX ясрин яввялляриндя эендер психолоэийасында 5 тядгигат методу гябул едилмишдир.

1. Кобуд индуксийа. Бу метода эюря, киши вя гадынлар щаггында танышларын сюйлядикляри, аиля-мяишят мясяляləри тящлил олунур. Лакин тядгиг олунанларын фикирляриня ясасланан нятися адятян qəti олмур. Она эюря ки, онларын бир чохунда синсляr- арасы фярглəр вя киши вя гадынларын шяхсиййятинин характе- ристикасы щаггында имплисид эендер нязяриййяси мювъуддур.

2. Експеримент методу. Адятян, gender araşdırmalarında эениш истифадя едилмямишдир.

3. Дедуксийа. Цмуми психолоэийанын наилиййятляри вя ганунауйьунлуглары тядгиг олунанларын синси нязяря алынмагла щяйата кечирили

4. **Биографик метод.** Тящлил цчцн эюркямли адамларын щяйат yoluna aid faktlar əsas эютцрцлцр. Лакин бу методun гадынлара тятбиги мящдуддур. Беля ки, гадынлар арасында тарихдя мяшщур оланлар аздыр. Кишилярин вя гадынларын тарихи ролу гейри-бярабяр ишыгландырылыб, мяшщур олан вя мяшщур олмайан кишиляр арасында фярг, ейни заманда мяшщур олан вя мяшщур олмайан гадынлар арасындакы фярг ейни дейилdir. Она эюря ки, tarixən гадынлар цчцн мяшщурлуьу ялдя етмяк даща чятин olmuşdur.

5. Анкетляшdirмя. Алимляр бу методу йцксяк гиймятляндирмишляр. Амма тядгиг олунанларын хцсусиййятляринин, хцсусиля дя емосионаллыьынын нязяря алынмасы baxımından bu metodun imkanları məhduddur.

Эендер фярглярinin психолоэийасында метаанализ методундан да эениш истифадя едилир. Метаанализ 1976-сы илдя Ж. Глос тяряфиндян сосиал елмляря дахил едилмиш, conpalar ися бир чох мцяллифляр тяряфиндян тякмилляшдирилмишдир. Бу метод hər hansı бир проблемя щяср олунмуш мцстягил тядгигатларын икинъили олараг рийази ишлянилмясидир. Ейни методикаларла тядгиг олунмуш ишляр эютцрцлцр вя онлар да тящлил олунараг синси фяргляр мцяййян едилир. Nəticədə bəzən цстцнлцк кишиляря, бязянся гадынлара хас олур.

Gender tədqiqatlarının dinamik inkişaf prosesini şərti olaraq 4 fazaya bölmək olar:

1. İlkin mərhələ - bu dövrün bütün gender tədqiqatlarında cinslərin bioloji və sosial bərabərliyinə əsaslanması fikri formalaşır. Hal hazırda Şərqi Avropa və postsovet məkanı ölkələri məhz bu mərhələyə aiddirlər.

2. İrəliləmə - bu dövrdə debatlar və diskusiyalar aparılır, siyasi mübarizəyə başlayırlar. Seminarlar, konfranslar keçirilir, elmi əsərlər çap olnur. Bu mərhələdə təşkilatların mərkəzləşdirilməsi və ya muxtariyyatda qalması haqqında fəal mübahisələr gedir. Belə təşkilatların konsolidasiyası Avropada keçən əsrin 70-ci illərində baş vermişdir. Bu dövrdə qadınlar tədricən ali təhsil sistemi çərçivəsində gender tədqiqatları keçirirlər.

3. Professionallıq – tədricən gender tədqiqatlarının müxtəlif yönümlü ixtisas kursları ali təhsil proqramlarına daxil edilir, sosioloji və psixoloji tədqiqatların gender xarakteristikası ilə məşğul olan alimlər dəstəsi formalaşır. Müasir tədqiqatların diqqət mərkəzində iqtisadiyyat və hüquq sahəsində gender aspektləri dayanır. Gender bərabərliyi problemləri müxtəlif ölkələrin dövlət siyasətinə və hətta dinə təsir göstərir. Məs., Avstriyada feminist nəzəriyyəsi və gender perspektivlərinin əsasları geniş tədqiq olunur, Finlandiyada təhsildə gender texnologiyaları geniş tətbiq olunur. Dünyanın bir çox ölkələrində - Macarıstanda, Makedoniya, Polşa, Türkiyə və eləcə də Azərbaycanda qadın hüquqları və gender tədqiqatları üzrə əhəmiyyətli nailiyyətlər əldə olunmuşdur.

4. İnstitutlaşma – yüksək professionallığın əldə olunması – XX əsrin 80-ci illərindən başlayan bu mərhələdə gender araşdırmalarının şaxələnməsi, gender sahəsində aşkar irəliləyişlər görünür. Bu zaman aşağıdakı modellər tətbiq olunur:

- gender tədqiqatlarının istiqamətləndirilməsi

- gender tədqiqatlarının inteqrasiyası.

Göstərilmiş 4 faza ierarxik deyil. Alimlər belə hasab edirlər ki, heç də bütün mərhələlərdən keçmək məcburu deyil. Bəzi Şərqi Avropa dövlətlərində və postsovet məkanı ölkələrində bu fazalar paralel inkişaf edərək bir-biri ilə toqquşmamışlar.

Mövzu 3. GENDER PSİXOLOGİYASININ FORMALAŞMASININ TARİXİ MƏRHƏLƏLƏRİ

Plan:

1. ***Фялсяфянин tərkibində эендеря уйьун идейаларын йаранмасы***
2. ***Эендер психолоэийасынын предметинин вə сащяляринин формалашмасы***
3. ***Фрейдизм вя йа психоанализ мярщяляси***
4. ***Эениш експеримептал тядгигатларын башланылмасы, илк нязяриййялярин йаранмасı. Gендер психолоэийасının sürətli инкишафы***

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. *Байрамов Я.С., Ялизадя Я.Я. Сосиал психолоэийа: Али мяктябляр цчцн дярслик. Бакы: Гапп - Полиграф, 2003.*
2. *Ялизадя Я.Я. Ушаглар вя йенийетмяляр: сексуал инкишафын психопедагоэикасы. Бакы, 2009.*
3. *Əfəndiyeva Ü.A. Əsrin gender konsepsiyası.Bakı, ADPU, 2017.*
4. *Эендер елминя эириш. Ы силд, мцяллиф кол. Ф.Ж. Мяммядова вя б. Бакы: Гярб Университети Эендер Арашдырмалары Мяр- кязи, Картон-М, 2005.*
5. *Бендас Т.В. Гендерные исследования лидерства // Вопросы психологии. 2000, №1,с. 87-95.*
6. *Бендас Т.В. Гендерная психология. СПб : Питер, 2005.*

1. Фялсяфянин tərkibində эендеря уйьун идейаларын йаранмасы

Gender psoxologiyası psixologiya elminin yeni sahələrindən biridir. Digər sahələr kimi onun da uzun keçmişə bağlı tarixəqədərki dövrü və qısa bir tarixi vardır. Lakin gender psixologiyasının tarixini yalnız XX əsrin 70-ci illərindən başladığını da hesab etmək düzgün olmazdı.

Gender psixologiyasına həsr olunmuş əsərlərdə bu elm sahəsi müxtəlif ideyalar və adlarla xarakterizə olunmuş dur. Bunlara cinsi müxtəlifliyin psixologiyası, qadın psixologiyası, feminist psixologiya, qadın və kişilərin qarşılıqlı mü- nasibətlərinin psixologiyası və s. aid etmək olar.

«Эендер» термини (sosial cins, cins-mədəniyyətin məhsulu kimi) 1970-си иллярдя сонра йаранса да елмдя яввял дя мцяййян идейалар мювсуд иди ки, бунлары да эендер психолоэийасына аид едя билярик. Цмуиййятля, эендер психолоэийасынын тарихиндя беш мярщяляни айырмаг олар

1) фялсяфянин tərkibиндя эендеря уйьун идейаларын йаранмасы (антик дюврдян XЫX ясря гядяр);

2) эендер психолоэийасынын предметинин вя сащяляринин формалашмасы (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri);

3) фрейдизм вя йа психоанализ мярщяляси (XX ясрин яввялляри - 1930-cu illər);

4) эениш експериментал тядгигатларын башланылмасы, илк нязяриййялярин йаранмасы (1950-1980-си илляр);

5) эендер психолоэийасынын sürətli инкишафы: експериментал тядгигатларын, емприк фактларын нязяри дярк олунмасы, эендер проблемляринин юйрянилмяси методларынын ишлянилмяси (1990-cı illərdən bu günə qədər).

Gender psixologiyasının ***I mərhələsi*** антик дюврдянXЫX ясря гядяр olan dövrü əhatə edir. Gender psixologiyasının antik mərhələsi haqqında söhbət gedərkən Qədim Yunan filosofları Platonun və Aristotelin cinslər haqqında fikirlərinə geniş istinad edilir.

Afinalı Platon (b.e.ə. 427-347) özünün "Pir", "Dövlət","Qanunlar" və digər əsərlərində "androginlər" anlayışını elmə daxil etmiş, cinslərin bir-birini tamamlaması fikrini əsaslandırmış, ailə-nigah münasibətlərinin mahiyyətini araşdırmış, cinslərin bərabərliyi ideyasını irəli sürmüşdür. Buna əsasən Platonu ilk antik "feminist" adlandırmışlar. Lakin onun baxışları bir qədər zidiyyətli idi. Platon "Androginlər" mifindən istifadə etmişdir. Yunan sözü olan andros-kişi, "gyune" və ya "gunaikas"-qadın,"androgin" qadın və kişi xüsusiyyətlərini özündə birləşdirənməxluq deməkdir. iki müxtəlif cins arasındakı məhəbbətin meydana gəlməsini belə izah edirdi: vaxtilə insantəbiəti indiki kimi deyil, nəsə başqa şəkildə olmuşdur. İnsanın dörd əli, dörd ayağı, kürəyə oxşar bədəni vardı. Bir boynun üstündə bir-birinin tam eyni olan, lakin əks istiqamətlərə baxan iki sifəti vardı.

İnsan özünün gücü, qüvvəsi bacarığı, ağlı, çevikliyi etibarı ilə müasir insandan qat-qat fərqlənirdi. O, allahların özlərinə belə boyun əymirdi. Hətta bir qismi allahlara hücum etmək fikrinə də düşmüşdü. Bundan xəbər tutan Zevs o biri allahları da ətrafına toplayıb onlarla məsləhətləşmişdi. Belə qərara alındı ki, bu insanlar ildırımla məhv edilsin. Lakin tezliklə həmin fikirdən daşındı- lar. Bu insan nəslinin kəsilməsi ilə nəticələnərdi. Zevs xeyli düşünüb daşındıqdan sonra insanların qüvvəsini parçalamaq, onların hər birini iki hissəyə bölmək qərarına gəldi. Bunlardan da kişi və qadın əmələ gəldi. Beləliklə, kişi və qadın bir insanın yarı hissələridir.Bu hissələr həmişə qovuşmağa can atır, buradan da Eros, yəni "təbii məhəbbət" yaranmışdır. Onlar yalnız birləşdikdə (bir-birini sevdikdə) dəyər əldə edə bilirlər. Platon nigahda davranış normalarını irəli sürmüş,doğumun məhdudlaşdırılmasını, kişilərin yalnız 25-45, qadınların isə 20-40 yaşlarında dünyaya nəsil gətirmələrini məqbul hesab etmişdi. Bu yaşdan sonra körpə ana bətnindən salınmalı, ya da doğulduqdan sonra məcburi olaraq öldürülməli idi. Platon həmçinin əhalinin çox olması zamanı onları kaloniyalara göndərməyi təklif edirdi.

Qadına münasibətdə Platonun fikirləri ziddiyyətli və neqativ idi. Belə ki, o qadını alçaldılmış məxluq hesab edir, kişiyə olan məhəbbət və dostluqla müqayisədə kişinin qadına məhəbbətini o məcburiyyət və aşağı səviyyəli sayırdı. Birinciləri o, "vulqar Afrodita", ikinciləri isə "səmavi (yüksək)Afrodita" adlandırıdı. O, hesab edirdi ki, kişi qorxaq və düzgün olmayan biridirsə, öləndən sonra onun ruhu qadına keçəcək. Başqa bir tərəfdən Platonun qadına münasibəti pozitiv idi. İdeal dövlətdə qadın kişilərlə birgə bütün işlərdə bərabər iştirak edə bilər. Platon qadını təsərrüfat işlərində ça- lışmaq məcburiyyətindən azad edir, onun professional qabiliyyətlərini hətta filosof və döyüşçü də ola bilərlər. O, uşaqların tərbiyəsində hər iki cinsin iştirakını bərabər sayırdı. Platon qeydedirdi ki, əgər kişi və qadınlar pis işlərdə ifrata varsalar, heyvana dönəcəklər, əqlləri qalib gələnə qədər ruhları bir bədəndən başqa bir bədənə köçəcək.

Aristotel Stagirit (b.e.ə. 384-322) Platondan fərqliolaraq "antifeminist" kimi görünür. Aristotel özünün "Siyasət", "Heyvanların yaranması" və s. əsərlərində aşağıdakı ideyaları irəli sürür: a) nikah haqqında qanun; b) ailədə ər- arvad münasibətləri; c) əhalinin sayının məhdudlaşdırılması; ç) çəmiyyətdə kişinin və qadının rolu; d) cinslər arasındaəmək bölgüsü; e) kişi və qadının ümumiyyətlə, dünyaya ümumi baxışları.O, hesab edirdi ki, cəmiyyətdə harmonik münasibətlərin mövcud olması yalnız əhali kifayət qədər azolduqda mümkündür. Ona görə də doğum sayını tənzimləmək lazımdır: a) kişilərə 37 yaşa, qadınlara isə 18 yaşa qədər uşağın olmasını qadağan etməklə, bu zaman qadınlarda bioloji yetkinlik nəzərdə tutulurdu, kişilərdə sosial bu dacinslərə müxtəlif münasibəti göstərir; b) xəstə uşaqları öldürməklə; c) hər bir ailədə neçə uşaq ola biləcəyi normasını qaydaya salmaqla kişidən üstün tuturdu. Platona görə, qadınla Aristotelə görə, kişi və qadın, ər və arvad münasibətləri, həm seksual, həm də digər

münasibətlərdə, ağanın nökərə olan münasibəti kimi olmalıdır. Cinslərin bir birindən fərqli olmasında yeganə əsas göstərici nəsli artırmaq və təssərrüfatı idarə etməkdir.Ailədə ər-arvadın müxtəlif vəzi- fələri var və onlar bir-birinin işinə qarışmamalıdırlar. Kişi və qadın bərabər olmayan məxluqlardır. Qadın uşağa bədən, kişi isə ruh verir. Ruh daha yüksəkdir. Kişi normadır, qadın isə ona baxanda normadan kənardır. Kişi idarə edir, qadın isə tabe olur. Aristotel qeyd edirdi ki, ər-arvad, yaxud ata- oğul kimi qeyri-bərabər münasibətlərdə üstün olan şəxsin məhəbbət payı da üstün olmalıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, Aristotelin fikirləri bu gün də XXI əsrdə gender stereotiplərini yaşayan insanlarda təkrarlanır. Çox vaxt Aristotelə müraciət etmək, ondan sitat gə-tirmək yaxşı cəhət hesab olunur: "Vaxtılə Aristotel demişdirki..." Amma bu zaman davranış normaları bugünkü qədər sivil olmayan bir dövrdə deyilənləri indi təkrarlamaq, əlbəttəki, düzgün deyildir. Davranış normalarının müxtəlifliyi, kişi və qadınların əmək bölgüsü, cinslərin özünəməxsusluğu, bir cinsi digər cinslə, etalon olanla müqayisə etmək, eyni zamanda doğumu tənzim etmək (öldürməklə deyil) bu gün də gender psixologiyasında aktualdır. Aristotelin cinslər haqqında dediyi fikirlər qəbuledilməzdir. Çünki o, cinslərin birinə yüksək qiymət verir, digərini isə alçaldır.

Cinslərlə bağlı ilk utopist ideyalar da dərin maraq doğurur. Tomas Mor (1478-1535) ilk dəfə özünün "Qızıl kitab"əsərində ideal bir dövlət ideyasını irəli sürmüş, orada kişi vəqadınların məşğuliyyətini fərqləndirmişdir. Bu, elm, incəsə-nət, ictimai və dini fəaliyyət, hərbi xidmətdir. Tomas Mora görə, yüksək vəzifədə hər ikisi-kişi və qadın ola bilər. Nikah isə məhəbbətə deyil xarakterin uyğunlaşmasına əsaslanır. Cütləri isə valideynlər seçir. Bu fikirlərdə gələcək gender problemləri nəzərdə tutulmuşdur: qadın və kişilərin müxtəlif məşğuliyyətlərdə, təhsildə, liderlik qabiliyyətlərinə bərabərliyi, eyni zamanda gender münasibətləri problemi özünün bəsit ifadəsini tapmışdır.

Tommazo Komponella (1568-1639) "Günəş şəhəri" əsərində ideal bir şəhər təsvir edir. Burada kişi və qadının təhsili fərqlənmir, onlar eyni zamanda hərbi təlimi də öyrənirlər. Onların paltarları da kişilərinkindən fərqlənmir, amma məşğuliyyətləri müxtəlifdir: kişilər daha ağır fiziki işləri yerinə yetirir, qadınlar isə uşaq doğur, amma ailə yoxdur. Düzdür, uşaqların doğulması üçün partnyor seçmək lazımdır. Bu astrologiyanın köməyi ilə yerinə yetirilir. Beləliklə, T. Kamponella cinslərin bərabərliyi ideyasını irəli sürmüşdür,onun geyimə, şəxsiyyətin xarakterinə və davranışına təsirinigöstərmiş və gender rollarını kəskin nizamlamışdır.

Filosof C.Lokk hesab edirdi ki, cinslərin təbii bərabərsizliyi və kişilərin qadınlar üzərində üstünlüyü ondan irəli gəlir ki, təbiət tərəfindən qadının müqəddəratı – yeni insanı dünyaya gətirməkdir. «İdarəetmə haqqında traktat» əsərində o, şəxsiyyət emansipasiyasından bəhs edir, bu şəxsiyyət isə yalnız kişi olmalıdır. Qadınlar, öz əmək fəaliyyətinin məhsullarını istifadə etmək hüququ olan

adamlara aid deyil – bu yalnız kişilərin əlindədir. Qadının yalnız öz cehizinə aid olan mülkiyyətinə hüququ çatır.

Sonrakı dövrdə gender psixologiyası sahəsində fransız maarifçisi və filosofu Jan-Jak Russo (1712-1778) maraqlı ideyalar irəli sürmüşdür. Russonun fikrincə, kişi və qadınların bərabərliyi, onların oxşarlığı onların bioloji varlıq kimi bir-birinə uyğun gəlməsində ifadə olunur: hər ikisi insan nəslinin nümayəndəsidir, bir çox orqanları, tələbat və qabiliyyətləri oxşardır. Amma ictimai varlıq kimi onlar bərabər deyillər.Bu da onların anadangəlmə xarakteristikası ilə bağlıdır. Buna uyğun olaraq, davranış normaları da müxtəlifdir: kişilər üçün bu səmimilik, düzlük, müstəqillik, vicdanlılıq, qadınlar üçün isə utancaqlıq, çoxbilmişlik, hiyləgərlik, başqasının fikrini nəzərə almaq, nazlanmaq, ikiüzlülükdür. Qadınlar zərifdirlər, amma dərin ağıla malikdirlər, təhsil almağa qabildirlər. Eyni zamanda, yalnız ev təssərrüfatını, uşaqları idarə etməklə deyil, başqa sahələrdə də çalışa bilərlər. Nikaha isə kişi və qadınlar sevgi ilə daxil olmalıdırlar. Hər iki cinsin nümayəndəsi gələcək həyat yoldaşını seçməkdə bərabər hüquqa malikdir. Bununla belə, J.J.Russonun şəxsi ailə həyatı heç də uğurlu olmamışdır.O, Parisdə evində xidmətçilik edən Tereza adlı xanımla şəxsi münasibətlər qurmuş, ömrünün qalan hissəsini onunla yaşamışdır. Russo həmin qadından 5 uşağa sahib olsa da, onların hamısını uşaq evinə vermişdir.

Alman filosofu İmmanuel Kant (1724-1804) kişi və qadınları siyasi həyatda iştirak etmək xarakterinə, şəxsi xüsusiyyətlərinə və davranışına görə fərqləndirirdi.Kişilərə aktiv vətəndaşlıq, siyasi qərarları qəbul edilməsi, müstəqillik xasdır. Qadınlara isə passivlik, idarə ediləcək obyek olmaq xasdır. Qadınların bir çox xüsusiyyətləri uşaqların doğulması ilə bağlıdır: o qorxaqdır, zəifdir. Digərləri isə cəmiyyəti nəcibləşdirmək rolu ilə bağlıdır: gözəl natiq, hər şeyi ölçüb biçən, ifadəli sifətə malik olmaq, mənəvi cəhətdən yüksək vəs. İ.Kant heç vaxt evlənməmiş və ömrünün sonunadək elmöyrənməklə məşğul olmuşdur. O, 1781-ci ildə yazdığı ”Xalis zəkanın tənqidi” adlı məşhur əsərində yazırdı: “Gecə ucadır, gündüz gözəl, dəniz ucadır, yer gözəl, kişi ucadır, qadın gözəl”.

Kantın söylədikləri gender sterotipləri bu gün də qal-mışdır. Belə bir fikir bu günümüzdə də vardır ki, qadınlar siyasi qərarlar verə bilməzlər və onların bu xüsusiyyəti bio-loji və mədəni təyinatları ilə bağlıdır. Göründüyü kimi, keçmişin alimləri kişi və qadınların müxtəlifliyini qeyd etmişlər, amma bu bu müxtəlifliyin səbəblərini təbii hesab etmişlər.

İngilis yazıçısı Meri Uollstounkraft (1759-1797) belə bir ideya irəli sürmüşdür ki, kişi və qadınların təbii meyilləri və xüsusiyyətləri tərbiyənin nəticəsidir: qızlar gözəl geyinir və gəlinciklə oynayır, oğlanlar isə səsküylü, aktiv oyunlar oynayırlar. Bu gün bu məsələlər gender sosializasiyası kimiqeyd olunur.

Beləliklə, birinci dövrdə müxtəlif almlər ayrı-ayrı ideyalar irəli sürmüşlər ki, bu ideyalar da sonrakı dövrdə gender psixologiyasının inkişafında mühüm əhəmiyyət kəsbetmişdir.

2. Эендер психолоэийасынын предметинин вя сащяляринин формалашмасы

İkinci dövr (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəli) gender psixologiyasının predmetinin və təbii elmi əsaslarının formalaşması dövrü kimi özünü göstərir. Bu zaman bir çox qərb dövlətlərində cəmiyyətdə qadınların vəziyyəti ağır idi. Fransa, İngiltərə və ABŞ-də qadınları azadlğı uğrunda mübarizə başlandı. Bu Rusiyada da özünü göstərdi. Feminizm cərəyanı geniş vüsət aldı.

Gender psixologiyasının inkişafına təsir edən amillərdən biri də müxtəlif təhsil müəssisələrində hər iki cinsin nümayəndələrinin təhsil almasıdır. Paralel olaraq yeni sahənin iki hissəsi meydana gəldi: qadın psixologiyası və cinsifərqlərin psixologiyası.Hər şeydən əvvəl bu iki problemlərdən birinə bütövlükdə həsr olunmuş tədqiqatlar yarandı.

Rus alimi P.E. Astafyevin (1846-1893) əsərlərində zaman psixi aktların və hadisələrin bir-biri ilə əvəz olunmasıbaxımından psixi həyatın əsas faktoru kimi göstərilir. Bu faktora əsasən kişi və qadınların psixi tipi müəyyənləşir: qadınlar daha cəld, kişilər isə yavaş psixi templə seçilir.

XX əsrin başlanğıcında yenicə çapdan çıxmış Avstriya alimi Otto Vayningerin (1880-1903) "Cins və xarakter"əsəri geniş mübahisələrə səbəb oldu. Bu əsərdə o, hər iki cinsin müşahidəsi ilə bağlı çoxlu ideyalar irəli sürmüşdür ki, onların bəziləri qəbuledilməzdir. Belə ki, bu ideyalarda "mi- zoginlik" (qadına nifrət) meyli özünü göstərir. Onun ideyaları ümumi qəbul olunmuş əxlaq qaydalarına zidd idi. Lakin müəllifin əsas üç ideyası gender psixologiyasının inkişafına təsir göstərmişdir. Bu ideyalar aşağıdakılardır: a) biseksuallıq və androginlik haqqında; b) psixikada cinsi fərqlər; c) seksual gender münasibətləri haqqında. O.Vayninger “Cins və xarakter” əsərində cinslər arasındakı bütün fərqliliklərin bioloji əsaslardan qaynaqlandığına işarə edərək yazırdı: “Cinslərin bioloji xarakteristikaları üçün inkişaf etdirilmiş əsas müddəalardan alınan nəticələr elə radikaldır ki, hətta bu vaxtadək bizim nəticələrlə razılaşmış insanları da hürküdüb qaçıra bilər”.

XIX əsrin ortalarında Almaniyada, Fransada, Böyük Britaniyada və s. ölkələrdə qadınları tədqiq edən təşkilatlarmeydana gəldi və bir sıra əsərlər nəşr edildi. Onların biri holland alimi H.Heymansın 1911-ci ildə yazdığı "Qadın psi- xologiyası" əsəri oldu. Bu əsərdə o, qadın və kişi psixologiyası ilə bağlı xüsusiyyətləri göstərmiş, emosionallıq, şüurun səviyyəsi, təlqinə qapılma, qavrayış, hafizə, təsəvvür, təxəyyül və əqli qabiliyyətərlə bağlı cinslər arasındakı fərqləri açıqlamışdır.

Bir qədər sonra Moskvada L.P. Koçetkovanın "Kişi cinsinin bitkilər və heyvanlar aləmində məhv olması" adlı kitabı nəşr olundu. Müəllifin gəldiyi nəticələr, onun şərhləri kişi cinsinə olan nifrəti göstərir. O, hesab edirdi ki, nəsil artırmaq funksiyası qadın üçün bir maneədir. Ona görə də o, cəmiyyəti kişilərsiz və övladı olan qadınlarsız görürdü. Bu zaman qadınları qarşısına geniş üfüqlər

açılacaq. Kişilərdə də anoloji ideyalar meydana gəlmişdi. Məsələn, H.F. Fedorov qadın cinsinin sonu haqqında ideyaları irəli sürmüşdür. Bu ideyalar gender psixologiyasının inkişafına deyil, onun tənəzzülünə gətirib çıxarırdı. Mövzunu özü isə cinslərin müharibəsinə səbəb olurdu. Psixoloqlar gender psixologiyası sahəsində tədqiqat aparanda da hər iki cinsin nü- mayəndələrinin qarşılıqlı anlamalarına nail olmalıdırlar. Amerikan psixoloqu və etnoqrafı Marqaret Midin (1901-1978) 1928-i ildə nəşr olunmuş "Samoada böyümə" adlı əsəri etnoqrafiya və gender psixologiyasının inkişafına güclü təkan vermişdir. O, həmin əsərində Samoa xalqlarının ailəsində oğlan və qızların, kişi və qadınların ünsiyyət, davranış və tərbiyə sahəsində xüsusiyyətlərini və qarşılıqlı münasibətlərini əks etdirmişdir. Bu əsərdə gender identikliyi, gender sosializasiyası kimi məsələlər də diqqəti cəlb edir.

Beləliklə, ikinci mərhələnin sonunda gender psixologiyasının predmeti və onun bölmələri haqqında fikir formalaşdı. Bu dövrdə eksperimental tədqiqatlar başladı. Helen Tompson, Leta Xollinqvors, Helen Doyç və b. öz eksperimentlərində kişilər və qadınlar arasında intellektual fərqləri, kişilərin bu sahədə qadınları üstələmələrini nümayiş etdirmişlər. Bununla belə, cinslərin bərabərliyi hərəkatının nümayəndələri bu dövrdə həm də neqativ rol oynamışlar. Belə ki, oğlan və qızların intellektual testləri yerinə yetirərkən göstərdikləri nəticələrdəki fərqlər cəmiyyətdə sağlam olmayan reaksiyalara səbəb olmuşdur. Nəticədə, ABŞ-da cinsi fərqlərə aid olan testlər ya aradan götürülmüş, ya da tamamilə dəyişdirilmişdir.

3. Фрейдизм вя йа психоанализ мярщяляси

Gender psixologiyasının formalaşmasında ***üçüncü dövr*** "Psixoanalitik dövr" adlanır (XX əsrin əvvəlləri-1930- cu illər). Bu mərhələnin başlanması Ziqmund Freydin fəaliyyəti ilə bağlı belə adlandırılmışdı. Freydin adı gələndə qadın psixologiyası nümayəndələrində neqativ emosiyalar özünü göstərir.Onun baxışları bu gün də diskussiya doğurur. Freydin özünü gender psixoloqu kimi təqdim etmək doğru olmazdı. Lakin, onun "Qadın psixologiyası", "Qadınlıq", "Məhəbbət həyatının alçaldılması haqqında" və s. kimi əsərləri və burada irəli sürülən cinslərin psixoloji xüsusiyyətləri haqqında müddəalar psixologiyanın və bir sıra digər elmlərin inkişafına güclü təsir göstərmiş, qadınlar haqqında təsəvvürlərdə mənfi stereotiplər yaratmışdır.

Freydin bu sahədəki fikirlərini ilk dəfə tənqid edən Şarlotta Perkins onun qadın psixologiyası haqqında baxışlarını "fallik kultun dirçəlişi" adlandırmışdır.

1920-ci ildə Freydin tələbəsi Karen Horni də onun fikirlərinə münasibət bildirərək qeyd etmişdir ki, qadınlar haqqında ideyalar maskulin narsizmdən yaranmışdır. Freydin "kişilərə həsəd aparmaq qadınların inkişafında kritik rol oynayır" fikirlərinin əksinə çıxan Horni göstərirdi ki, kişilər ondan əziyyət çəkirlər

ki, uşaq dünyaya gətirə bilmirlər, onlar da "qadınlarda olan uşaqlığa" həsəd aparırlar.

Klara Tompson qeyd edirdi ki, kişilərin baxışları onların hakim olmaları ilə bağlıdır. Əgər onlar matriarxart cəmiyyətdə yaşasaydılar, simvollar dəyişilərdi. Bir çox alimlər göstərirlər ki, Freydin qadın inkişafı ilə bağlı oçerkləri şiş xəstəliyindən əziyyət çəkdiyi illərdə (1925-1933) yazılmışdı. Sonrakı dövrdə psixoanaliz və qadın psixologiyası arasında ziddiyyətlər daha da inkişaf etdi.1960-cı illərin sonunda psixoanaliz qadınların ruhi sağlamlığında təhlükəli elan edildi.

Keçmiş SSRİ-də Sovet hakimiyyətinin ilk illərində gender psixologiyasının inkişafı ilə bağlı sosial-siyasi iqlim dəyişdi. Bu dövrdə kişi və qadınların bərabərliyi ideyası irəli sürülürdü, qadını ictimai və istehsalat işi ilə bağlı olaraq ailədən ayırmaq istəyirdilər. Bu ona gətirib çıxarırdı ki, cinslərarasındakı fərqlər, qadın psixologiyası kimi məsələlər qəbuledilmirdi. Bu məsələlər uzun müddət davam etdi və həmin dövrü "cinssiz psixologiya" və "cinssiz pedaqogika" adlandırırdılar.1920-1930-cu illərdən başlayaraq SSRİ-də gender problemləri üzrə araşdırmalar başlandı. Rusiyada E.A. Arkin, P. P. Blonskinin apardığı tədqiqatlar buna misal ola bilər. 1927-ci ildə E.A. Arkinin "Uşaq kollektivinin öyrənilməsi" haqqında kitabı nəşr olundu. Burada həm lider oğlanların, həm də lider qızların öyrənilməsinin nəticələri şərh olunurdu. O, müəyyən etmişdir ki, bir çox uşaq qruplarındarəhbər oğlanlar olur, qızlar isə kiçik qruplaşmalara rəhbərlik edirlər.Oğlanlar bütün qrupa təsir göstərirlər. Belə təsirə səbəb oğlanların təşəbüskarlıq və texniki bacarıqlarının olmasıdır.

Təəssüf ki, belə tədqiqatlar 1930-cu illərin sonundadayandırıldı, bu dövrdə pedologiya, psixotexnika, sosial psi-xologiya kimi elmlər qadağan edildi. SSRİ-də 1960-cı illərin ortalarına qədər gender psixologiyasının inkişafında bir uçurum əmələ gəldi.

4. Эениш експериментал тядгигатларын башланылмасы, илк нязяриййялярин йаранмасы. Эендер психолоэийасынын сürətli инкишафы

Gender psixologiyasının formalaşmasında **d*ördüncü dövr*** (1960-1980-ci illər) geniş eksperimental tədqiqatların aparılması və ilk nəzəriyyələrin meydana gəlməsi dövrü kimi özünü göstərir.

1930-cu ildən 1960-cı illərə qədər yaranmış fasilə keçmiş SSRİ-də siyasi səbəblərdən baş vermişdi. Bəs nəyə görə bu xarici ölkələrdə də müşahidə olunurdu? Məşhur genderşünas alim T.V.Bendas bunun səbəbini qadın azad-lığı uğrunda hərakatlarin təsirində görürdü.

Feminizmin aktivləşməsi ilə əlaqədar sonralar gender tədqiqatları da genişlənməyə başladı. Gender psixologiyasına həsr olunmuş əsərlərdən

danışarkən Martina Xorner,Eleonora Makkobi, Sandra Bem, Nensi Xodorov və Kerol Hilliqan kimi qadın alimlərin adını xüsusi qeyd etmək lazım- dır.

Eleonora Makkobi - cinsi fərqlər psixologiyasında ən məşhur simalarından biridir. Onun 1974-cü ildə çapolunmuş "Cinsi fərqlərin psixologiyası" kitabı gender psixologiyası sahəsində ən çox sitatlar gətirilən əsərlərdəndir. 1999-cu ildə özünün yeni monoqrafiyasında E.Makkobi"cins" termini ilə yanaşı "gender" termini də işlətmişdir. O, gender psixologiyasının inkişafına xüsusi töhfə vermişdir. E.Makkobi K.Ceklinlə birgə 1970-ci illədə cinslər arasındakı fərqləri tədqiq etmək üçün metaanaliz statistik metodunuişləyib hazırlamışdır. E.Makkobi Kerol Ceklin ilə birgə tədqiqatlarında cinslər haqqında 1400-ə qədər faktı təhlil edərəkbelə qənaətə gəlmişdir ki, indiyə qədər elmə məlum olan gender stereotiplərinin əksəriyyəti öz təsdiqini tapmamışdır.Bəzi fərqlər vardır və onlar əsasən məkana bələdləşmə və riyazi qabiliyyətlərdə, nitq vərdişlərində və aqressivlik kimi xüsusiyyətlərdə müşahidə olunur.

1960-cı illərin sonunda Martina Xorner qadınların kişilərlə müqayisədə az uğur qazanmasının sadə səbəbini belə izah etmişdir: qadınlarda motivasiyanın olmaması, "müvəffəqiyyət qorxusu". Xornerin tədqiqatları böyük rezonansa səbəb oldu. Bir çox psixoloqlar onun korreksiyası üçün xüsusi proqramlar hazırladılar. Onlardan biri tanınmış psixoterapevt M. Fridman tərəfindən hazırlanmış "Müvəffəqiyyət qorxusunu aradan götürülməsi" adlanır. Kollek Daulinq "Zoluşkanın kompleksi" (1981) əsərində də "uğurdan qaçış" ideyasını əsas götürmüşdü. O, göstərir ki, qadınlardagizli olaraq müstəqillikdən qorxu hissi var.

Sonralar isə bir çox ziyalı, səriştəli, işgüzar qadınlarda özünü göstərən "fırıldaqçı" (başqasının adını mənimsəyən) fenomeni müəyyən olundu. Belələri öz qazandıqlarıuğurlardan həzz ala bilmir və belə hesab edirlər ki, buna layiq deyillər.Bu dövrdə həm də belə qadınlara yardım üçünpsixoloji dəstək proqramları işlənib hazırlanmışdı.

1974-cü ildə gender psixoloqlarinin diqqəti - SandraBemin konsepsiyasına yönəldi. Bu konsepsiya müxtəlif identiklikdə 3 tip insanı fərqləndirirdi: 1) femin xarakteristikanın üstünlüyü ilə seçilən; 2) maskulinlik keyfiyyətləri üstün olan; 3)androginlər (hər iki xüsusiyyətləri olanlar).

S.Bem ilk dəfə olaraq androginlik ideyasını psixi sağlamlıqla əlaqələndirirdi. Bu konsepsiya psixoloqların-alim və praktiklərin aktivləşməsi ilə nəticələndi. 1976-1984-cü illər arasında 100-ə qədər belə tədqiqatlar aparıldı. Sonralar Bemin bu nəzəriyyəsi tənqid edildi və o özü bu nəzəriyyəsindən imtina etdi. O, yeni bir nəzəriyyə-gender sxemi nəzəriyyəsini işləyib hazırladı. Bu tədqiqatçının adı gender psixologiyasında ən məşhur adlardan biri oldu.

Psixoanalitik feminizmin görkəmli nümayəndəsi Nensi Xodorovun konsepsiyası isə öz mürəkkəbliyi ilə seçilir. O, 1978-ci ildə “Analığın xatırlanması: psixoanaliz və cinslərin sosiologiyası” haqqında əsərini çap etdirdi. Onun fikrincə, ana oğlan və qızları cəmiyyətdə və iqtisadiyyatda gender rollarına hazırlamalıdır.

Nensi Xodorova görə, ana oğluna və qızına münasibətdə özünü fərqli aparır, nətiədə oğlan qadını qiymətləndirməyən, xarici aləmə yönələn bir kişiyə çevrilir. Qız isə yalnız ana olmaq, ailə qurmaq üçün hazırlanır. Oğlanlarda bu dövrü pozmaq üçün müəllif ataları da uşaqların tərbiyəsində bərabər iştirak etməyə çağırırdı.

Bu nəzəriyyə geniş ictimai rezonans doğuraraq ABŞ-da milli debatlar yaratdı. Bu debatlarda qadınlara karyera qurmağa imkan yaratmaq tələb olunurdu.

1982-ci ildə Kerol Hilliqanın "Başqa səslə" məqaləsi çap olundu. Müəllif göstərirdi ki, qadınlar cəmiyyətdə qəbul olunmuş əxlaq qaydalarına münasibətləri ilə kişilərdən fərqlənirlər. Onların baxışları fərqlidir, amma yetkindir. Qadınlar üçün insanlarla qarşılıqlı münasibətlər vacibdir və əxlaq normaları da onların əsasında qurulur. Kişilər isə əxlaqi müzakirələri qəbul olunmuş qanunların əsasında qururlar.

Beləliklə, bu dövrdə küllü miqdarda emprik faktlar toplandı. Rusiyada 1960-cı illərin sonunda gender probleminin araşdırılması üçün əlverişli şərait yarandı. B.G. Ananyevin bu sahədə böyük xidmətləri olmuşdur.Cinsi dimorfizm prinsipi bu dövrdə psixoloji tədqiqatların əsas prinsipinə çevrildi. B.G. Ananyev nəinki bu tədqiqatları təşkil etdi, həmdə onlara dərin nəzəri qiymət verdi. Qadın və kişilərin qlobal fərqləri müəyyənləşdirildi: qadınların erkən yetişkənliyi, qadın orqanizminin və psixikasının stabilliyi, qadınların tipikliyi, kişilərin orjinallığı və s.

Bu dövrdə cinsi fərqlər Sovet psixologiyasında zoopsixologiyadan tutmuş sosial psixologiyaya qədər geniş aspektdə tədqiq olunurdu.

Sovet dövründə psixoloqlardan Ə.Ə.Əlizadənin, S.M. Barrunovun, E.Ş. Çuqunovun, T.V. Bendasın və b. tədqiqatları bu sahədə aparılan işləri daha da zənginləşdirdi.

Azərbaycanda Ə.Ə. Əlizadə psixoseksual inkişafın sosial-psixoloji nəzəriyyəsi sahəsində tədqiqatlar apararaq, yeni bir məktəbin əsasını qoydu. Alimin bu istiqamətdə " Ailədə uşaqların cinsi tərbiyəsi" (Bakı, 1968), "Uşaq və yeni- yetmələrin cinsi tərbiyəsi" (Bakı, 1968) adlı kitabları, yüzlərlə məqalələri çap olundu. Ə.Ə. Əlizadə elmi axtarışlarının nəticəsi olaraq 1975-ci ildə "Cinsi dimorfizm və şəxsi qarşılıqlı münasibətlərin psixoloji problemləri" mövzusunda doktorluq dissertasiyasını uğurla müdafiə etdi.Bu dissertasiya Rusiya və Azərbaycan psixologiyasında bir tərəfdən psixoloji cins, digər tərəfdən cinsi fərqlər konsepsiyasının formalaşmasında önəmli rol oynamışdır. Təsadüfi deyildir ki, E.S. Kuzminin "Sosial psixologiya (LDU,1979) əsərində A.A.Bodalyev, İ.S.Kon, A.Q.Xripkova kimi tanınmış alimlərin sırasında professor Ə.Ə.Əlizadənin də adı çəkilir və ona yüksək qiymət verilir.

Ə.Ə.Əlizadəyə görə, psixi cins sosial–psixoloji fenomendir və şəxsiyyətin strukturunda önəmli yer tutur. Onun formalaşması prosesinin xüsusiyyətlərini ancaq və ancaq şəxsiyyət psixologiyasının uğurları axarında açıqlamaq olar. Psixi cinsin strukturu çoxcəhətlidir. O, müəyyən sosial–psixoloji sosiumda əmələ

gəlir, tələbatmotivasiya sahəsində, sərvət meyllərində, münasibətlər sistemində, xarak- ter strukturunda və mənlik şüurunda formalaşan özünəməx- sus cinsi xüsusiyyətlərlə səciyyələnir.

Cinsi fərqlər və cinsi tərbiyə məsələləri Ə.Ə.Əlizadənin yaradıcılığında müxtəlif istiqamətlərdə araşdırılmışdır. Ə.Əlizadəyə görə, cinsi tərbiyə ilk növbədə cinsi fərqlərin öyrənilməsi, nəzərə alınması əsasında aparılmalıdır.

Ə.Ə.Əlizadə cinsi tərbiyə və cinsi fərqlər probleminin ilk növbədə ailə kontekstində nəzərdən keçirir.Onun əsərlərində bu problem oğlan-qız tərbiyəsi, yaş xüsusiyyətləri, cinsi xüsusiyyətlər, qadın-kişi münasibətləri, ər-arvad mü- nasibətləri, valideynlərin övladları ilə münasibətləri kontekstində öyrənilir. Bu problemlər dünya psixologiyasının aktual problemləri içərisində xüsusi yer tutur. Müasir dövrdə gender probleminin, onun sosioloji, psixoloji və pedaqoji məsələlərinin öyrənilməsi məhz bu araşdırmalara söykənir. Ə.Ə.Əlizadə bu sahədə araşdırmalarını ümumiləşdirərək, dünya gender psixologiyasının inkişafında mühüm əhəmiyyəti olan “Uşaqlar və yeniyetmələr:seksual inkişafın psixopedaqogikası” (Bakı, 2009) monoqrafiyasında əks etdirmişdir. Əsərdə uşaq seksuallığı, seksual inkişaf bilavasitə psixopedaqoji qaynaqlarla açıqlanır.

Azərbaycan psixologiya elminin korifeyi, professor Ə.Ə. Əlizadə ömrünün son illərində gender psixologiyası sahəsində olan tədqiqatlarını davam etdirərək "Qadın psixologiyası" (Bakı, 2015) adlı samballı əsərini ərsəyə gətirdi. Çox təəssüf ki, əsər görkəmli alim dünyasını dəyişdikdən sonra işıq üzü gördü. "Qadın psixologiyası" kitabı həm Azərbaycan psixologiyasını, həm dünya gender psixologi- yasını zənginləşdirdi. Kitabda qadın psixologiyasının aktual məsələləri etnopsixoloji ənənələr və müasirlik, elm və praktika reprozentasiyası axarında araşdırılır. Əsərdə Ə.Ə.Əlizadə göstərir: "Sevib-sevilmək qızların, gəlinlərin ən ülvi arzularından biridir. Qadın psixologiyasında başlıca açar sözlər belədir: onlar qızlar, gəlinlər "ancaq sevərkən yaşayırlar" (Helvetsi). Ailə məkanında isə bu parafraz onlarla qadının təcrübəsi kökündə bu gün əsrin paradoksları ilə səslənməyə başlayır: qadın ancaq sevilərkən yaşayır, se- vilməyəndə isə..." Problemin konseptual modeli müəllifin məhəbbət konsepsiyası kökündə Azərbaycan etnopsixologiyasının önəmli perimetrləri ilə açıqlanır.

Professor Əbdül Əlizadə çoxlu sayda aspirant, dissertant və elmər doktorları yetişdirmişdir. Qətiyyətlə deməkolar ki, görkəmli alim psixologiyada öz məktəbini yaratmışdır. Onun davamçıları gender psixolgiyasının müxtəlif sahə- lərində tədqiqatlar apararараq bu sahəni daha da zənginləşdirmişlər.

Beşinci dövr (1990-cı ildən müasir dövrə qədər) експериментал тядгигатларын, емприк фактларын нязяри дярк олунмасы, эендер проблемляринин юйрянилмяси методларынын işlənilməsi gender psixologiyasının sürətli inkişafı ilə xarakterizə olunur.Yeni dövrdə alimlər gender probleminin mənimsənilməsinin daha incə yollarını axtarıb tapdılar.

2000-ci ildə Stokholmda psixoloqların növbəti ümumdünya konqresi oldu. Burada 6000 insan iştirak edirdi.Bundan başqa "Gender 1","Gender 2", "Gender: şəxsiyyət","İş və gender", "Şüurda cinsi fərqlər" və s. adda konqreslər keçirildi.

Bu dövrdə ən çox tədqiqat aparılan sahə cinsi fərqlər və gender fərqləri psixologiyası idi. Eyni zamanda qadınpsixologiyası sahəsi də inkişaf edirdi. Kişilərin psixologiyasıilə bağlı da tədqiqatlar yarandı, amma əvvəlki kimi "cinssiz"variantda deyil, cinslərin gender rollarının xüsusiyyətləri haqqında tədqiqatlar daha da genişləndi. Bir çox ölkələrdə gender tədqiqatları əsasında dərsliklər yeniləndi, tərbyə sistemində gender yanaşması özünü göstərdi.

Təəssüf ki, bizim cəmiyyətdə gender psixologiyası hələ inkişaf dövrünü keçir. Müxtəlif sahələrdə tədqiqatlar aparılır: cins-rol stereotipləri, gənc ailənin rol strukturu, kişi və qadınların psixofiziologiyası, liderliyin gender aspektləri,qadın davranışının stereotipləri və s. mövzular son illər elmitədqiqatların predmetinə çevrilməkdədir. Problemin ciddi- liyinə olan diqqətin nəticəsidir ki, Azərbaycanda Gender araşdırmaları mərkəzləri fəaliyyətə başlamış, 2017, 2018və 2019-cu illərdə üç dəfə ardıcıl olaraq Azərbaycan Universitetində “Gender problemi və müasir Azərbaycan” adlı respublika və beynəlxalq elmi konfranslar keçirilmişdir. Bir çox ali məktəblərdə gender və ailə problemlərinin öyrənilməsi xeyli aktuallaşmış, BDU-da “Gender və tətbiqi psixologiya” kafedrası yaradılmışdır.

Mövzu 4. AZƏRBAYCAN İCTİMAİ FİKİR TARİXİNDƏ GENDER PROBLEMİ

Plan:

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında gender məsələləələri

2. Azərbaycanda gender problemi tarixi aspektdə

3. Azərbaycanda gender siyasəti və gender demokratiyasının inkişafı

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Abbasov Ə., Mirzəzadə R. Genderə giriş. Bakı, 2004.

2. Байрамов Я.С., Ялизадя Я.Я. Психолоэийа: Али мяктябляр цчцн дярслик. Бакы: Чинар- чап, 2002.

3. Əfəndiyeva Ü. A. Əsrin gender konsepsiyası.Bakı, ADPU, 2017.

4. Ялизадя Я.Я. Ушаг вя йенийетмяляр: сексуал инкишафын психопедагоэикасы. Бакы: АДПУ-нун няшри, 2009.

5. Ялийев Р.И. Психолоэийа тарихи. Бакы: Нурлан, 2006.

7. Qurani-Kərim. Bakı. Azərnəşr, 1991.

8. Mollayeva E.Ə. Təlim prosesində şagirdlərin tərbiyəsinin imkan və vasitələri. Bakı, "Müəllim" nəşriyyatı, 2009.

9. Mollayeva E.Ə. XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınlarının maarifçilik və qadın hərəkatında rolu//Elmi əsərlər// Bakı, ARTPİ, 2007, №4.

1. Azərbaycan klassik ədəbiyyatında gender məsələlələri

Azərbaycan klassik ədəbiyyatının bir çox nümunələrində: "Kitabi-Dədə Qorqud"dastanında, N.Gəncəvinin, M.Füzulinin, M.F.Axundovun, F.B.Köçərlinin, M.M.Nəvvabın, N.B.Vəzirovun, C.Məmmədquluzadənin, M.Ə.Sabirin, H.Cavidin, C.Cabbarlının və b. əsərlərində cinslərarası sosial bərabərlik, qadına münasibət kimi gender məsələləri geniş əksini tapmışdır.

Gender aspektlərinin ədəbi və incəsənət əsərlərinin tədqiqi planında Oğuz türklərinin məşhur eposu olan "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanı bu cəhətdən böyük maraq doğurur. Dastanda qadın surətləri, onların ailədə və cəmiyyətdə vəziyyəti geniş əks olunmuşdur.

Burada qadınlar təsvir edilən hadisələrin ən fəal aparıcı qüvvələrindəndir. Dastanda qadın obrazları haqqında danışarkən ilk növbədə əsərdə qadınlığın ümumi mövqeyindən, analıq şərəfindən, döyüşdəki igidliklərindən, at çap- maqda, ox atmaqda kişilərdən geri qalmamalarından, saf məhəbbət, ailə namusu və sadiqlik kimi yüksək bəşəri xüsusiyyətlərdən danışmaq lazımdır.

"Kitabi-Dədə Qorqud" boylarında hər şeydən öndə anadır, ana simvolu dastanda müqəddəsir. Bu yüksək ad bütün boylarda qürurla səslənir. Nə eşq, nə məhəbbət, nə gözəllik heç bir başqa hiss bu adın qarşısında dayana bilmir. Dastanda "Ana haqqı, Tanrı haqqı"na bərabər tutulur, ana müqqəddəsləşdirilir. Oğuz igidləri özlərinə tay ola biləcək, onlarla çiyin-çiyinə vuruşacaq, ocağı, evi qoruya biləcək xanımlar axtarır. Dastandakı qadın obrazlarının əksəriyyəti qurşaq tutur, ox atır, ov ovlayır, Oğuz elinin dar günündə ərləri ilə yanaşı döyüşlərdə iştirak edirlər. Ərə gedən qızın isməti, namusu, adı hər şeydən üstün tutulur. Ailə quran oğlanlar öz sevgililərini fiziki cəhətdən güclü görmək is- tədikləri kimi, əxlaqi cəhətdən də təmiz olmalarını arzulayırlar, onları ismətli, bakirə görmək istəyirlər. Dastanda Bamsı Beyrəyin dilindən eşitdiyimiz "Eyibli ərə getmək eyibdir ər evinə" fikri buna misal ola bilər.

Oğuz qadınları şərəfi, namusu, saf sevgi uğrundakı dəyanətləri, dözümlükləri və sədaqətləri ilə yüksək mövqeyə yüksəlmişlər. Bu səbəbdən də əsl türk üçün üç dilək hər zaman müqəddəs sayılıb: birincisi atı yəhərləmək, ikincisi ət yemək, üçüncüsü isə arvadını sevmək. Əsrlər boyu qadın türkün namusu sayılıb. "Kişinin namusu üç şeydir: at, arvad və papaq. Bunlara toxunmaq, onun namusunu ayaq altına atıb tapdalamaq demək idi. Türklər qadına müqəddəs bir varlıq kim baxırdılar.

Dədə Qorqud özü də qadına müqəddəs baxır, lakin onları xarakterinə görə 4 yerə bölürdü: "Arvadlar dörd cürdür: birisi soy soldurandır, birisi toy doldurandır, birisi evin dayağıdır, birisi necə desən bayağıdır.

Evin dayağı odur ki, çöldən bayırdan evə qonaq gəlsə, əri evdə olmasa, o gələn adamı yedirdib içirdir, əzizləyib-oxşayır, yola salır. Buradan da oğuzlar üçün qonağın nə qədər əziz olduğu göstərilir, Dədə Qorqudun dilindən "Ocağına bu cür arvad gəlsin"... duası səsləndirilir.

Gəlin, o ki, *soy soldurandır*, oğrunca yerindən qalxar, əl-üzünü yumadan doqquz bozlamacla bir bardaq qatığı gəvələyər, tıxıb-basıb doyunca yeyər, əlini böyrünə vurar, deyər: Bu evi görüm, xaraba qalsın! Ərə gedəndən bəri qarnım da doymadı, üzüm də gülmədi. Ayağım başmaq, üzüm yaşmaq görmədi". Deyər: "Ah nə olaydı, birinə də gedəydim. Umduğumdan da yaxşı-uyğun olaydı". Onun kimisinin, xanım, uşaqları böyüməsin! Ocağına bu cür arvad gəl- məsin.

Gəlin, o ki, *toy doldurandır*, tərpənincə yerindən qalxdı, əl üzünü yumadan obanın o ucunu bu ucuna çarpışdırdı. Söz-şayə yaydı, qapılara qulaq qoydu. Öynəyədək günortaya qədər gəzdi. Öynədən sonra evinə gəldi. Gördü ki, oğru köpəklə yekə dana evini qatıb qarışdırmışdır, evi toyuq komasına, inək damına dönmüşdür. Bunun kiminin, xanım, uşaqları böyüməsin! Ocağına bunun kimi arvad gəlməsin.

Gəlin, o ki, necə desən *bayağıdır*. Əri evdə olanda çöldən -bayırdan evinə bir abırlı qonaq gəlsə, əri desə ki, çörək gətir yeyək, qonaq da yesin. Desə, bişmiş çörək daimi deyil, yemək lazımdır. Arvad deyər: "Neyləyim, bu yıxılacaq evdə un yox, ələk yox. Dəvə də dəyirmandan gəlmədi... Nə gəlirsə, mənim sağrıma gəlsin", deyə əlini yanına vurar, üzünü o tərəfə, sağrısını ərinə döndərər. Min söylərsən, birini eşitməz, ərin sözünü qulağına almaz. O, Nuh peyğəmbərin eşşəyi nəslindəndir. Xanım, ondan da sizi Allah saxlasın! Ocağınıza belə arvad gəlməsin!

Dədə Qorqud qonağa hörmət etməyən tənbəl qadınları pisləyir, yaxşı qadınları tərifləyirdi. Qadının başqa adama, məsələn, qonağa münasibətə görə səciyyələndirilməsi Azərbaycan ictimai fikir tarixində psixoloji xarakteristikanın ilk nümunələri kimi qiymətlidir.

"Salur Qazanın evinin yağmalanması" boyunda düşmənlər Qazan xanın arvadi Burla xatunu qəflətən əsir alirlar. Onlar Qazan xanın şərəfinə toxunmaq üçün bundan istifadə etmək istəyirlər. Lakin Burla xatun paltarını dəyişib qız- ların içində gizləndiyi üçün düşmənlər onu tanıya bilmirlər. Düşmənlər ananı müəyyən etmək üçün onun gözü qarşısında oğlu Uruzu dara çəkmək və ətindən qovurub qizlara yedirtmək istəyirlər. Lakin ana ogulunun

təkidilə bu ağır izti- raba tab gətirir. Uruz anasına deyir: «Saqın ana, mənim üstümə gəlməyəsən. Mənim üçün ağlamayasan. Qoy məni çəngələ vursunlar, qoy ətimdən çəksinlər, qara qovurma etsinlər, qırx bəy qızının önünə aparsınlar. Onlar bir yeyəndə, sən iki ye. Təki səni düşmənlər bilməsinlər, tanımasınlar». Ana ürəyi yanıqlı-yanıqlı deyir:

"Qaza bənzər qız-gəlinimin çiçəyi oğul! Oğul, oğul, ay oğul!

Doqquz ay dar qarnımda gəzdirdiyim oğul!

On ay deyəndə dünyaya gətirdiyim oğul!

Bələyini beşikdə bələdiyim oğul!

Ana ürəyi buna dözmür və deyir:"Ay oğul sənin ətindən yeyimmi, yoxsa düşmənə təslim olummu?"

Uruz dedi: "Ağzın qurusun, ana! Dilin çürüsün, ana! "Ana haqqı-Tanrı haqqı" deyilməsəydi, qalxıb yerimdən durardım, yaxandan-boğazından tutardım. Qaba dizimin altına salardım. Ağ üzünü qara yerə çırpardım"

Bu səhnələr Oğuz kişisi üçün namusun tapdalanmasındansa, ölümün daha sərfəli olduğunu göstərir. Oğlu anasına deyir ki:

Sən sağ ol, xanım, ana! Atam sağ olsun! Bir mənim kimi oğul tapılmazmı?

Dastanda təsvir olunduğu kimi, Burla xatun və onu əhatə edən nəcib qızlar qadın ləyaqətini, el-oba ləyaqətini hər şeydən üstün tuturlar. Boyun sonunda Qazan xan anasını da, arvadını da, oğlunu da düşməndən xilas edir.

Böyük Azərbaycan şairi və mütəfəkkiri Nizami Gəncəvinin irsinin tədqiqindən belə nəticəyə gəlmək olar ki, o, bütün yaradıcılığı boyu sosial münasibətlər, əxlaq, qadın- kişi arasındakı mənəvi bağlılıq haqqında suallara cavab axtarmışdır.Nizami dühasının ən böyük dəyərlərindən biri onun qadına, sevgiyə, ailəyə olan demokratik baxışlardır. Şair öz əsərlərində cinslərarası sosial münasibətləri özünəməxsus şəkildə vermişdir. Onun yaratdığı Leyli, Şirin, Nüşabə, Fitnə və digər qadın surətləri gender baxımından bu günə qədər aktuallığını itirməyiblər. Nizami otuz illik elmi axtarışlarının nəticəsi olan "İskəndərnamə" poemasında cəmiyyətdə qadının kişilərlə bərabər hüquqlara malik olma- sını təbliğ edirdi. Tarixi həqiqətləri pozaraq Makedoniyalı İskəndəri Azərbaycana-Bərdəyə gətirən Nizami onu qadın hökmdar Nüşabə ilə qarşılaşdırır. Heç vaxt məğlubiyyətin nə olduğunu bilməyən İskəndərə Nüşabə sübut edir ki, ağıl və müdriklikdə, qoçaqlıqda qadınlar heç də kişilərdən geri qalmırlar. Nüşabə o dövr üçün çox qeyri-adi olan ideyanı- qadın və kişinin cəmiyyətdə bərabər olması ideyasını bu sözlərlə ifadə edir:

Erkək tinətliyəm olsam da qadın,

Hər işi bəllidir mənə dünyanın.

Mən də bir aslanam, düşünsən bir az, Aslanın erkəyi, dişisi olmaz.

Nizami bu yolla qadının mütiliyi, köləliyi haqqında mövhumatı rədd edir, cinslərarası münasibətlərdə bərabər hüquqluğu müdafiə edir.

Poemanın “İqbalnamə” adlanan hissəsində şair təknikahlılığı-monoqamiyanı nikahın yeganə məqbul forması kimi təbliğ edirdi. O, yazır ki, kişi üçün bir arvad kifayət edər, əgər onun çoxlu arvadı varsa, deməli heç biri yoxdur. Nizaminin bu fikirləri şəriət qanun-qaydaları ilə ziddiyyət təşkil edir. Belə ki, şəriət qadınların qapalı həyat sürməsini və çoxarvadlılığı məqbul sayırdı. Qədim türklərdə həmişə mövcud olmuş təknikahlılığı ən ideal nikah sayan, türk qadınlarının gözəllik və sərbəstliliyini tərənnüm edən şair öz demokratik fikirlərini Qıpçaq ağsaqqallarının məsləhətlərində ifadə edir: "Əgər qadına baxmaq günahdırsa, sən gözlərini ört, qadını yox!".

Nizami bütün yaradıcılığı boyu qadın azadlığı ideyasını təbliğ və təqdir edərək, islamaqədərki dövrü ideallaşdırırdı. Çünki o zamanlar türk qadınları çadra və çarşabsız gəzir, öz taleyinə özü sahib olurdu. Məclislərdə kişilərlə yan-yana oturan bu qadınlar döyüş meydanlarında da onlarla bərabər döyüşür və qəhrəmanlıqda onlardan geri qalmırdılar. Nizaminin görüşlərində sosial bərabərlik fonunda kişi və qadın arasındakı saf sevgi haqqındakı ideyaları diq- qəti cəlb edir. O sevgini insan xilqətinin günahkar tərəfi kimi qiymətləndirən orta əsrin hər şeyi dəyişməz qəbul edən sxolastik qaydalarından çox uzaqdır. Öz humanist baxışlarına sadiq qalan Nizami qadını gözəl və uca məxluq, sevgini isə insan təbiətinin ən müqəddəs, əlçatmaz zirvəsi hesab edirdi. Nizamiyə görə, həqiqi sevgi qadın ilə kişi arasındakı bütün sosial fərqləri, ziddiyyətləri aradan qaldıra biləcək bir vasitədir.

Nizaminin qadınlar haqqında mütərəqqi, liberal fikirləri onun "Xosrov və Şirin" poemasında da geniş ifadəsini tapmışdır. Şirin şərəf və ləyaqətini uca tutan, fəal, öz xoşbəxtliyi uğrunda mübarizə aparan bir qadın obrazı kimi təsvir edilmişdir. Nizaminin əsərlərində yaratdığı qadın surətləri cəmiyyət daxilində müstəqil və sərbəsdirlər və eyni zamanda cəmiyyətin aparıcı qüvvəsi olmağa qadir insanlardır. Ailə səadətinin əsası olan eşqi “uca göylərin mehrabı” sə- viyyəsinə yüksəldən və məhəbbəti ən qiymətli dünya dəyəri adlandıran böyük Nizami insan psixologiyasına dərindən bələd olan söz sərrafı idi. O, düşkün həyat tərzi keçirən, hərəmxanalar saxlayan zalım hökmdarların pis əməllərini məhkum edir, qadın psixologiyasının bəzi məxsusi xüsusiyyətlərini incə poetik tərzdə oxuculara çatdırırdı.

Böyük Azərbaycan alimi, ensiklopedik zəka sahibi Nəsirəddin Tusinin “Əxlaqi-Nasiri” əsəri cinslərin psixoloji simasının təsviri baxımından bir çox dəyərli fikirlərlə zəngindir. Övlad tərbiyəsində ata və ananın rolundan bəhs edən N.Tusi qeyd edirdi ki, ata hüququ daha çox ruhanidir, bu səbəbə görə də, övlad ata tənbehi gözləməlidir.Ana hüququ isə, nisbətən cismanidir, bu səbəbə görə də övladlar bunu daha tez hiss edir və analarına daha artıq meyl göstərirlər. Tusi ailənin idarə edilməsində ailə başçısı olan atanın müdrikliyə, nüfuza sahib olmasını vacib şərt kimi qəbul edərək yazırdı: “Ailə başçısı (mənzil sahibi) ailə camaatının ehtiyac və rəftarını nəzərə alıb onları tərifləyib damğalamağa, mü- kafatlandırıb cəzalandırmağa, vədə verib könüllərini ələ almağa, dava-dalaşa yol verməməyə, mübahisələrinə son qoymağa, aralarında sülh və dostluq yaratmağa başlamalı, elə etməlidir ki, hərəsi özünə layiq dərəcəyə çatsın, rahat yaşamaları üçün necə lazımdırsa, aralarında elə də əmək bölgüsü və həmkarlıq olsun”.

Gender münasibətləri baxımından əhəmiyyətli olan əsərlərdən biri də M. Füzulinin "Leyli və Məcnun" əsəridir. Özündən əvvəl bir çox görkəmli şairlər tərəfindən qələmə alınmış bu faciəni təfəkkür süzgəcindən keçirən Füzuli Nizaminin "Leyli və Məcnun" poemasından fərqli olaraq, feodalizm cəmiyyətində kişi və qadın arasında mövcud olan qeyri-bərabərliyi geniş və çoxşahəli şəkildə açıqlamışdır. Feodalizm dövründə mənəvi meyllərdə azadlığın islama qarşı üsyan kimi qiymətləndirilən şəraitdə məsələnin məhz bu cür qoyulması heç də asan iş deyildi. Müsəlman qadınının dözülməz vəziyyətini, onun adi insan hüquqlarından mərhum edilməsini, qadının cəmiyyətdə əşya kimi alınıb- satılmasını Füzulu böyük və saf sevgi fonunda çox ustalıqla işıqlandırmışdır. Əsərdə qatı patriarxal qanunlara söykənən sosial bərabərsizlik Leylinin dililə belə ifadə edilmişdir:

Mən gövhərəm, özgələr xiridar, Məndə deyil ixtiyari- bazar.

Dövran ki, məni məzadə saldı, Bilməm kim idi satan, kim aldı?

Leylinin yaşam tərzini, həyat yolunu özünəməxsus şəkildə ustalıqla təsvir edən şair, onun iztirablarını, daxili sarsıntılarını sosial və psixoloji cəhətdən çox ustalıqla qələmə almışdır. Leylinin keçirdiyi iztirablar Şərqdə qadının qul vəziyyətini özündə dəqiq əks etdirir. Gənclər arasındakı saf, böyük sevginin yaşadıqları cəmiyyətin sosial-mənəvi normalarına, kişi hökmranlığı üzərində bərqərar olmuş adət- ənənələrə uyğun gəlməsi böyük faciə ilə nətiələnir. Bu faciə iki nəfərin şəxsi faciəsi çərçivəsindən çıxarılıb, ümumbəşər faciə, kədər kimi qələmə verilir. Sevgililərin xoşbəxtliyinə mane olan səbəblər şəxsi faciə sərhəddini aşıb, geniş sosial-fəlsəfi məna alır.

Ailə və gender problemləri XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəllərində yaşayıb-yaratmış Azərbaycan maarifçisi və mütəfəkkirlərinin yaradıcılığında da geniş istinad edilən mövzulardan biri olmuşdur. Mirzə Fətəli Axundzadədən başlamış Cəlil Məmmədquluzadəyə qədər bir çox şair və yazıçılar bu dövrdə əsasən qadın hüquqsuzluğu, onların cəhalət və nadanlığın qurbanına çevrilmələri, ailədə şiddətə məruz qalmalarını kəskin tənqid etmişlər. Bunların sırasında Həsən bəy Zərdabi, Nəcəf bəy Vəzirov, Mir Mövsüm Nəvvab, Firudin bəy Köçərli, Sultan Məcid Qənizadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Məmməd TağıSidqi, Əli bəy Hüseynzadə, Cəlil Məmmədquluzadə və b. adlarını xüsusi qeyd etmək lazımdır.

XX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı incəsənətin digər növləri kimi xalqın ən vacib problemlərinə daha çox diqqət verirdi. Bu baxımdan Azərbaycanda sovet hakimiyyətinin ilk illərində yeni həyat ideallarının, əxlaq normalarının təbliğ olunduğu dövrdə qadın hərəkatının inkişaf xətti maraqlıdır. Azərbaycanda bu zaman kəsiyində baş verən qadın hərəkatı Şərqin müsəlman ölkələri üçün örnək ola biləcək səviyyədə idi. Çoxəsrlik patriarxal qanunları qismən dəf edib, çadrasını atan Azərbaycan qadını sosial-ictimai həyata daha fəal qoşulur. Sovet hakimiyyəti mövcudluğunun ilk illərindən qadın siyasətini qayğı və səbrlə həyata keçirirdi. Bu hakimiyyət Şərq qadınının əsarətdən xilas olub, cəmiyyətdə gedən quruculuq işlərinə qoşulmasını nümayiş etdirirdi. Ancaq qadınların cəmiyyətdə müəyyən qədər əldə etdikləri gender bərabərliyi öz spesifikliyi ilə fərqlənirdi. Belə ki, Azərbaycan qadınına "yuxarıdan" verilən bərabərlik onu öz hüquqları uğrunda Qərb qadınları kimi mübarizə etmək təcrübəsindən məhrum edir, daha çox onlara iş qüvvəsi kimi baxılırdı.

Məişət fonunda çoxəsirlik xurafatdan, asılılıqdan qadınların azad olması əslində çox uzun və mürəkkəb proses idi. Məhz bu dövrdə ədəbiyyat və incəsənət gender bərabərliyi uğrunda böyük və çətin mübarizədə əvəzsiz rol oynadı, bu dövrdə yaşayıb yaratmış ədiblər qadın emansipasiyası məsələsini öz əsərlərində daha qabarıq verirdilər.

Bu dövrdə yaşayıb-yaratmış görkəmli yazıçı, dramaturq C.Cabbarlı qadın azadlığı probleminə öz əsərlərində geniş yer vermişdir. Qadınların cəmiyyət tərəfindən hüquqsuzluğa, mütiliyə düçar edilməsini ədib kişilərin dili ilə belə ifadə etmişdir:

Buna kim yol verəcəkdir ki, qız olsun muxtar,
Kişilər eyləsin insan kimi qızla rəftar...
...Qıza layiq deyil aləmdə hüququn alsın,
Qız gərək qüsseyi-zillətdə müdamən qalsın.

C.Cabbarlı "Qızlardan kişilərə protesto" adlı satirik şerində cəmiyyət qarşısında belə bir sual qoyur: niyə kişilər daha çox hüquqlara, hökmranlığa, qadın və qızlar isə zorakılığa, məhrumiyyətlərə məruz qalır? Ədib qızların ağır vəziyyətini onların öz dili ilə belə ifadə edir:

Qız döyülür, qız söyülür hər zaman,

Oldu qızın halı yamandan yaman!

Qadın azadlığl məsələsi C.Cabbarlının "Arvadlar deyirlər" satirik şerində də qabarıq verilmişdir:

Tanrı bizi qul kimi yaradıbmı sizə?

Böylə keçərsə durarıq lap üzə.

C.Cabbarlı “Vəfalı Səriyyə”, “Solğun çiçəklər”, “Qız qalası” və s. kimi əsərlərində qadınların faciəvi həyatını məharətlə təsvir etmişdir. C.Cabbarlının dramaturgiyasında onun mədəni inqilab dövrünün ən qiymətli əsəri sayılan, gender bərabərliyi problemini sosial doktrina səviyyəsinə qaldıran "Sevil" pyesidir. Bu pyesin hələ də patriarxal qaydaların sarsılmadığı bir vaxtda yazılmasının nə qədər cəsur və aktual bir addım olduğunu indi təsəvvür etmək çətindir. "Sevil"in ilk tamaşaları güclü əks-səda yaratmaqla bərabər, qızğın mübahisələrə səbəb oldu. Bu da ondan irəli gəlirdi ki, C.Cabbarlı zəmanənin ən aktual probleminə -"yarasına" toxunub, həyatın ən mürəkkəb sosial-psixoloji və mənəvi dəyişikliklərinə biganə qalmayıb. "Sevil" əsərini və ümumilikdə C. Cabbarlının dramaturgiyasını feminist obrazların laboratoriyası hesab etmək olar. Dramaturq “Sevil” pyesində azadlıq simvolu Sevil obrazını xüsusi məharətlə yaratmışdır.

Sevilin həyatı azərbaycanlı qadının əsarətdən azadlığa, müstəqilliyə doğru gedən yolun tarixidir. Əri Balaş tərəfindən qadın, ana, bir insan kimi atılmış, təhqir edilmiş, Sevil bütün mürtəce adətləri ayaqlayıb keçir, ərindən ayrılır və evi tərk edir. Qapılarda qulluqçuluq edib çox təhqirlərə dözən bu qadın çarşabını əri Balaşın üzünə çırpıb fabrikə, zavoda üz tutur. Həyat burulğanına atılan Sevili həyat özü sınaqdan keçirir. İnqilab illərində Moskvaya düşən, burada təhsil alan Sevil tamamilə dəyişmiş, indi həyatda özünə güvənən bir insan kimi qayıdır. O cəmiyyətdə gedən mütərəqqi fəaliyyətə qoşulmaqla o dövrün şəriət qaydalarına əsaslanan ictimai rəydəki “əxlaqlı qadın” stereotipini dağıdır. 1928-ci ildə pyesin ilk tamaşası cəmiyyətdə şok yaratdı: tamaşa qur- taran kimi bir çox gənc qadın nümayəşkar şəkildə çadrasını atdı. "Sevil" pyesində göstərilən azərbaycanlı qadınının azadlıq yolu mətbuatda qaynar disskusiyalara səbəb oldu. Hətta qatı köhnəlik tərəfdarları C. Cabbarlını öldürmək üçün məqam axtarırdılar. Bütün bu çətinliklərə rəğmən, Sevil həyata real bir insan

kimi daxil oldu. Ədəbiyyatda əvvəl yaradılmış "qadınlıq" və "kişilik" obrazları ilə "Sevil"dəki yeni gender rolları və statusları ziddiyyət təşkil edirdi. Sevil obrazı Azərbaycan ədəbiyyatında yeni gender münasibətlərini özündə əks etdirən yeni feminist tipdir. Məhz bu yenilik insanların alışdıqları gender stereotiplərini laxlatdı. Gender münasibətlərinin ənənəvi patriarxal sistemini rədd edən Sevil kimi qadınlar "kişi dünyası" stereotipinin dağılmasına səbəb olan amilə çevrildilər. Bakıda “Azad qadın” heykəlinin qoyulmasında "Sevil" pyesinin təsiri müstəsna əhəmiyyətə malik olmuşdur.

Azərbaycanda və bütün müsəlman Şərqində demokratik satirik poeziyanın banisi M.Ə.Sabir nadanlıq və dini xurafata qarşı yorulmadan mübarizə aparmışdır. Onun yaradıcılığında qadın azdlığı mövzusu xüsusi yer tutur. Gender baxımından böyük əhəmiyyətə malik olan "qadın-kişi" mü- nasibətlərindəki eybəcərliklər şairin bütün yaradıcılığı boyu kəskin tənqid atəşinə tutulur. Şairin "Qoca cadugərin qızlara nəsihəti", "Xandostu, amandır, qoyma gəldi", "Gavur qızı", "Qadının şikayəti", “Ürəfa marşı” əsərlərində cinslərarası münasibətlər daha parlaq və eyni zamanda kəskin formada verilmişdir. Bu şerlərin hər biri öz dövrünün sosial bərabərsizliyini ittiham edir.

"Xandostu, amandır, qoyma gəldi" şerində şair ürək- ağrısı ilə hələ dünənə qədər gəlinciklə oynayan bədbəxt, balaca qızcığazın böyüklər tərəfindən mənəvi, fiziki əzablara məruz qoyulmasını həmin qızcığazın özünün dililə belə ifadə edir:

Dudkeş kimi bir papaq başında, Ağ tükləri bəllidir qaşında.

Gərçi qocadır babam yaşında, Xortdandı, yamandı, qoyma gəldi!

Kirdarı yamandı, qoyma gəldi!

Azadlığı, şərəf və ləyaqəti qəddar dövrdə tapdalanan qadınların ümidsizliyi və kədəri M.Ə. Sabirin "Daş qəlbli insanları neylərdin, ilahi?" şerində böyük ustalıqla əks etdirilmişdir. Qadın hüquqları uğrunda çıxış edən maarifçi şair başa düşürdü ki, qadınların kişilərlə bərabər savadlanması və inkişaf etməsi zamanın zəruri tələbidir. Şeirin hər sətrində əsarətdə saxlanan, ərləri başqa qadınlarla əyləndiyi halda, nəsil artımı və ya ev işlərində bir vasitə kimi istifadə olunan müsəlman qadınlarının acı naləsi, göz yaşları duyulur. M.Ə.Sabir müsəlman Şərq aləmində dərin kök salmış çoxarvadlılığı kəskin satira atəşinə tutmuş, bu mənəvi eybəcərliyi əslində qadın hüquqsuzluğunun bir təzahürü kimi ifşa etmişdir:

... Şair, milət övrətlə ədalət edir, etsin,

Övrət ərə, ər övrətə rəğbət edir, etsin.

Hər kim ki, bir övrətlə qənaət edir etsin,

Üç-dördün ötüb siğədə təhdad arırız biz!

Dindarlarız, gündə bir arvad alırız biz!

Dövrünün gender bərabərliyi probleminə kəskin tənqidi münasibət bəsləyən M.Ə.Sabir "qadın azadlığı" problemi ilə yanaşı "qadın-tərbiyəçi" problemini də cəmiyyətin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri kimi verirdi. Qadın yalnız həyat yoldaşı deyil, həm də anadır. Ana uşağı dünyaya gətirməklə bərabər, həm də onun tərbiyəsində məsuliyyət daşıyan tərbiyəçidir. Sabirə görə tərbiyəçisi nadan, savadsız qadın olan bir xalqın tərəqqisindən danışmağa dəyməz.

Dahi sənətkar Cəlil Məmmədquluzadə də Mirzə Ələkbər Sabir kimi köhnəlmiş etnik stereotipləri, mənfi adət- ənənələri kəskin təqid edərək, qadın hüquqsuzluğuna qarşı kəskin mübarizə aparmışdır. Onun “Arvada gücləri çatar”, “İt baxandan”, “Qız götürüb qaçmaq”, “Doqquz yaşında”, “Övrət məsələsi” və s. felyetonlarında, habelə, “Danabaş kəndinin əhvalatları”, povestində və “Ölülər” komediyasında ailə və genderlə bağlı bir çox məsələlər öz əksini tapmışdır.

2. Azərbaycanda gender problemi tarixi aspektdə

Qadın azadlığı ənənələri bəşəriyyətin mədəni təcrübəsinin və inkişafının ayrılmaz, ancaq yetərincə məlum olmayan hissəsidir. Cəmiyyət həyatında gender ideyalarının meydana gəlməsi və bu sahədə əldə olunan irəliləyişlər hadisələrə gender baxımından yanaşılması cəmiyyətdə və ailədə kişilərin daha böyük rola malik olması ideyasını laxlatdı.

Bəşəriyyətin ibtidai icma tarixinin əsas hissəsini əhatə edən mədəni layların xronoloji təbəqəşməsinə əsasən, Azərbaycanda ən qədim insan məskəni sayılan Azıx mağarasında 400 min il əvvəl, Orta Aşel dövrünün əvvəllərində qədim insanlar – “azıxantroplar” yaşamışdır. İnsan cəmiyyətinin ilk çağı sayılan ibtidai insan sürüsü mərhələsində həm kişi, həm də qadınlar arasında heç bir sahədə ayrı seçkilik yox idi. Azıxantroplar əsasən oturaq həyat tərzi keçirir, mağaralardan ev kimi istifadə edir, qida tapmaq üçün hərdən yerlərini dəyişirdilər.

Orta paleolit dövründə (100-70 min il əvvəl) ibtidai icma quruluşu nəsildən ibarət cəmiyyət formalaşdı və insanlar sürü kimi primitiv kollektiv formasından bir qədər mütəşəkkil olan həyat tərzinə keçdilər. İnsanlar ovçuluq və meyvə yığımı ilə məşğul olur, primitiv alətlər

və silahlar hazırlayırdılar. Ov silahlarının sadəliyi və məhdudluğu üzündən insanlar müntəzəm surətdə qida tapa bilmirdilər. İcmanı qida ilə təmin etməyin əsas mənbəyi yığıcılıq olaraq qalırdı və bununla əsasən qadınlar məşğul olurdular. Orta paleolit dövründən başlayaraq getdikcə qadın cəmiyyətin aparıcı iqtisadi və sosial fərdinə çevrilirdi. Ehtiyac və aclıq qadını yabanı taxıl əkməyə vadar etdi. Onlar tədricən şüurlu şəkildə dənli bitki yığmaqdan təbiət asılılığından qismən azad edə biləcək mədəni əkinçiliyə keçdilər.

İbtidai insan sürüsündən ibtidai-icma quruluşuna keçid dövründə nəsil əlaqələri ana xətti üzrə aparılırdı, yəni tarixdə anaxaqanlığı hökm sürürdü. Qadının ön plana keçməsilə o əvvəl nəslin, daha sonra isə qəbilənin həyatında hakimiyyətə sahib olmağa başladı. Çünki buna qadının təsərrüfatdaxili fəaliyyəti şərait yaradırdı. Belə ki, onun işi (bitki yığımı, sadə toxa əkinçiliyi) insanların əsas qida mənbəyi olaraq qalırdı. İqtisadi fəaliyyətilə bağlı qadının sosial statusu da yüksəlməyə başladı. Anaxaqanlığını səbəb və mənbəyini məhz bu istiqamətdə axtarmaq lazımdır. Orta paleolit dövründə yaranmış anaxaqanlıq yuxarı paleolit dövründə tam hökmran mövqeyə sahib oldu. Bu proses Qafqazda, Azərbaycanda, həm də Asiyanın bütün ərazisində mövcud olmuşdur.

Neolit dövründə Azərbaycanda matriarxat son çiçəklənmə dövrünü keçirirdi. Toxa əkinçiliyi ilə məşğul olan qadın daha bir neçə min il cəmiyyətdə öz liderliyini saxladı. “Neolit inqilabı”nın başlanması ilə mənimsəmə təsərrüfatın- dan, yəni, yığıcılıq və ovçuluqdan istehsal təsərrüfatına keçildi, ərzaq və qida istehsalında əsas rola malik olan əkinçilik və maldarlıq yarandı. Matriarxatdan patriarxata keçid prosesi hələ mezoloit dövründən (eramızdan 11-8 min il qabaq) mümkün olmuşdu ki, o zaman ox və yayın yaranması ovu yem məhsullarının daha sabit alınma mənbəyinə çevirmişdi. Lakin bu proses ilkin tunc dövründə(eramızdan 4 min il qabaq), ovçu, maldar və əkinçi kişinin cəmiyyətdə aparıcı iqtisadi və sosial vahidə çevrildiyi bir vaxtda başa çatdı.Bu dövrlərin bir-birini əvəz etməsinə xidmət edən əsas amil yeni ictimai əmək bölgüsü, maldarlığın əkinçilikdən ayrılması və toxa əkinçiliyindən xış əkinçiliyinə keçilməsi olmuşdur. Bu amillər ağır fiziki əmək və kişilərin yaşadıqları yerdən uzunmüddət uzaq qalmasını tələb edirdi. Kişilərin yaratdıqları daha çox səmərə verən əkinçilik və maldarlıq onları cəmiyyətdə aparıcı sosial qüvvəyə çevirdi. Artıq istehsalın bütün sahələrində əsas fiqurlara çevrilən kişi, ailə daxilində də qadın üzərində tam hökmranlığa sahib oldu. Tarixdə ilk dəfə olaraq Neolit dövründə miqrasiya və ticarət tayfalararası nigahların davamlı yayılmasına təsir etdi.

Atalığın iki səviyyəsi var - ictimai və bioloji. İkinci səviyyə düzgün başa düşülməsə, birinci səviyyə mövcud ola bilməz. Promiskuitet üstünlük edən cəmiyyətdə bu səviyyələr yox idi və gələcək nəslə görə bütün məsuliyyət qadının üzərinə düşürdü. Qadın ilə kişi arasında, yaxud bir kişi və bir neçə qadın arasında sabit əlaqə yaranan yerdə atalığın ictimai səviyyəsi avtomatik olaraq yaranır. Paleolit dövrünün kişisi ictimai səviyyədə atalıq borcunu öz çiyinləri üzərinə götürməyə, bəyəndiyi qadının uşaqları üçün rəhbər, məsləhətçi və köməkçi olmağa tam hazır idi. Antropoloqların fikrincə, insan təkamülü miqyasında nəslin davam etdirilməsində kişinin rolu çox gec aşkar edilmişdir - təxminən e.ə. X əsrdə.

Azərbaycanda anaxaqanlığın mövcudluğunu təsdiq edən bir sıra faktlar vardır ki, bunlardan da əsası Qobustanda, Qarğalartəpəsində və Azərbaycanın digər yerlərində tapılmış qadın heykəlcikləridir. Tarixçilərin qənaətinə görə heç şübhəsiz, onların Yaxın Şərqdə tapılmış “paleolit veneraları” ilə birbaşa əlaqəsi vardır.

Böyük Qafqaz sıra dağlarının cənubi-şərq qurtaracağında yerləşən və səma altında sirli muzey olan Qobustanda 6 minə yaxın qayaüstü təsvir və daş əsrinin 10 dayanacağı aşkar edilmişdir. Qayaaltı məskənlərin divarlarındakı qadın təsvirləri və Kəniz dayanacağında tapılmış gildən düzəldilmiş və bir qədər zədələnmiş qadın fiqurları cəmiyyətin ilk dövründə qadına verilən qiyməti özündə ehtiva edir. Ana-qadın obrazlarını təcəssüm etdirən bu fiqurlar şübhəsiz ki, ailələrin sitayiş etdikləri qadın ilahələrin bütləri olmuşdur. Qarğalartəpəsi yaşayış məskənlərindən Qobustandakı qadın fiqurlarını xatırladan oturmuş qadının gildən düzəldilən incə fiquru tapılmışdır. Məhz tapılan tarixi əşyalar içərisində çoxluq təşkil edən bu qadın fiqurları onu deməyə əsas verir ki, qədim dövr cəmiyyətində qadın başlanğıcının rolu çox böyük olub. Bu da həmin dövrdə yaşayan insanların təsəvvüründə və inanclarında öz əksini tapmışdır, yəni, qadın ana obrazı cəmiyyətin diqqət mərkəzində olub.

Azərbaycanda anaxaqanlıq qadının yalnız təsərrüfatdakı rolu ilə deyil, onun uşaqları tərbiyə etməsi funksiyası ilə də bağlı olmuşdur. Uşaqların tərbiyə edilməsində ananın aparıcı rolu tarixən danılmaz bir faktdır. Qadın başlanğıcı ibtidai cəmiyyətin ideologiyasında üstünlük təşkil etsə də, kişi başlanğıcı da müəyyən nüfuza malik idi. Kişi və qadınlar arasında sosial bərabərlik hökm sürsə də, onlar arasında rəqabət və qeyribərabərlik yox, əməkdaşlıq mövcud olub. Uzun zaman yaşayış yerindən uzaqda qalan kişi qadına hər bir çətinliyin öhdəsindən gələ bilən tərəf müqabil kimi baxmışdır. Uzun əsrlər boyu insan nəsli gender baxımından diskriminasiyaya yəni, cinslərin hüquqlarının pozulması prosesinə məruz qalmamışdır.

Qobustan kompleksində tapılmış qadın rəsmlərinin bir neçəsi daha çox məna və maraq kəsb edir. Bu rəsmlər “Ana zağa” mağarasının qarşısındakı qadın təsviri və “Yeddi gözəl” mağarasında olan qadın şəkilləridir. 29 №-li daşın üzərində, mağaranın girəcəyində, sol tərəfdə 77 şəkil qoyulub ki, onlardan 24-ü çılpaq qadın şəklidir. Məhz buna görə mağaranın adı “Ana zağa” adlanır.

Tədqiqatçıların nəzərini cəlb edən bir fakt da bu dövrdə qadının cəmiyyətdəki nüfuzunu təsdiqləyir. Belə ki, ibtidai insanın gildən düzlətdiyi ilk ilahi təsvir məhsuldarlığı özündə təcəssüm etdirən ilahə heykəli olmuşdur. Bütün qədim cəmiyyətdə ilk ilahi varlıqlar kişi yox, qadın şəklində olmuşdur.

Matriarxatın, ana hüququnun tədqiqi ilə hələ XIX-cu əsrdə üç alim eyni vaxtda məşğul olmağa başlamışdı: Amerika etnoloqu L.Q.Morqan, şotland hüquq tədqiqatçısı C.F.Maklennan və isveçrə hüquq tarixçisi İ.Y.Bahoven. 1861-ci ildə Coan Yakob Baxofen özünün “Ana hüququ” əsərində təxmin edir ki, sivilizasiya matriarxatdan patriaaxata doğru inkişaf yolu keçmişdir. Matriarxatın parlaq ifadəsini tədqiqatçılar Şimali Amerika irokezlərdə, melaneziya qəbilələrində, Afrikada, Avstraliyanın ovçu qəbilələrində aşkar etdilər. Poliandriyanın (çoxərlilik) izlərinə bu gün də Tibetdə, Hindistanın bəzi rayonlarında rast gəlmək mümkündür.

Ancaq tarixdə anaxaqanlığın mövcudluğunu heç də tarixçilərin hamısı qəbul etməmişdir. Onlar qadının tarixin müəyyən qədim bir dövründə lider olmasını cəngavər amazonkalar haqqındakı mif və rəvayətlərlə bağlayırlar. Yunan tarixçilərinin (Strabon, Herodot) fikrinə görə, anaxaqanlığın mövcud olduğu qəbilələrdən biri qədim Azərbaycan ərazisində, Araz çayı ətrafında yaşamış masseget tayfaları olmuşdur. İlk Azərbaycan qadın hökmdarı Tomrisin də məhz bu qəbildən olması bu miflərdə müəyyən qədər həqiqətlərin olması ehtimalını yaradır.

Hələ Homerin dövründə şairlər cəsur qadınlar haqqında yazır, dulusçular onıları vazaüstü şəkillərdə, heykəltəraşlar mərmər heykəllərdə təsvir edirdi. Rəvayətə görə, ildə bir dəfə amazonkalılar iki ay ərzində qonşu qəbilələrin kişiləri ilə ünsiyyətdə olurdu ki, nəsil davam etsin. Onlar yalnız qadın nəsli tərbiyə edir, ox atarkən mane olmaması üçün qızların sağ döşünü yandırır və onları hərbi şücaətə hazırlayır, at minməyə öyrədirdilər. “Amazonka” “döşsüz” sözünün təhrif olunmuş şəklidir. Tesey, Herakl, Axill, nəhayət, Aleksandr Makedonski kimi qəhrəmanlar bu cəsur qadın qəbiləsi ilə çətin döyüş aparmışlar.

Müasir etnoqraflar təsdiq edir ki, amazonkalar barəsindəki rəvayətlərdə tarixi bir reallığın toxumu vardır. Qədim yunan mifologiyasıana əsasən. Amazonkalar Kiçik Asiyanın şimal-şərqi, Qara dəniz sahili, Espera adası, Tritonis gölü, Şimali Qafqazın daxil olduğu bir ərazidə yaşamışlar. Onların baş şəhəri Formodont çayı yaxınlığında, müasir ərazisi Türkiyənin Trabzon və Sinop çayları arasında yerləşən Femiskira şəhəri olmuşdur.

E.ə. V əsrdə yaşamış tarixçi Herodot hesab edirdi ki, sonda amazonkalar Skifiyada məskan salmış və skiflərə qarışmışdılar, onların sələfləri isə savromat adlandırılmışdı. Herodotun dediyinə görə, skif dilində amazonkalara “zorpata” – “kişi qatili” deyirdilər. E.ə. I əsrdə yaşamış Diodor Sisilski təsdiq edir ki, amazonkalılar Kiçik Asiyada deyil, Liviyada yaşayırdılar.

Strabon birinci olaraq amazonkalılar meydana çıxandan sonra yunanları gözləyən təhlükədən danışmışdı: “Kim inanır ki, qoşun, yaxud şəhər, yaxud tamj bir qadın qəbiləsi mütəşəkkil şəkildə kişisiz yaşaya bilər?”Azərbaycanın qədim dövründə də cəngavər qadınların-amazonkaların izlərini görmək olar. Qobustanda arxeoloqların “Yeddi gözəl” adlandırdığı 7 qayaüstü qadın rəsmi vardır. Bu təsvir e.ə.IV-III əsrlərə aid edilir. Qadınlar ayaqüstə təsvir olunur. Fiqurların hamısının belində toqqa şəklində üfüqi xəttdən bəzək var; bəlkə də bu – tatuirovkadır.qadınların kürəkləri nisbətən iridir, döşləri iri və yumrudur, başları uzunsov çıxıntı kimidir, qolları nəzərə çapdırılmır. Həmin təsvirlərin ən maraqlı cəhəti saödan sola çiyindən aşırılmış, sağ döşü örtən oxlardır. Heç şübhəsiz ki, bu şücaətli qadınlar – amazonkalardır.

Sonradan amazonkalar haqqındakı bu rəvayət Nizami Gəncəvinin “İsgəndərnamə” poemasında öz əksini tapdı ki, burada şair Arranda – Albaniyada qadının idarə etdiyi siyasi sistemin klassik mənzərəsini yaradır.

Eramızdan əvvəl IV əsrdə Atropatenanın hökmdarı Atropat Makedoniyalı İskəndərə 1200 nəfərlik gözəl, yaxşı döyüşməyi bacaran qadın döyüşçü bağışlamışdır. Qədim Roma tarixçilərindən Plutarxin və Appianın sözlərinə görə, Roma sərkərdəsi Pompey Albaniyaya yürüş edən zaman Alazan çayı üzərindəki döyüşdə amazonkalar Albaniya tərəfində vuruşmuşlar. Appian yazırdı ki, bu qanlı döyüşdə əsir götürülənlər arasında çoxlu sayda qadın da olmuşdur. Müəyyən zaman çərçivəsində cəmiyyətdə liderlik edib ana-xaqanlığın əsasını qoymuş qadınlar onları özlərinə tabe etməyə çalışan kişilərə qarşı müqavimət göstərmişlər. Bu müqaviməti tarixdə iz qoymuş qanlı müharibələrlə müqayisə etmək düzgün

olmasa da, əslində qadınların tarix boyu kişilərə qarşı apardıqları mübarizə uzun sürən və amansız olmuşdur. Bu mübarizənin ən amansız dövrü amazonkaların adı ilə bağlıdır.

VII əsrdən başlayaraq İslam mədəniyyəti bəşər tarixində mütərəqqi bir dövrün əsasını qoydu. O, qadın və kişilərin tam bərabər hüquqlu olduğunu elan edib bunu ictimai qanunlar əsasında təhlil etmiş yeni bir səmavi dindir. İslam bu günkü gender-sosioloji cins problemini qadın hüquqlarını bəşəri hüquqların tərkib hissəsi olması aspektindən hələ erkən orta əsrlərdə tam təhlil etmişdir. “Qurani-Kərim”in dünyada qadınların sosial və hüquqi vəziyyətlərində mütərəqqi böyük dönüş yaratmaqla təkrarolunmazlığını sübut etmişdir.

Orta əsrlərdə İslam intibahının yaranması Şərq mədəniyyətinin inkişafına güclü təkan verdi. Əxlaq normalarına əsaslanan feodal mədəniyyətinə keçilməklə Şərqdə qadınların sosial-ictimai vəziyyətlərində köklü dəyişikliklər nəzərə çarpmağa başladı. Təəssüf ki, günümüzə qədər müsəlman qadınlarının ictimai və şəxsi həyatda rolu və nüfuzları barədə Avropa alimlərinin yanlış fikirləri üstünlük təşkil etmişdir. Bu fikirlər islamı qadın şəxsiyyətini alçaldan din kimi qələmə vermək məqsədini güdmüşdür. Qərbin fikrincə, müsəlman qadını sadəcə arvad və ya hərəm olmaqla heç bir hüquqa malik olmamışdır. İslam haqqında bu cür təbliğat bu gün də davam etdirilir. Bunu xüsusilə Qərb filmlərində və Qərb ədəbiyyatında görmək olar. İslam dini digər dinlərdən yayılma vasitələrinə görə əsaslı surətdə fərqlənən yeni bir dünyagörüşüdür. Belə ki, islamdan əvvəlki dinlərin yayılıb möhkəmləndirilməsində təbliğatçılıq böyük rola malik olmuşdur. İslam əxlaqi dəyərlərə əsaslandığından onu etnik qruplar kütləvi şəkildə qəbul edirdilər. İslamın müqəddəs kitabı olan “Quran”da kişi və qadınların qarşılıqlı asılılığının mövcudluğunun qabarıq verilməsinə heç bir başqa dində rast gəlinmir. Bu vaxta qədər mövcud olmuş heç bir cəmiyyət və din qadına islamdakı qədər yüksək dəyər verməmişdir. Məhz islamiyyət dövründən bu günə qədər cəmiyyətdə “gender”-yəni sosial cins problemlərinin həllində həyata keçirilən məsələlər cəmiyyət qanunlarının tərkib hissəsi kimi qəbul edilməyə başlandı. Quranda kişi və qadın arasındakı qarşılıqlı münasibət hörmət və ehtirama əsaslanır. Ən-Nisa surəsinin 195-ci ayəsində deyilir: “Siz hamınız bir-birinizdənsiniz (Azad kişi və qul, azad qadın və cariyə, hamısı Adəm nəslindəndir). Onlar hamısı Allah bəndələri olduqları üçün yaradılış və etiqad baxımından aralarında vəhdət, birlik mövcuddur”. “İstər kişi, istərsə də qadın olsun. Mən heç birinizin əməlini puça çıxarmaram”.

İslam nikaha məhəbbətə və etibara əsaslanan müqəddəs ittifaq kimi baxır. Bu ittifaqda əsas şərt qadının razılığıdır. Nikah maddi maraqlara yox, qadının namusluluğuna,

xeyirxahlığına, bakirəliyinə, eyni zamanda kişinin dini inamına, alicənablığına və sədaqətinə əsaslanmalıdır. Burada ailədaxili münasibətlər ədalətlə tənzimlənir. Bu xüsusda Əl-Bəqərə surəsinin 228-ci ayəsində deyili: “Kişilərin qadınlar üzərində şəriətə görə hüquqları olduğu kimi, qadınların da onlar (kişilər) üzərində hüquqları vardır”.

“Quran” müsəlmanlara tövsiyə edir ki, bacarırsansa, evlən. Bu o deməkdir ki, kişi həm fiziki, həm də iqtisadi cəhətdən ailə qurmağa tam hazır olmalıdır.

“Quran” müsəlman qadınlarının hüquqlarının tam qoruyucusu kimi çıxış edərək, onların həm kəbində, həm də ondan sonra boşanarsa, yaxud əri ölərsə, maddi cəhətdən təmin edilməsini əsas şərt kimi qəbul edir. Boşanma ailə ilə bağlı Allaha xoş getməyən əməl olduğundan, onun qarşısının alınması üçün bütün vasitələrdən istifadə edilməlidir. Bununla bağlı “Quran”da Əl-Bəqərə surəsinin 229-cu ayəsində deyilir: “(Riçi) talaq vermə boşama iki dəfə mümkün- dür, ondan sonra yaxşı dolanmaq, qadını yaxşı saxlamaq ya da xoşluqla ayrılmaq, buraxmaq gərəkdir. Ey kişilər, onlara (qadınlarınıza) verdiyinizdən, kəbin haqqından, mehirdən bir şey tələb etməniz sizə halal olmaz”.

Nikahın qorunması üçün “Quran”da qadın-kişi münasibətlərinin bütün tərəfləri diqqətlə və ədalətlə təhlil edilir. İnək surəsinin 230-cu ayəsinə görə, əgər boşanmış qadınla kişi arasında yenidən məhəbbətə əsaslanan ünsiyyət yaranarsa, onların yenidən evlənməsində heç bir günah yoxdur. İslam qanunlarına görə, əgər kişi öz qadınına dolanmaq üçün lazım olan vəsaiti verməzsə, kişi dinindən dönməzsə, uzun müddət yoxa cıxarsa, habelə onda evlənəndən sonra fiziki qusur ortaya çıxarsa, qadının öz ərindən boşanma hü- ququ vardır.

Ər-arvad xəyanətini ailə daxilində ən böyük günahlardan biri sayan “Quran” xəyanət edən tərəfin hansı cinsə mənsub olmasından asılı olmayaraq, cəzalandırılmasını təqdir edir. Şəriət qanunlarına görə, əxlaqsız kişiyə və ya qadına yüz şallaq vurulmalıdır. Lakin həqiqətdə isə qadın daha bərk cəzalandırılırdı. Kişinin ona itaət etməyən qadını döyməyə, söyməyə ixtiyarı var idi. İslamiyyət dövründə cahiliyyə dövrü ilə müqayisədə qadınlara kifayət qədər hüquqlar verilsə də, kişilər hüquqca daha üstün idilər. Belə ki, kişinin qadınla əlaqəsinə, evə kənar qadın gətirib onunla evlənməsinə və ya kənar qadından olan uşağın qanuni sayılmasına adi hal kimi baxılırdı. Belə məqamlarda nikahda olan qadın öz ərinə etirazını bildirməməli idi.

İslam dini mütəffəkirlərindən ən əhəmiyyətlisi sayılan Qəzali (1058-1111) “Şahlara məsləhət” kitabında qadınların bütün vəzifələrini və məhdudiyyətlərini yekunlaşdırmışdı. Qəzalinin siyahısı islam dünyasında qadın vəziyyətini, icazəli olan bu sosial ənənəsinin real

mahiyyətini göstərmişdir: qadın öz həyatını istədiyi kimi idarə edə bilməz, miras malında onun hissəsi daha azdır, onun ərindən ayrılmağa hüququ yoxdur, onunh yalnız bir əri ola bilər, o evdə qalmalıdır, o başını örtməlidir, bir kişinin adına yalnız iki kişinin andı bərabərdir, qadın yaxın qohumunun müşaiyyiəti olmadan çıxa bilməz, cümə günündə, bayramlarda, ölü bastırılanda o iştirak etməməlidir, o hakimiyyətdə və hakim ola bilməz, əri öləndən sonra qadın dörd ay, on gün yas saxlamadır, bundan sonra o yenidən ərə gedə bilər, kişi arvadını başamışsa, o yenidən ərə getməzdən əvvəl üç ay gözləmək müddətinə riayət etməli idi.

Quran cahiliyyə dövrünün qalığı olan qız uşaqlarına pis münasibəti alqışlamırdı. İslam üçün həm qız, həm də oğul övladı Allahın şirin nemətləridirlər. Quranın bu müqəddəs tövsiyəsinə baxmayaraq qız uşaqlarının doğulmasının bədbəxtlik sayılması təəssüf ki, günümüzə qədər gəlib çıxmışdır. Bu münasibətin kökündə sosial, maddi münasibətlər durur. Belə ki, oğlan uşaqları tarixən patriarxal ailədə nəslin davamçısı, mülkiyyətin varisliyində əsas şəxs sayılmişdır. Qız isə ailə-məişət təsərrüfatında nəzərə çarpmayan rola malik idi. Qadına alverlə, elmlə məşğul olmağa icazə verilməsə də, qanuni yollarla pul qazanmalarına qadağa qoyulmamışdır. Erkən islamiyyət dövründə qadınların ictimai və məişət həyatında aktiv fəaliyyətləri konkret faktlarla tarixi mənbələrdə öz əksini tapmışdır. Orta əsrlər dövründə Şərqin müsəlman qadınları Avropa qadınlarına nisbətən çox əvvəllər hüquqi statusa malik olmuşlar. Bu faktlar “Quran”ın surə və ayələrində, Məhəmməd Peyğəmbərin (ə), imamların hədislərində öz əksini tapmışdır. Avropa və müsəlman Şərqindəki qadınların sosial-ictimai vəziyyətlərini müqayisə etsək, görərik ki, Avropada Frank dövlətində Merovinqlər və Karolinqlər dövründə (V əsr) qüvvədə olan məşhur frank “Salik qanunları”nda (Zex Zalica) qadınlar mülkiyyət hüququndan tamamilə məhrum idilər. Bu qanunun 9-cu “Allodlar haqqında” fəslinə görə, miras yalnız qanuni və ya qanundan kənar doğulmuş oğullar arasında bölüşdürülürdü. Əgər ailədə oğlan uşaqları qalmazdısa, torpaq mülkiyyəti icmanın sərəncamına verilərdi.

İslamda isə qadına məxsus olan mülkiyyət hüquqları “Qadınlar” surəsinin ayələrində tam şəkildə verilmişdir: “...oğula iki qız hissəsi qədər pay düşür. Əgər (ölən şəxsin) qızlarının sayı ikidən artıqdırsa, mirasın üçdə iki hissəsi onlara çatır. Əgər təkcə bir nəfər qızdırsa, mirasın yarısı onundur”. “Ata, ana və yaxın qohumların (vəfat etdikdə) qoyub getdikləri maldan kişilərə və qadınlara pay düşür”.

Allahın Rəsulu olan Məhəmməd Peyğəmbər(ə) son Həcc zamanı müsəlmanlara belə xitab etmişdir: “Arvadlarınızı incitməyin! Yaradan Allah onları sizin himayənizə vermişdir.

Onlara qarşı ürəyiyumşaq və əliaçıq olun”. Quran cinsi mənsubiyyətdən asılı olmayaraq, mömin olan kişi və qadına yaxşı əməllərinə görə bərabər mükafat vəd edir: “Mömin olmaqla bərabər, yaxşı işlər görən kişilər və qadınlar Cənnətə daxil olarlar. Onlara xurma çərdəyi qədər haqsızlıq edilməz”. İslam qanunlarına görə qadınların etdikləri günahlar üçün kişilər də məsuliyyət daşıyırlar. Hər bir qadının (arvadın) günahı üçün onun əri də Allah qarşısında günahkar sayılır. Ərsiz qadınların günahları üçün onlara bu günahı işlətməyə imkan verib, onları vaxtında öyrətmədikləri üçün ataları, qardaşları daha sonra kişi qohumları məsuliyyət daşıyırlar. Qadınlar isə kişilərin günahları üçün cavabdeh deyillər. İslamda qadına münasibətin yüksəkliyi qadına veriləcək cəzalarda da öz əksini tapmışdır. Şəriətə görə, kişi səhvə yol vermiş qadını əvvəlcədən daha sərt olan ədalət məhkəməsinə tapşırmır. İslam kişiyə icazə verir ki, o, öz qadınını yola gətirsin.

Peyğəmbərin arvadları arasında Ayişə öz nüfuzuna görə digər arvadlardan üstün idi. Xəlifələrdən Əbu Bəkr, Ömər və Osman bu qadının fikirlərilə hesablaşırdılar. O, müvafiq yüksək təhsilli olmaqla ədəbiyyatı və ilahiyyatı gözəl bilirdi. Rəvayətə görə, Peyğəmbər(ə) özü bəzən məsləhət üçün arvadlarına müraciət edərmiş. Belə ki, hicrətin 6-cı ilində Hüdeybiyyə sülhü bağlananda o, arvadı Ümmi Salamla məsləhətləşmişdir.

Mədəniyyət və incəsənət sahəsində islam qadınların ədəbi və elmi qabiliyyətlərinin inkişafına böyük dəyər verirdi. İslam dini qız atasına, sonra isə onun ərinə öz qızına və arvadına dini qaydaları öyrətməyi tövsiyə edir. Əgər ata və ya ər bu vəzifədən boyun qaçırardısa, belə hallarda qadın dini bilik əldə etmək üçün başqa yerə getmək hüququna malik idi. Məhəmməd Peyğəmbər(ə) qadınların da təhsil almasını öz hədislərində belə ifadə etmişdir: “Elm öyrətmək həm kişi, həm də qadın üçün vacibdir”. Müsəlman qadınları, xüsusilə qüreyşilər içərisində yazıçılar, şairlər, alimlər, istedadlı, natiqlər olmuşdur. İslamda qadın şairlərin yaratdıqları əsərlərdə dövrlərinin tarixi hadisələri öz əksini tapmışdır. Peyğəmbərin vəfatından sonra onun qızı Fatimeyi-Zəhra lirik matəm nəğmələri yaratmışdır ki, onlardan birini də atasının həsrətinə həsr etmişdir. İmam Hüseynin bacıları Zeynəb və Ümmi-Gülsüm öz matəm nəğmələrində Kərbala faciəsini təsvir etməklə bərabər, onun bütün ziddiyyətlərini açıb göstərmişlər. Quranda qadının imam olmasına icazə verilir. Bütün imamların ulu nənəsi İmam Fatimeyi-Zəhra, İmam xanım (onun qəbri Nardaran pirindədir), İmam Hökümə (Bibi-Heybət) buna parlaq misaldır.

Ər arvadı qarşısında vəzifələri haqqında özünün “Mərifətnamə” kitabında İbrahim Haqqı (1195-1781 il) qısa şəkildə yazmışdı.

Xristianlıqda isə kişi və qadın haqlarına fərqli münasibət mövcuddur. “Qadına təlim verməyi və kişi üzərində hakim olmağı qadağan edirəm. Qadın dinməz olsun”. Bu sətirlərdə qadınların diskriminasyası, yəni hüquqlarının po- zulması aydın şəkildə ifadə olunmuşdur. Yəhudilikdən dönüb məsihliyi qəbul etmiş Pavel məktublarının birində belə deyir: “...Hər ərin başçısı Məsih, arvadın başçısı ər, Məsihin başçısı isə Allahdır”. Bu ehkam qadını tamamilə kişidən asılı vəziyyətə salır, yəni kişi birinci, qadın isə ikincidir. İudaizmin müqəddəs kitabı “Talmud”da qadın kişinin mutlu qulu kimi təsvir edilir. Müqəddəs kitaba görə, hər bir dindar yəhudi Allaha şükür etməlidir ki, onu qadın yaratmayıb. Qadınlar isə kişiyə qulluq etmək üçün yaradıldıqlarına görə, Allaha minnətdar olmalıdırlar. Xristianlıqdan fərqli olaraq, İslam dini qadına hüquq və vəzifələrə malik tam şəxsiyyət kimi baxır. Bu gün dünyanın sonuncu müqəddəs kitabı olan Quranda qadına münasibət, müsəlman qadının hüquq və vəzifələrinin təhlili bir daha sübut edir ki, islam aləmində qadın asılı və hüquqsuz olmamışdır. Amma bu da real fakt olaraq qalır ki, bu günkü müsəlman ölkələri qadına İslamda verilən hüquqları vermirlər. Əslində isə İslam dini qadının islamaqədərki dövrdə ərəb qəbilələrinin qadına olan qeyri-insani, alçaldılmış münasibətlərini aradan qaldırmağı nəzərdə tuturdu və bu müqəddəs missiyanı tam yerinə yetirdi.

Müasir dünya təcrübəsində İslamın cinslərin sosial vəziyyətinə dair müddəalarının əksəriyyəti reallaşmamış qalır və ya çox zaman səhv şərh olunur.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanda baş verən tarixi hadisələri gender baxımından araşdırarkən, Azərbaycan qadınlarının cəmiyyətdəki sosial-siyasi vəziyyətlərindən geniş danışılmalıdır. Bu dövrdə Azərbaycanı işğal etmiş Rusiyada və Avropada qadın azadlığı ilə bağlı baş verən hadisələr Şimali Azərbaycanda da öz əksini tapmışdır. XIX əsrin ikinci yarısında Şimali Azərbaycanda həm ədəbiyyat, həm də mədəniyyət sahəsində böyük uğurlar qazanmış qadınlar yaşayıb yaratmışlar.Həmin qadınlar arasında Qarabağ xanının qızı Xurşudbanu Natəvanın adını xüsusilə qeyd etmək lazımdır. XIX əsrin tanınmış şairəsi olan bu qadın Şuşa şəhərindəki “Məclisi-Fəramuşan” (1870) və “Məclisi-Üns” (1872) kimi ədəbi cəmiyyətlərin əsasını qoymuşdur. Natəvan yüksək bədii istedada malik olmaqla bərabər, eyni zamanda dövrünün istedadlı xanəndələrinə, musiqiçilərinə də himayədarlıq edirdi. Məşhur fransız yazıçısı Aleksandr Duma Azərbaycanda olarkən Xur- şudbanu Natəvanla və onun əri, general Xasaybəy Usmiyevlə görüşmüşdür. Dümanın bu şairə xanımın mədəniyyətinə, istedadına heyran olduğunu

Parisdə fransız dilində 1859-cu ildə üç cilddə nəşr olunmuş “Qafqaz” əsərindəki xatirələrində görmək olar.

XIX əsrin sonlarından başlayaraq dünyada baş verən ictimai-siyasi hadisələrin təsiri Şimali Azərbaycanda qadının cəmiyyətdə özünə müəyyən mövqe qazanmasına geniş imkanlar yaratdı. Bu dövrdən başlayaraq kişilərlə bərabər qadınların da orta təhsil alması cəmiyyətin vacib şərti kimi ortaya şıxır. 1874-cü ildə açılmış Marinskaya gimnaziyası ilk gimnaziya idi və orada qızlar da təhsil alırdılar. Bakı quberniyasında XIX əsrin sonunda 4915 şagirdin, o cüm- lədən 64 qızın təhsil aldığı 245 məktəb fəaliyyət göstərirdi.Yelizavetpol quberniyasındakı 268 məktəbdə təhsil alan 4384 şagirdin 145 nəfəri qızlar idi.

Qadınların da kişilər kimi yaxşı təhsil alması məsələsi təhsil sistemində dəyişiklik edilməsini vacib etsə də, Azərbaycanda qadınların cəmiyyət içərisinə buraxılmaması bunu çətinləşdirirdi. Hələ də patriarxal qanunların hökm sür- düyü Azərbaycanda qadınların təhsil almalarının vacibliyini düşünən mütərəqqi fikirli adamlar çətin də olsa, bunu həyata keçirməyə səy göstərirdilər. Onlardan Azərbaycanın ən böyük sənayeçisi və xeyriyyəçisi H.Z. Tağıyevin adı bu sı- rada şərəfli yer tutur. Belə ki, onun Bakıda ilk rus-müsəlman qadın məktəbini açması onun xeyriyyəçilik fəaliyyətinin ən yüksək zirvəsi sayıla bilər. Qadın təhsili məsələsinin həllini cəmiyyətin inkişafının vacib şərti sayan H.Z.Tağıyev, hələ XIX əsrin 90-cı illərində Azərbaycan qızları üçün xüsusi məktəbin yaradılması barədə düşünürdü. O, bunu tanınmış ictimai xadim M.A. Şahtaxtinskiyə yazdığı 1896-cı il, 4 may tarixli məktubunda belə ifadə etmişdir: “Müsəlman qadınını olduğu qapalı həyatdan çıxartmaqdan ötrü yeganə bir yol var yalnız məktəb və bu məktəbi elə yaratmaq və elə qurmaq lazımdır ki, müsəlmanlar ona rəğbətlə yanaşsın və tam əminliklə öz qızlarını oraya oxumağa göndərsinlər”.

Öz dövrü üçün həm aktual, həm də mürəkkəb olan bu işin öhdəsindən gəlməkdə H.Z. Tağıyevə onun inadkarlığı, müdrikliyi, cəmiyyətdəki nüfuzlu və maddi vəsaiti kömək etdi. Yerli hakimiyyətin və şəhərin varlı təbəqəsinin gizli narazılığını duyan H.Z. Tağıyev siyasi müdrikliyi nəticəsində bu çətin işin öhdəsindən bacarıqla gəldi. 1896-cı il 24 apreldə Qafqaz tədris dairəsinin nəzarətçisi P.Yankovskiyə ünvanladığl məktubunda o qeyd edirdi ki, Bakıda öz vəsaiti hesabına açılacaq rus-müsəlman məktəbini imperator II Nikolayın taxta çıxmasının il dönümünə həsr edir. H.Z.Tağıyev açılacaq məktəbə imperatriçə Aleksandra Fyodorovnanın adını verərək “Aleksandrinskaya” adlandırmağı vəd etdi və azərbaycanlı qızlar üçün ilk məktəbin açılmasına hökumət tərəfindən icazə verildi. Ancaq müsəlman qızları üçün məktəbin açılmasını şəriət qanunlarının tapdanması kimi qəbul edən ruhanilərin etirazı

bu işi bir qədər çətinləşdirirdi. Çox keçmədi ki, Tağıyev quberniyanın qazisi Mirməhəmməd Kərimin, Axund Mir Abutarbin və bir neçə mollanın razıığını ala bildi. Bununla da kifayətlənməyən H.Z. Tağıyev molla Mirzə Məmmədoğlunu Mədinə, Xorasan və Bağdad şəhərlərinə göndərib oradakı ən nüfuzlu müctəhidlərdən, yəni şiyələrin mənəvi liderlərindən müsəlman qızları üçün məktəb açılmasına yazılı icazə aldı. Bu məktub məktəbin hər bir əleyhdarına təqdim edildi və müsbət nəticə verdi.

1898-ci il mayın 16-da imperatorun xanımı Aleksandra Fyodorovna adına Bakı qadın rus-müsəlman pedaqoji məktəbini Nizamnaməsi təsdiq edildi. Nizamnaməyə əsasən məktəbə qızları 7 yaşdan başlayaraq 4 il müddətinə qəbul edirdilər. Məktəbin tərbiyə sistemində Şərqin özünəməxsusluğu nəzərə alınaraq, tərbiyədə müsəlman ailəsinin adət-ənənələrinə üstünlük verilirdi. H.Z. Tağıyev məktəbə H.B. Zərdabinin həyat yoldaşı Hənifə xanım Məlikovanı di- rektor təyin etdi. O, paytaxt qəzetləri vasitəsilə bütün müsəlman qadın müəllimlərə məktəbə kömək etmələri üçün müraciət etdi. Çox keçmədi ki, cəmiyyətdə öz intellektual bacarıqlarını üzə çıxara bilməyən maarifçi qadınlar burada pedaqoji fəaliyyətə başladılar. Onlardan Rahilə xanım Terequlova-Hacıbababəyova, Məryəm xanım Sulikeviç, Adilə xanım Şahtaxtinskaya, Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Mina xanım Aslanova, Gövhər xanım Qazıyeva, Nabat xanım Nərimanova, Azərbaycanın ilk qadın yazıçısı Səkinə xanım Axundzadə müsəlman qızlarının maariflənməsində önəmli rol oynamışlar.

1901-ci il, oktyabrın 9-da Bakıda Şərqdə ilk dünyəvi müsəlman qız məktəbinin açılışı oldu. 20 nəfər şagird üçün nəzərdə tutlmuş məktəb açılış günündə 35 pulsuz məktəbli və 15 nəfər 100 rubl ödəməklə gəlib-gedən tələbə qəbul etdi. Bakıda qız məktəbinin açılması Azərbaycan ziyalıları tərəfindən böyük rəğbətlə qarşılandı. Bu məktəb Şərqdə müsəlman qızlar üçün açılan ilk dünyəvi məktəb idi. H.Z.Tağıyevin qız məktəbinin açılması isə həqiqətən böyük heyranlıq oyandıran bir hadisə idi. Bu məktəb şəriaət qaydalarına riayət olunmaqla Qərb sivilizasiyasıın xüsusiyyətlərini özündə birləşdirən bir məktəb idi.

Məşhur vəkil, sonralar ADR-in xarici işlər naziri olmuş Əlimərdanbəy Topçubaşov məktəbin açılışında söyləmişdir: “Gələcək tarixçi bu hadisəni müsəlman qadınının, bütün başqa xalqlarda olduğu kimi, ailə ocağını yandıran bu gözəl varlığın yüksəliş dövrünün başlanğıcı kimi qeydə alacaqdır”. Görkəmli jurnalist Əhmədbəy Ağayev isə ilk qadın məktəbinin açılışını belə qiymətləndirmişdir: “İndən belə müsəlman qadınları ailəyə maarifin canlandırıcı şüasını səpmək imkanı qazanacaqlar... Onlar gələcək nəsillərə, in- kişafa, yaxınlarına, xeyirxah insanlara sevgi təlqin edəcəklər ki, bunsuz hər hansı cəmiyyət ölümə

məhkumdur”. Kazan müsəlmanlarının H.Z.Tağıyevə göndər-dikləri məktubda deyilirdi: “Bu ilk məktəbdir ki, bütün şəriət qaydalarına əməl olunmaqla müsəlman qızları qərb sivilizasiyası ilə tanış olacaq və təhsil məbədində müsəlman əhalisinin müxtəlif təbəqələri qarşılaşacaq və ümuminsani qardaşlıq və məhəbbət hadisələrinə malik olacaqdır”.

1919-cu ilə kimi mövcud olmuş qadın məktəbi çoxlu sayda təhsilli qadınlar yetişdirdi. Sonralar buna bənzər məktəbər Tiflisdə, Balaxanıda, Qazaxda, Qubada, Lənkə- randa, Dərbənddə, Naxçıvanda və İrəvanda açıldı.

XIX əsrin sonunda maarifçi qadınlardan Hənifə xanım Məlikova (H.Zərdabinin həyat yoldaşı) qadınlar arasında aparılan maariflənmə işində fəal rol oynamışdır. Təhsilini Tiflisdəki “Müqəddəs Nina” məktəbində almış Hənifə xanım 1901-1905-ci illərdə ilk qız məktəbinin müdiri vəzifəsini yerinə yetirməklə, həm də ilk Azərbaycan qəzeti olan “Əkinçi”nin çap olunmasında da yaxından iştirak etmişdir. O, 1880-ci ildə öz evində məktəb açmış və Bakıda yaradılmış “Nicat” cəmiyyətinin qadın şöbəsinin yaradıcılarından biri olmuşdur. Sonralar Hənifə xanım rus-tatar (azərbaycanlı) məktəbinin müdiri vəzifəsində çalışmışdır.

XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəllərində yaranmaqda olan kapitalist münasibətləri fonunda maarifin, səhiyyənin inkişafında qadınların iştirakı kişilərlə müqayisədə aşağı olsa da, Azərbaycanın ziyalı qadınlarının oynadığı rol böyük əhəmiyyətə malik idi. Belə ziyalı qadınlar arasnda Bakı və Tiflis qadın məktəblərinin müəllimi Gövhər Qayıbovanı, məşhur Azərbaycan dramaturqu N.Vəzirovun həyat yoldaşı Xurşud Vəzirovanı, Firudinbəy Köçərlinin həyat yoldaşı, Bakı qadın seminariyasının müəllimi Badisəba Köçərlini göstərmək olar. Bu dövrdə Xədicə xanım Əlibəyova, Məryəm xanım Sulikeviç, Adilə xanım Şaxtaxtinskaya, Nabat xanım Nərimanova, Gülbahar xanım Axriyeva, Şəfiqə xanım Əfəndizadə, Şəhrəbanu xanım Şabanova, Səkinə xanım Axund- zadə, Gövhər xanım Qayıbova, Fatma xanım Gəncinskaya və başqa ziyalı qadınlar xalqın maariflənməsinə böyük töhfələr vermişlər.

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində qadınların maariflənməsi Şimali Azərbaycanda yeni qadın tipinin yaranıb təşəkkül tapmasına güclü təkan verdi. Bu dövrdə qadınların cəmiyyətin ictimai həyatına daxil olmalarında Azər- baycan kişilərinin rolu böyük olmuşdur. Məsələn, Həmidə xanım Cavanşirin atası Əhmədbəy Cavanşir qızına onlara məxsus olan kənddə məktəb açmağı məsləhət görmüşdür. H.Z.Tağıyev qızlarını özünün açdığı ilk qız məktəbində oxutmuş, daha sonra qızı Sara xanımı Peterburq Smolnı Nəcib Qızlar İnstitutuna göndərmişdir.

Beləliklə, XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan qadınları cəmiyyətdə gedən ictimai-siyasi proseslərdə kişilərin dəstəyi və islam ənənələri əsasında iştirak edirdilər. Bu da cəmiyyətdə hələ də patriarxal qayda-qanunların güclü olmasından irəli gəlirdi.

Müasir dövrdə Azərbaycanda vətəndaş cəmiyyəti və hüquqi dövlət yaradılması sahəsində cinslərin sosial bərabərhüquqluluğu əsas yerlərdən birini tutur. Ölkəmizdə cinslərin bərabərlik hüququnun qanuni yolla təsbit edilməsi Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin adı ilə bağlıdır. Məhz 1919-cu il, 21 iyulda ADR-in Təsis İclasının təqdim etdiyi "Azərbaycan Respublikasının Təsis İclasına Seçkilər haqqında Nizamnamə"sində verilən azadlıqlar və hüquqlar arasında Azərbaycan qadınının hüquqları da vardı. Azərbaycan qadını ilk dəfə olaraq ölkənin bərabərhüquqlu vətəndaşı elan edildi və bunun nəticəsi kimi yeni cəmiyyətdə fəal iştirak etmək hüququ qazandı.

90-cı illərdən yenidən demokratik inkişaf yolunu tutan müstəqil Azərbaycan ilk növbədə dövlətimizin əsaslarının möhkəmlənməsi və ictimai-siyasi stabilliyinin təmin edilməsi, insan hüquq və azadlıqlarının daha da genişləndirilməsi yolu ilə demokratiyanın inkişaf etdirilməsində və vətəndaşlıq cəmiyyətinin formalaşdırılmasında əhəmiyyətli nəticələrə nail olmuşdur.

Cinslərin bərabərlik hüququ "Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında" 18 oktyabr 1991-ci il tarixli Konstitusiya aktında da öz əksini tapmışdır. Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 1992-ci il, avqustun 4-də BMT-nin "Qadınların siyasi hüquqları haqqında" Konvensiyasına qoşulmuşdur. 1994-cü ildən etibarən ictimai-siyasi vəziyyətin normallaşması ilə əlaqədar dövlət siyasətimizdə qadınlara münasibətdə yeni mərhələnin başlanğıcı qoyulmuşdur.

1995-ci ildə Pekində keçirilmiş Ümumdünya Pekin konfransından sonra qadınlara münasibətdə dövlət siyasətimiz yeni çalarlar qazandı. Pekin Deklarasiyasında digər hökumətlər kimi, Azərbaycan Respublikası da kişi və qadınların bərabərliyi və anadangəlmə insani ləyaqətinə, Ümum dünya insan hüquqları Deklarasiyasına, qadınlara münasibətdə hər növ diskriminasiyanın, yəni onların cinslərindən asılı olaraq hüquqlarının məhdudlaşdırılmasının ləğvi haqqında Konvensiyaya və "Uşaq Hüquqları haqqında Konvensiya"ya, həmçinin qadınlara qarşı münasibətdə zorakılığın aradan qaldırılması barədə Deklarasiyaya tərəfdar olduğunu bəyan etdi.

Bu gün cəmiyyətimizdə qadınların rolu güclənməkdədir. Bunu onlar istər iqtisadiyyatda, istərsə də Qarabağ müharibəsindəki iştirakları ilə bir daha sübut etdilər. Bu gün Azərbaycan

qadını cəmiyyətdə əvvəllər kişilərin ənənəvi olaraq tutduqları sosial-siyasi mövqeləri tutmağa başlayırlar. Tərbiyə, təhsil, tibb və digər humanitar tipli sahələrdə qadınlar üstünlük əldə etməklə bərabər, ticarət, sosial xidmət, mədəniyyət və elm sahəsində də onların sayı artmaq dadır. Müasir dövrdə qadınlarımızın 40%-ə qədəri bazar iqtisadiyyatı sahəsində çalışırlar. İşgüzar qadınlar müstəqil olaraq ailəni saxlamaq imkanına malikdirlər. Əhalinin qadın təbəqəsi artıq yalnız kişilərə məxsus hesab edilən sahələri mənimsəməyə başlayırlar və onlar siyasi partiyalarda, icti- mai təşkilatlarda fəal təmsil olunurlar. Bu gün ölkəmizdə 20-dən artıq qadın problemləri ilə məşğul olan qeyri-hökumət qadın təşkiltı fəaliyyət göstərir. Cəmiyyətdə baş verən bu dəyişikliklər respublikada yeni gender mühitinin formalaşmasına stimul yaratmışdır.

3 Azərbaycanda gender siyasəti və gender demokratiyasının inkişafı

Tarixən Azərbaycanda qadınlar kişilərlə bərabər cəmiyyət həyatında fəal iştirak etmişlər. Azərbaycan qadınları ana, bacı, həyat yoldaşı olmaqla bərabər lazımlı məqamlarda silaha sarılaraq Vətənin müdafiəçisi kimi müqəddəs vəzifəni də yerinə yetirmişlər.Təsadüfi deyildir ki, 1918-ci il- də yaradılmış Azərbaycan Demokratik Respublikası Şərqdə ilk dəfə olaraq qadınlara seçki hüququ vermiş və onların hüquq bərabərliyini təmin etmişdir.

Azərbaycan tarixdə ikinci dəfə milli müstəqilliyini əldə etdikdən sonra insan hüquq və azadlıqlarının müdafiəsi, o cümlədən qadınların hüquqlarının təmin edilməsi, cinsi ayrı-seçkiliyə son qoyulması, məişət zorakılığı ilə mübarizədə etibarlı hüquqi baza yaratmışdır. Respublikamız qadın hü- quqlarının qorunması sahəsində bütün mühüm beynəlxalq Konvensiyalara qoşulmuşdur. Belə ki, Azərbaycan Respublikası 1992-ci ildə BMT-nin “Qadınların siyasi hüquqları” üzrə Konvensiyasına qoşulmuş, Azərbaycan Parlamenti elə həmin il BMT-nin “Uşaq hüquqları haqqında Beynəlxalq Konvensiya”sını ratifikasiya etmişdir.

1995-ci ilin martın 31-də BMT-nin Qadınların Vəziyyəti üzrə Komissiyasının 39-cu sessiyasında Azərbaycan nümayəndə heyəti də iştirak etmişdir. Həmin sessiyada “Hərbi münaqişə zamanı girov götürülən və ya həbsxanaya düşən qadın və uşaqların azad edilməsi haqqında” qətnamə qəbul edilmişdir. Respublikamız 1995-ci il iyunun 30-da “Qadınlara qarşı ayrıseçkiliyin bütün formalarının ləğv edilməsi” haqqında Konvensiyasını da ratifikasiya etmişdir. Heydər Əliyev deyirdi: “Öz müstəqilliyinə nail olduqdan sonra Azərbaycan digər beynəlxalq sazişlərlə yanaşı, qadınlara qarşı ayrı-seçkiliyin bütün formalarının ləğvi haqqında sazişə də qoşularaq bir daha demokratik və dünyəvi bir dövlət qurduğunu təsdiq etmişdir”.

14 yanvar 1998-ci il tarixdə Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev “Azərbaycan qadınlarının rolunun artırılması haqqında” Sərəncam imzalamışdır. Həmin Sərəncamda dövlət strukturları tərəfindən daha çox diqqət tələb edən qabaqcıl sahələr müəyyənləşdirilmiş, habelə ölkəmizdə qadınların problemlərinin həllinə yönəldilmiş qadın siyasətini həyata keçirəcək Qadın Problemləri üzrə Dövlət Komitəsi yaradılmışdır.

14-15 sentyabr 1998-ci ildə Azərbaycan qadınlarının I Qurultayı keçirildi. Qurultayda respublikanın bütün şəhər və rayonlarından nümayəndələr iştirak edirdi. Qurultayda qadınlar əsas problemlər, işsizlik, iqtisadi çətinliklər, Qarabağ probleminin həlli, qaçqın və məcburi köçkünlərin vəziyyəti, işğal olunmuş ərazilərlə bağlı narahatlıqlarını ifadə etdilər. Qadınların cəmiyyətdə yeri və rolu, onlara qarşı ayrı seçkiliyin ləğv edilməsi üzrə gələcək strategiya barədə nitq söyləyən Ulu Öndər Heydər Əliyevin çıxışı qurultay iştirakçılarının proqram sənədinə çevrildi.

2000-ci ilin mart ayında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı “Azərbaycan Respublikasında Dövlət Qadın siyasətinin həyata keçirilməsi” adlı Fərmanda cəmiyyətin bütün sahələrində, xüsusilə dövlət strukturlarında qadın və kişilər arasında bərabərliyin təmin edilməsi, dövlət proqramları əsasında qaçqın və məcburi köçkün qadınların işlə təmin olunması, gender nöqteyi-nəzərindən qanunvericiliyə baxılması öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisi 2010-cu il-də “Məişət zorakılığının qarşısının alınması haqqında” Qanun qəbul etmiş, habelə qızların erkən yaşlardan nikaha məcbur edilməsinin qarşısının alınması məqsədilə tədbirlərin gücləndirilməsi və bu sahədə fəallığın artırılması zəruri hesab edilmişdir. Görülən tədbirlərin nəticəsidir ki, 2012-ci ildə sahibkarlar arasında qadınların xüsusi çəkisi 17% idisə, 2017-ci ilin əvvəlində bu göstərici 21%-ə çatıbdır. Azərbaycan parlamentində qadınların xüsusi çəkisi 18%-ə çatıbdır. 78 rayon icra hakimiyyətindən 71-də icra başçılarının müavinləri qadındır.

Azərbaycanın beynəlxalq səviyyədə qadın hüquqlarına verdiyi önəmin nəticəsidir ki, 2010-cu ildə Avropa Şurası ölkələrinin qadınlar və kişilər arasında bərabərlik məsələlərinə cavabdeh nazirlərinin VII konfransı Bakıda keçirilmişdir.

Gender demokratiyası davamlı insan inkişafında müasir dövrün aktual problemlərindən biridir. O, hər iki cinsə aid edilən şəxslərin (kişilər və qadınların) vətəndaş cəmiyyətində bərabər hüquqlar və imkanlar şəraitində, qanunvericilik əsasında öz iradə azadlıqlarını təmin etmələrini nəzərdə tutur. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 noyabr 2020-ci il tarixli,

2307 nömrəli Sərəncamı ilə “Azərbaycan Respublikasında Məişət zorakılığı ilə mübarizəyə dair 2020-2023-cü illər üçün Milli Fəaliyyət Planı” təsdiq edilmişdir.

Cəmiyyətdə qadın probleminə əvvəl feminizm, sonradan da gender mövqeyindən yanaşılmasının əsas səbəbi qarşılıqlı cəmiyyət münasibətlərdə kişi dəyərlərin və stereotiplərin üstün tutulması olmuşdur. Bunun da daha dərin səbəbi qadın və kişi arasında həyatda (məişətdə, ailədə) təbii iş və vəzifə bölgüsü olmuşdur. Gender demokratiyası kişi və qadınların bərabər paritet ictimai dəyər daşıdığını təsdiq edir, cəmiyyət qarşısında hər iki cinsin hüquq, vəzifə və məsuliyyətinin bərsbərliyi prinsipini rəhbər tutur.

BMT-nin 1979-cu ildə qəbul etdiyi “Qadınlara qarşı münasibətdə diskriminasiyanın bütün formalarının ləğv edilməsi haqqında” Konvensiya, 1995-ci ildə qəbul edilmiş “Pekin Deklarasiyası və fəaliyyət Platforması” adlı beynəlxalq əhəmiyyətli sənədlər, habelə 2006-cı ildə qəbul edilmiş “Gender (kişi və qadınların) bərabərliyinin təminatları haqqında Azərbaycan Respublikasının Qanunları respublikamızda gender demokratiyasının inkişafına əhəmiyyətli tə- kan vermişdir.

BMT gender demokratiyasının inkişafı dedikdə 4 əsas cəhəti prioritet kimi dəyərləndirir:

1. Yerli və milli seçkilərin qadınlar üçün ədalətli və azad şəraitdə keçirilməsi;
2. Qadınların maraqlarını təmin etmək üçün vətəndaş cəmiyyətində qadın təşkilatlarının dəstəklənməsini təmin etmək;
3. Dövlət müəssisələrində qadın hüquqlarının təmin edilməsi üçün məsuliyyətin artırılmasına nail olmaq;
4. Siyasətçi lider qadınların BMT-yə təsirini genişləndirmək sahəsində təşəbbüslərinin dəstəklənməsini təmin etmək.

Qadın hüququ ümumbəşəri hüquqların tərkib hissəsidir. Biz tarixə nəzər saldıqda görərəik ki, hələ ibtidai icma quruluşundan başlayaraq qadın cəmiyyətdə əsas qüvvə olmuşdur. Ocağı qorumaq, uşaqlara baxmaq, qida və s. qadınlar üzərinə düşən vəzifələr olmuşdur. Orta paleolit dövründə əsası qoyulmuş anaxaqanlıq erkən tunc dövrünə qədər davam etmişdir. Lakin ataxaqanlığına keçid heç də qadınların cəmiyyətdən kənarda qalmasına tam səbəb ola bilmədi. Antik müəlliflərin əsərlərində qadınların hökmranlığı, qadınların şücaəti ön plana çəkilir.

Orta əsrlərdə diplomat qadın kimi adını tarixə yazdıran Sara Xatun olduqca adil və işini bilən bir hakim idi.

Azərbaycanın tarix salnaməsində iz qoyan qadınlardan biri də Qubalı Fətəli xanın həyat yoldaşı Tutu Bikə xanım olmuşdur. Azərbaycan qadınlarının əzmi sadəcə orta əsr dövrü ilə yekunlaşmır. Eyni zamanda Çar Rusiyası za- manında da davam etmişdir. XIX yüzilliyin əvvəllərində Azərbaycanda qadın təhsili sahəsində ilk addımlar atıldı. Lakin xüsusi məktəblər olmadığından qızlar evlərində ayrı- ayrı şəxslərdən təhsil alırdılar. Bakıda Xırdaxanım, Şamaxıda Güllübəyim xanım kimi qadınlar ev məktəbləri açmışdılar. Bu məktəblərdə qızlara dərs verilirdi. Azərbaycanda ilk rus qız məktəbi 1848-ci ildə Quberniya mərkəzi Şamaxıda "Müqəddəs Nina" xeyriyyə məktəbi tərəfindən təsis edil- mişdir.

Doğrudur, tarixə baş çəkdiyimiz bu qısa səyahət zamanı qadınların nəyə qadir olduğu, hansı vəzifələri məharətlə yerinə yetirdiyini görürük. Lakin bunlar tarix boyu və indi də mövcud olan qadın hüquqlarının tapdalanmasının qarşısını almır. Qadın hüquqlarının keşiyində sadəcə qanunvericiliklə durmaq mümkün deyil. Bu eyni zamanda cəmiyyətdə də öz rolunu almalıdır. Məlumdur ki, İslamdan öncə qız uşaqları diri-diri torpağa basdırılırdı. Lakin İslam dininin yayılmasından sonra bu hadisələrə son verildi. İslam dininə əsasən qadınlara böyük hüquq verilmişdi. Doğrudur, İslam dinindən anlayışı olmayanlar bəzi məqamları özlərinə xas, əsassız şəkildə yazırlar. Elə cəmiyyətimizdə də bu cür fikirlərə rast gələ bilərik. Məhəmməd Peyğəmbərin kəlamlarında da qadın hüquqları çox ciddi şəkildə qorunur: "evə gələrkən arvadınızı salamlayın və onun işləri, ovqatı ilə maraqlanın. Onu təklikdə oturan məyus görsəniz tez baş verən hadisə ilə maraqlanın" və bu kimi digər fikirlər İslamda qadının hüquqi cəhətdən necə qorunduğunu göstərir.

Statistik məlumatlara baxdıqda bəlli olur ki, Azərbaycanda doğulan qızların sayı oğlanların sayından daha azdır. 2017-ci il yanvar ayına olan statistik məlumatlara görə 20-24 yaşlı gənclər arasında 48,2%-i qadınlar, 51,8%-i isə kişilər təşkil edir. Nisbətən aşağı yaşlarda isə bu göstərici daha çoxdur. Səbəb tibb sahəsində texnologiyaların inkişaf etməsi və qız övladlarının hələ doğulmamış öldürülməsidir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu cinayətlər öz mənfi təsirini daha sonra çox böyük bir şəkildə göstərəcəkdir. Çünki bu uşaqlar nikah yaşına çatdıqda necə böyük sosial problemlə rastlaşdığımızın şahidi olacağıq.

Bu gün biz dünyada paradoksal bir vəziyyəti müşahidə edirik. Bir tərəfdən qloballaşma, inteqrasiya prosesinin geniş vüsət aldığı və informasiya texnologiyalarının sürətlə inkişafını görürük. Digər tərəfdən isə müasir şəraitdə ekstremizm, zorakılıq, terrorçuluq belə demək olarsa, qloballaşaraq beynəlxalq miqyas alır. Nəticə etibarı ilə bu gün "beynəlxalq ekstremizm" ifadəsi sosial-siyasi reallıqların əsas təzahürlərindən birinə çevrilmişdir.

Ədalətsizlik, terror- çuluq, ksenofobiya, ayrıseçkilik ziddiyyətləri yaradan əsas amillərdir. Əlbəttə ki, bundan daha çox qadınlar və uşaqlar əziyyət çəkirlər. Hesabata görə, il ərzində bütün dünya üzrə 53 min uşaq qətlə yetirilir. Dünyada 218 milyon azyaşlı uşaq əməyə cəlb edilir ki, onlardan 126 milyonu təhlükəli işlərdə çalışır. Ümumilikdə, dünya üzrə il ərzində 57 milyon uşaq məcburi əməyə cəlb olunur. Bütün dünyada, o cümlədən, Azərbaycanda qadın hüquqlarının təmin edilməsi sahəsində əldə edilmiş böyük uğurlarla yanaşı bir sıra problemlər aktuallığını saxlamaqdadır. Erkən nikahlar, qadınlara münasibətdə ayrı-seçkiliyə hələ də yol verilməsi, məişət zorakılığı və gidər problemlərin həlli üçün hələ çox iş görülməlidir.

Mühazirə 5. AİLƏ VƏ NİKAHIN MEYDANA GƏLMƏSİNİN TARİXİ ŞƏRTLƏRİ VƏ İNKİŞAFI

Plan:

1. Ailənin təbiəti və mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsində dünya mütəfəkkirlərinin fərqli yanaşmaları
2. Bəşər cəmiyyətinin inkişafının ayrı-ayrı mərhələrində ailə-nikah münasibətləri
3. Azərbaycanda ailə-nikah münasibətlərinin inkişaf tarixi.
4. İbtidai icma cəmiyyətində cinsi rol münasibətləri haqqında E.Taylorun fikirləri.

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Azərbaycan etnoqrafiyası, 3 cilddə, II cild. Bakı: Şərq- Qərb, 2007.
2. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası. / Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: “Mütərcim”, 2015.

3. Çələbiyev N.Z. Azərbaycan ailə modeli qloballaşma və millilik kontekstində (müqayisəli-etnopsixoloji tədqiqat). Monoqrafiya, Bakı, ADPU, 2021.

4. Əfəndiyeva Ü.A. Əsrin gender konsepsiyası. Bakı, ADPU, 2017.

5. Süleymanov Ə. Qloballaşma kontekstində Azərbaycanda etnik qarışıq nikahlar.// (Qloballaşma şəraitində davamlı inkişafın aktual problemləri. Ümummilli Lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 88-ci ildönümünə və Müasir Azərbaycan dövlətçiliyinin 93 illiyinə həsr edilmiş beynəlxalq konfransın materialları). Bakı: Azərbaycan Universiteti, 4-5 may 2011-ci il.

1. Ailənin təbiəti və mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsində dünya mütəfəkkirlərinin fərqli yanaşmaları

Maddi və mənəvi-ideoloji münasibətlərin dialektik vəhdəti sayəsində ailə ictimai varlıq və ictimai şüurun tərkib elementi kimi çıxış edir. Kiçik qrup və sosial institutlardan biri kimi ailə həm də mühüm funksiyaları–sosiallaşma, tərbiyəedici, pedaqoji vəzifələri yerinə yetirir. Sosial təsisat kimi yarandığı ilk dövrlərdən etibarən ictimai-tarixi təcrübənin gənc nəslə ötürülməsi ailənin ən mühüm vəzifələrindən biri olmuşdur.

Sosial-iqtisadi və mədəni–ideoloji dəyişikliklər ailənin tələbatlarına, funksiyalarına, ənənə, norma, dəyərlərinə və həyat tərzinə pozitiv və ya neqativ təsir göstərir.

Bəşəriyyətin yarandığı ilk dövrlərdən etibarən ailə və nikah məsələləri insanları dərindən düşündürən sosial-psixoloji problemlərdən biri olmuşdur. Ailənin təbiəti və mahiyyətinin müəyyənləşdirilməsinə dünya mütəfəkkirləri ayrı-ayrı tarixi dövrlərdə fərqli mövqedən yanaşmışlar. Ailə-nikah münasibətlərinin xarakterini açmaq sahəsində ilk təşəbbüslərdən biri antik dünyanın böyük filosofu Platona (b.e.ə. 427-347) məxsusdur. O, “İdeal dövlət” adlı əsərində cəmiyyətin birliyi məqsədinə nail olmaq üçün qadınların, uşaqların və mülkiyyətin ümumi olması ideyasını irəli sürmüşdür. O, qadınları ev qulluqçuları və uşaqlarla bir sıraya qoyur və bütün sahələr üzrə onların kişilərdən aşağıda dayandıqlarını qeyd edirdi. Patriarxal ailəni dəyişməz, “ilkin ictimai özək” adlandıran Platon belə hesab edirdi ki, dövlət ailələrin bir- ləşməsi nəticəsində meydana gəlir. Platon qeyd edirdi ki, 30-35 yaşlar arasında olan hər bir insan evlənməlidir, evlənməkdən imtina etmək cinayətdir. Qədim Yunanistanda bu yaş dövrünü keçən hər bir yunan subaylığa görə vergi ödəməli idi. Bu ideya əslində yeni deyildir. Platondan əvvəl qədim yunan tarixçisi Herodot (b.e.ə.V əsr) özünün “Tarix” əsərində qeyd etmişdir ki, qadınların ümumi olması bir çox qəbilələrin fərqləndirici əlaməti olmuşdur. Belə məlumatlara antik dövrün filosof və mütəfəkkirlərinin çoxunun əsərlərində təsadüf olunur.

Platonun «İdeal dövlət» layihəsini tənqid edən Aristotel (b.e.ə. 384-322) eyni zamanda onun patriarxal ailənin, cəmiyyətin başlanğıcı və ilkin özəyi olması haqqında ideyalarını inkişaf etdirərək ailənin kəndləri, kəndlərin isə birləşərək dövləti yaratması fikrini irəli sürmüşdür.

Aristotel ailədə ərlə-arvad arasındakı münasibətlərdən bəhs edərək yazırdı: “Yaxşı və yetkin qadın gərək öz evinə yaxşı yiyəlik etməyi bacarsın. İsmətli qadın öz ərinin davranışlarından örnək götürür və onun dediklərini qanun kimi qəbul eləyir. Evlilik bağlarına və birgəyaşayışa qadın ilahi vergi kimi yanaşmalıdır.

Plutarx da kişinin öz arvadı üzərində böyüklük etməli olduğunu məqbul sayaraq, qeyd edirdi ki, kişi qadını öz əmlakını yönəltdiyi kimi deyil, ruhun bədəni yönəltdiyi kimi sevgi və incəliklə etməlidir. Qədim Yunanıstan qanunlarına görə, kişinin öz arvadının sözünə baxaraq onun istədiyini yerinə yetirməsi məqbul sayılmırdı. Qadın isə öz istəyi ilə heç nə edə bilməzdi, onun özbaşına edə biləcəyi hər hansısa iş bir ovuc arpanın dəyərini aşmamalı idi. Ailəyə qeyd olunan bu nöqteyi-nəzərdən yanaşma uzun müddət davam etmişdir.

Homerin yazdığına görə, əski Yunanıstanda qadınların durumu çox yaxşı, onların kişilər üzərində təsiri çox böyük olmuş, sonradan bu münasibətlər pozulmuş, vəziyyət pisləşməyə doğru yönəlmişdir. Bu dövrün bizə gəlib çatan yazılı mənbələrində qadınların ev qaravaşları yerinə qo- yulduğu bəlli olur. Onların görməli olduğu tək bir iş evdə qayda-qanun yaratmaqdan, ərinin qulluğunda durmaqdan ibarət olmuşdur. Qadının “dilsiz-ağızsız” olması onun ən zəngin bəzəyi sayılırdı.

Fransız maarifçisi və mütəfəkkiri J.J. Russo (1712- 1778) “İctimai müqavilə haqqında və ya siyasi hüququn prinsipləri” adlı əsərində qeyd edirdi ki, “bütün cəmiyyətlərdə ən qədim və təbii, yeganə olan bir şey vardır ki, bu da ailədir”.

Orta əsrlərin yeni dövrünün filosofları cəmiyyətdə bütün ictimai münasibətlərin ailə münasibətləri əsasında meydana gəlməsi fikrini irəli sürmüş. Ailə ilə dövlətin münasibətlərinə müəyyən səviyyədə alman filosofları İ.Kant (1724-1804) və V.Hegelin (1770-1831) ideyalarında da rast gəlmək mümkündür. İ.Kant ailənin əsaslarını hüquq qaydalarında, V.Hegel isə “mütləq ideya”da görürdü. Monoqamiyanı ailənin başlanğıcı kimi qəbul edən alimlərin əksəriyyəti faktiki olaraq “nikah” və “ailə” anlayışlarını eyniləşdirmiş, onlar arasında fərqi isə formal hesab etmişlər. Aydındır ki, “nikah” və “ailə” anlayışları arasında sıx qarşılıqlı əlaqə vardır. Bir çox ədəbiyyatlarda həmin anlayışlar sinonim olaraq işlədilir. Lakin bu anlayışlar arasında oxşarlıq, ümumi cəhətlər olsa da, bir çox spesifik və xüsusi cəhətlər də vardır. Sosioloqların qənaətinə görə kişi və qadın arasında nikah tarixən öz sosial formasını dəyişən hüquqi tənzimləmə formasıdır. Onun vasitəsilə cəmiyyət ər- arvadlıq, valideynlik hüquqlarını və vəzifələrini müəyyənləşdirir.

Nikah ailədən fərqli olaraq fərdlər arasında münasibətlərin daha mürəkkəb sistemini əks etdirir. Ailə bir qayda olaraq yalnız ər-arvadı deyil, həm də onların uşaqlarını, həmçinin ər-arvadın qohumlarını və doğmalarını da əhatə edir.

Ailə və nikah münasibətlərinin yaranması və onların təkamülünə tarixi baxışlara İsveçrə alimi İ.Bahofenin (1815- 1887) “Ana hüququ”, amerikan alimi L.Morqanın (1818- 1881) “Qədim cəmiyyət” adlı əsərlərində də rast gəlinir.

Fransız etnoqrafı və sosioloqu Frederik Le-Ple (1806-1882) və ingilis sosioloqu Mak-Lennan (1827-1881) ailəni sosial həyatın əsas amili hesab edirdilər.

Le-Ple 1897-ci ildə yazdığı “İnsan nəslinin əsas konstitusiyası” adlı əsərində qədim cəmiyyətlərdə ailə və nikah münasibətlərini emprik tədqiq etmiş, kiçik qrup kimi ailənin həyat fəaliyyətinin konsepsiyasını yaratmışdır.

Mak Lenan isə 1876-cı ildə çap etdirdiyi “İbtidai nikah” adlı əsərində nikahın mənşəyi və mahiyyəti haqqında dəyərli fikirlər irəli sürmüş, ekzoqamiya, endoqamiya, poliqamiya, poliandriya və s. kimi ibtidai nikah formalarının yaranmasına səbəb olan amilləri müəyyən etmişdir.

XIX əsrdə ailənin mənşəyi və inkişafı haqqında ideyalar K.Marks (1888-1883) və F.Engelsin (1820-1895) ictimai-fəlsəfi baxışlarında daha da inkişaf etdirilmişdir. Onlar belə bir fikri qəti olaraq irəli sürmüşlər ki, ictimai –iqtisadi formasiyaların əsasını təşkil edən iqtisadi münasibətlər həm də ailənin əsasını təşkil edir. K.Marks qeyd etmişdir ki, ailə cəmiyyətin inkişaf etdiyi qaydalarla inkişaf etməli və cəmiyyətin dəyişdiyi qaydalarla dəyişməlidir. F.Engels 1884- cü ildə yazdığı “Ailənin, xüsusi mülkiyyətin və dövlətin mən- şəyi haqqında” adlı əsərində qeyd etmişdir ki, cəmiyyətin inkişafı ilə onun mühüm özəyi kimi ailə də sosial-iqtisadi şəraitin təsiri altında aşağı formalardan yüksək formalara doğru inkişaf edir. Deməli, ailə tarixi inkişafın məhsuludur və hər bir ictimai-iqtisadi formasiya yalnız özünə məxsus olan ailə-nikah münasibətlərinə malikdir.

Ailə və nikah problemlərinin ilk dəfə elmi psixoloji aspektdə sistematik araşdırılmasına XX əsrin 20-ci illərinin sonu, 30-cu illərinin əvvəllərindən ABŞ-da başlanılmışdır. Bu problemin tədqiqinə artan maraq, XX əsrin 60-70-ci illərində ailə və nikah məsələlərinə həsr olunmuş tədqiqatların nəticələri bu sahənin müstəqil elm sahəsi kimi fərqləndirilməsi mümkünlüyünü reallaşdırdı. XX əsrin sonlarına doğru ailə və nikahın psixoloji aspektdə tədqiqi aşağıdakı əsas məsələləri əhatə etməyə başladı: nikahın keyfiyyətinə təsir göstərən amillərin öyrənilməsi; ailənin inkişaf mərhələləri; ailənin rol strukturu; ailə üzvləri arasında

hakimiyyətin bölünməsi; ər-arvad arasında ünsiyyət; ailə və nikahı şərtləndirən motivlər; ailədaxili psixoloji iqlim və uyuşma; valideynlər və uşaqların psixoloji xüsusiyyətləri; boşanmanı şərtləndirən psixoloji amillər, onun nəticələri və s.

Ailənin spesifik sosial-psixoloji sistem kimi tədqiqi bir neçə mərhələyə ayrılır:

Birinci mərhələ -Antik dövrdən XIX əsrin ortalarına qədər olan dövrü əhatə edir. Q.Kriatensen bu mərhələni "sosial davrinizm mərhələsi" adlandırmışdır. Bu dövrdə ailənin əsas forması monoqam ailə qəbul olunurdu. Ailə cəmiyyətin çox kiçik, miniatür nümunəsi, cəmiyyətin özü isə genişlənməkdə olan ailə kimi nəzərdən keçirilirdi. Bu mərhələdə ailə haqqında təsəvvürlərdə sırf nəzəri konsepsiyalar üstünlük təşkil edirdi.

İkinci mərhələdə - (XIX əsrin ortaları –XX əsrin əvvəli) antropoloqlar və etnoqraflar ailəni aktiv surətdə öyrənməyə başlamışdılar. Bu mərhələdə onlar çöl tədqiqatlarından və ibtidai cəmiyyətlər üzərində aparılmış müşahidələrdən alınmış geniş empirik materiallara və müqayisəli tarixi təhlilin nəticələrinə əsaslanırdılar. Qohumluğun müxtəlif sistemlərinin öyrənilməsi patriarxatla matriarxatın nisbəti barədə nəzəri diskussiya ilə nəticələndi. Ailənin tarixinin və matriarxat problemlərinin öyrənilməsinin əsasını isveçrəli tarixçi İ.Y.Bahovfen (1815-1887) qoymuşdur. Onun fikrinə görə, cinslər arasında poliqam münasibətlər monoqam nikahdan əvvəl mövcud olmuşdur.

Sosioloq-vəkil C.Mak-Lennan hesab edirdi ki, öz inkişafında ailə üç pillədən keçmişdir: *promiskuitetdən* (cinslər arasında heç bir şeylə məhdudlaşmayan münasibətlərdən) *analıq hüququndan* və onun vasitəsilə *atalıq hüququna* doğru. C. Mak-Lennan həmçinin elmə endoqamiya və ekzo- qamiya anlayışları kimi fundamental anlayışları daxil etmişdir.

O dövrün sosiologiya elmində patriarxal ailə nəzəriyyəsi hakim idi. E.Giddensin rəyincə, antropoloji tədqiqatların əksəriyyəti sübut edir ki, kifayət qədər öyrənilmiş bütün cəmiyyətlər patriarxat cəmiyyətlər idi. Lakin kişilərin hökmdarlığının dərəcəsi və mahiyyəti hər yerdə fərqli olmuşdur. E.Dyurkheymin, M.Veberin, F.Müller-Lierin, U.Qudsedlin əsərlərində Avropa və xüsusilə amerikan sosiologiya elmində ailənin konkret-tarixi idarə edilməsinə doğru çəkilmə qəti olaraq möhkəmləndi. Dyurkheymin ailənin qohumların böyük dairəsindən "ər-arvad ailəsi" deyilənə doğru "kontrak- siyası" (sıxılması) qanununu formulə etdi. Fransız metodoloqu, nəzəriyyəçi və tədqiqatçı F.Le Ple ailənin tipologiyasını işləyib hazırladı.

Üçüncü mərhələ - XX əsrin əvvəllərindən ortalarına qədər davam etmişdir. Q.Krestensen bunu "spontan elmi mərhələ" adlandırmışdır. Bu mərhələdə elmdə nikah münasibətlərinin pillələri, formaları, tipləri haqqında emprik məlumatlar toplanmış, bir çox

sosioloqların səyləri sosial mühəndislik və ailə münaqişələrinin həllinə kömək göstərilməsi üzərində cəmlənmişdir.

Dördüncü mərhələ - XX əsrin ortalarından indiyə qədər davam edən dövrdür ki, Q.Krestensenə görə bu mərhələ mənlik şüuru mərhələsi kimi xarakterizə olunur. Bu mərhələ üçün ailə sosiologiyası və psixologiyası nəzəriyyəsinin planauyğun qaydada yaradılması və kollektiv emprik tədqiqatların aparılması səviyyəsidir.

Sosioloq və demoqraflar çoxdan belə nəticəyə gəlmişlər ki, müasir hadisə və prosesləri hərtərəfli kontekstdə araşdırmaq lazımdır. Sosioloji fikrin klassikləri və müasir nümayəndələri O.Kont, K.Marks, M.Veber. E.Dhürkheym, R.Merton, P.Ştompka və b. qeyd etmişlər ki, müasir dövrdə mövcud olanlar əvvəlki tarixi keçmişin bir hissəsidir. Ailə problemlərinin sosial-psixoloji elmi tədqiqatların müstəqil bir sahəsi kimi fərqləndirilməsi XIX əsrin ikinci yarısında sosial humanitar biliklərin meydana gəlməsi ilə əlaqədardır. Bu dövrdə ailənin sosial institut kimi tarixi keçmişi ilə bağlı nəzəri problemlər ilk növbədə antropoloq və sosioloqların diqqətini cəlb etməyə başladı. Antropoloqlar C.F. Mak-Lennan (1827-1881), İ.Y.Bahofen (1815-1887), L.Q. Morqan (1818-1881) və başqaları tədqiqatlar nəticəsində belə qənaətə gəlmişlər ki, ailə institutu donuq törəmə deyil, təkamül prosesində uzun inkişaf yolu keçmiş və indi də inkişaf edən sosial sistemdir.

XIX əsrin ortalarında sosioloji tədqiqatlarda ailə dəyişkənliyi və inkişaf məsələləri daha da aktuallaşmağa başladı. F.Engels dialektik materialist təlimin prinsiplərinə istinad edərək cəmiyyətin iqtisadi inkişafının ailə transformasiyasına təsirini tədqiq etməyə səy göstərmişdir. Bu dövrdə fransız sosioloqu F.Le-Ple (1806-1882) isə əksinə, qeyd etmişdir ki, ailə dinamikası cəmiyyətdə sosial-iqtisadi proseslərə təsir göstərir.

Keçmiş SSRİ-də ailənin öyrənilməsi 1960-cı illərin ortalarından fəal surətdə həyata keçirilməyə başlanmışdır. İlk dövrlərdə ailədə reproduktiv davranış, işləyən qadınların peşə və ailə rollarının uyğunlaşdırılması, ailədə hakimiyyət və vəzifələrin bölgüsü məsələləri tədqiq olunurdu. 1980-cı illərin əvvəllərindən ailənin həyat tərzinə, ər-arvadın emosional münasibətlərinə, münaqişələrə, vəzifələrin bölgüsünə, hakimiyyət və nüfuz münasibətlərinə, ailəyə dövlət köməyinə, nəzəri və metodik problemlərə, gənc ailələrə, uğursuz ailələrdə uşaqların tərbiyəsinə Bu problemlə bağlı rus psixoloq və sosioloqları olan İ.V.Qrebennikov, İ.V.Dubrovina, İ.S.Kon, V.İ.Sısenko, A.Q.Xripkova, V.İ.Smirnov, T.M.Afanasyeva, Q.P. Razumixina, S.V.Kovolyev, A.Q.Xarçiyev və başqaları geniş tədqiqatlar aparırdılar.

Azərbaycanda ailə problemlərinin sosial-psixoloji və pedaqoji aspektdən araşdırılması sahəsində sistemli tədqiqatlara XX əsrin 70-ci illərindən başlanılmışdır. Bu sahədə Ə.S.Bayramov, Ə.Ə. Əlizadə, Z.B. Göyüşov, Ə.M. Məmmədov, O.Ə.İsmayılov, R.İ.Əliyev, A.N. Abbasov, Ə.Ə. Ağayev, H.Ə. Əlizadə, H.İ. Quliyev, O.İ. Vəliyev, S.F. Şabanov, L.Əliyeva, İ.Ə.Mirzəyev və b. tədqiqatlarında ailə psixologiyası və pedaqogikasının bir sıra aktual məsələlərinə həsr olunmuş çoxşaxəli elmi araşdırmalar diqqəti cəlb edir. Bu sahədə diqqətəlayiq tədqiqatların müəllifi professor Ə.Ə. Əlizadənin xidmətləri xüsusi qeyd edilməlidir. Onun "Ailədə uşaqların cinsi tərbiyəsi (1968) adlı əsəri bu sahədə respublikamızda ilk elmi təşəbbüslərdəndir. Alimin 1975-ci ildə uğurla müdafiə etdiyi "Cinsi dimoqfizm və şəxsi qarşılıqlı münasibətlərinin formalaşmasının psixoloji problemləri" mövzulu (doktorluq dissertasiyası) bu sahədə ən böyük elmi uğur kimi qeyd olunmalıdır. Professor Ə.Ə.Əlizadənin 1986-cı ildə nəşr etdirdiyi "Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi" adlı əsəri bu mövzunun uğurlu elmi davamı diqqəti cəlb edir. Ə.Ə. Əlizadə cinslərarası münasibətlər, həmin münasibətlərin müxtəlif yaş dövrlərində təzahür xüsusiy- yətləri, valideyn və müəllimlərin bu sahədə mövqeləri, sosial-cinsi status, dostluq və məhəbbət hissi və s. haqqında geniş elmi araşdırmalar aparmışdır.

Son dövrlər ailə psixologiyası problemlərinə həsr olunmuş əsərlərdən biri İ.Ə.Mirzəyevin 2005-ci ildə çap olunmuş "Ailənin praktik psixologiyası" əsəridir. Dərs vəsaiti kimi tərtib edilmiş bu kitabda ailə mühitinin sosial-psixoloji xüsusiyyətləri, ər-arvad, valideyn-övlad, gəlin-qaynana mü- nasibətlərinin psixoloji məqamları təhlil edilmiş, ailə həyatına dair praktik tövsiyələr öz əksini tapmışdır.

Ailə problemlərinin tədqiqatçılarından biri rus psixoloqu İ.V.Dubrovina gənclərin ailə həyatına hazırlanmasının metodoloji müddəalarından birini müəyyən etmişdir. Onun qənaətinə görə, gənclərin ailə həyatına hazırlığı hər şeydən əvvəl onların mənəvi səviyyəsinin yüksəldilməsi ilə bağlıdır. A.S.Makarenko (1888-1939) isə yazırdı ki, "Əgər uşaq böyüdükcə öz valideynlərini, bacı və qardaşlarını, öz Vətənini, məktəbini sevməyi öyrənməmişsə, əgər onun xarakterində dərin eqoizm baş qaldırmışsa, onun seçdiyi qadını dərindən sevmək qabiliyyətinin olacağını zənn etmək çox çətindir". Görkəmli Ukrayna pedaqoqu V.A.Suxomlinski (1818-1970) isə haqlı olaraq təsdiq edirdi ki, "məhəbbət elmi" adlı hər hansı xüsusi elm yoxdur, insanlıq elmi vardır.

Ailə institutunu tarixi-müqayisəli təhlil edən və ənənəvi ailə ilə XIX əsrin sonu, XX əsrin əvvəlləri üçün xarakterik olan ailəni qarşılaşdıran P.Sorokin sosiologiyaya "ailənin böhranı"

anlayışını gətirmişdir. O, bu mücərrəd anlayışın empirik indikatorları sırasına həmin dövrdə nikah və doğumun aşağı düşməsini, boşanmaların sayının artmasını, valideyn nüfuzunun zəifləməsini aid edirdi. Sosioloq alimlər ailə institutunda destruktiv xarakterli dəyişikliklərin səbəblərini sənaye cəmiyyətinin inkişaf qanunlarında görürdülər.

Rus psixoloqu V.E.Çudnovski isə şəxsiyyətin kompleks keyfiyyətlərini tədqiq edərkən xoşbəxt nikah üçün zəruri şərtlər sırasına başqa adama yönəlmə, ətrafdakı insanları anlamaq bacarığı və istəklərini, onların maraqlarını, zövq və adətlərini nəzərə almağı vacib hesab edirdi.

Ailə problemlərinin məşhur tədqiqatçılarından biri olan rus sosioloqu V.A.Sısenko ailə psixologiyası elminə "nikaha qabillik" anlayışını daxil etmiş və onun bir sıra komponentlərini müəyyənləşdirmişdir. Bu komponentlər sırasına o, "başqa adama qayğı göstərməyi, ona fədakarlıqla xidmət etməyi, xeyirxahlığı, tərəfdaşın emosional aləminə daxil olmağı, onun yaşantılarına, kədər və uğursuzluqlarına, qələbəsinə şərikliyi, kooperasiya, əməkdaşlıq, insanlararası ünsiyyət qabiliyyətini, əməyin bir çox növləri üzrə bacarıqlarını, ev işlərini planlaşdırmağı, tərəfdaşın nöqsan və çatışmazlıqlarına qarşı səbrli və dözümlü münasibəti, şəxsi eqoizmdən uzaq olmağı və s." aid etmişdir.

Rus psixoloqu İ.V.Qrebennikovun "Ailə həyatının əsasları" (1991) adlı əsəri ailə psixologiyası problemlərinə həsr olunmuş dəyərli əsərlərdən biridir. Ailəni "sivilizasiyanın nəticəsi və yaradıcısı" adlandıran müəllif həmin əsərində ailə-nikah münasibətlərinin inkişafı, ailənin funksiyaları, nikaha və ailə həyatına hazırlıq, habelə intim münasibətlərə aid problemlərə geniş yer ayırmış, artan boşanmaların kökündə gənclərin nikaha və ailə həyatına hazır olmadıqlarının durması faktını əsaslandırmağa çalışmışdır.

Müasir dövrdə ailənin psixoloji problemlərinin tədqiqi sahəsində rus alimlərindən T.V.Andreyevanın, V.N.Drujinin, A.V.Losevanın, M.V.Vdovinanın, V.P.Şeynovun, E.Eydemiller və b. elmi araşdırmaları daha çox diqqəti cəlb etməkdədir.

2. Bəşər cəmiyyətinin inkişafının ayrı-ayrı mərhələrində ailə-nikah münasibətləri.

Cəmiyyətin təkamülünün ayrı-ayrı mərhələlərində ailənin strukturunda, funksiyaları və ailə münasibətlərinin xarakterində əhəmiyyətli dəyişikliklər baş vermişdir. Bu dəyişikliklər ibtidai insan şürüsü üçün səciyyəvi olan pros- miskuitetdən (ibtidai insan cəmiyyətinin aşağı

pilləsində cinsi əlaqənin tamamilə nizamsız olması), qrup nikahı, matriarxat, patriarxat və monoqamiyaya qədər milyon illər davam edən təkamül yolu keçmişdir. Cəmiyyətdə baş verən ictimai tərəqqi və təkamül ailəni də ən bəsit, ibtidai formalarından tədricən yüksək, ali təşkilati formalara yüksəltmişdir. Bəşər tarixinin öz inkişafında keçmiş olduğu üç əsas mərhələni–vəhşilik, barbarlıq və sivilizasiyanı fərqləndirmək olar. Bu mərhələlərin hər birində qadınla kişi arasındakı münasibətləri tənzimləyən müəyyən ictimai institutlar mövcud olmuşdur.

Cəmiyyətin inkişafının ilkin mərhələlərində cinsi münasibətlərin nizamsız olması adi və səciyyəvi hal idi. Tayfanın meydana gəlməsi ilə insanlar arasında bu münasibətlər qrup nikahı normaları ilə tənzimlənməyə başlandı. Qrup şəklində yanaşı yaşayan kişilər və qadınlar “kommunal ni- kah” münasibətləri ilə bir-biriləri ilə sıx əlaqədə idilər. Belə həyat tərzində yaşayan hər bir kişi özünü bütün qadınların əri hesab edirdi.

Ailə və nikah heç də bioloji mahiyyət kəsb edə bilməz, onlar yalnız insan cəmiyyəti üçün xarakterik olan sosial təsisat və hadisələrdir. Nikah cinslər arasında münasibətlərin sosial təşkilinin xüsusi sistemidir. O, bu münasibətlərlə bir-birinə bağlanan tərəflərin müəyyən hüquq və vəzifələrinin məcmuyunu özündə əks etdirir.

Bəşər cəmiyyətinin inkişafında başlanğıc mərhələ olan ibtidai icma cəmiyyətində nikahın ilk formaları olan poliqamiya (çoxnikahlıq), poliqniya (çoxarvadlılıq), poliandriya (çoxərlilik) meydana gəlir. Nikahın bu formalarının fərqli cəhətləri ilə yanaşı, ümumi olan cəhəti də vardır ki, bu da nikahın fərdlər arasında mövcud olması idi. Avropa mütəfəkkirlərinin fikrincə, fərdlərarası cinsi münasibətlərin tənzimlənməsinin ən ideal forması olan monoqamiya məhz ibtidai insan cəmiyyətində meydana gəlmiş ən mütərəqqi nikah formasıdır.

Nikah cinslərarası münasibətlərin hüquqi tənzimlənməsində əsas amildir. O, nəinki fərqli cinsdən olan insanlar arasında cinsi münasibətləri nizama saldı, həm də bu əlaqələrin yalnız fərqli cinsdən olan insanlar arasında mümkünlüyünü hüquqi cəhətdən əsaslandırdı. Bununla da ekzoqamiya yəni, nikahın qəbilədən kənarda, başqa qəbilənin digər cinsdən olan üzvü ilə mümkünlüyü qəti şəkildə qaydaya salınmış oldu. Cinsi tərəfdaşın qəbilədən kənarda axtarılması tələbi qəbilə daxilində cinsi münasibətlərin qadağan edilməsi və yolverilməz bir hal kimi qiymətləndirilməsi ilə nəticələndi. Aqamiya adlanan bu qayda qəbilə daxilində nəinki eyni qəbilə üzvləri, qan qohumları, həm də əks cinslər arasında nikah və nikahdankənar münasibətləri ciddi şəkildə qadağan edirdi. Aqam qadağası sinifli cəmiyyətdən əvvəlki, ibtidai

icma dövründə cinslərarası münasibətləri tənzimləyən əsas norma oldu. Bu normanın pozulması ibtidai cəmiyyət tərə- findən yalnız əxlaqi qəbahət kimi deyil, həm də mümkün cinayətlərdən ən qorxulusu kimi qiymətləndirilirdi. Aqamiyanın pozulması ölüm cəzası ilə nəticələnirdi.

İbtidai cəmiyyət daxilində nikah münasibətlərinin tənzimlənməsinin "dual–cinsi ittifaqlar" adlanan forması da mövcud idi. Etnoqrafik tədqiqatların nəticələrinə görə dual ittifaqlar qədim bəşəriyyətin həyatında cinslərarası münasibətləri nizamlayan geniş yayılmış və universal bir təsisat idi. Bu cinslər arasında münasibətlərin sosial təşkilinin elə bir forması idi ki, bu ittifaqda birləşən tərəflərə müəyyən hüquqlar verilməklə yanaşı, onların üzərinə bir sıra öhdəliklər də qoyurdu. Nikahın yeni forması kimi dual –cinsi ittifaqlar cinslər arasında fərdi nikahı deyil, onların qrupları arasında nikahın sosial təşkilini nəzərdə tuturdu ki, bu da qrup nikahı adlanır. "Qrup nikahı" anlayışı sosial psixologiya və etnoqrafiya elmlərində çoxdan işlədilən anlayışlardan biridir. Qrup nikahına daxil olanlar fərdi nikahların özünəməxsus məcmusu kimi çoxərlilik və çoxarvadlılığın mahiyyətini anlayırdılar. Reallıqla qrup nikahı fərdi nikahdan keyfiyyətcə fərqli bir hadisə idi. Qrup nikahı əslində öz-özlüyündə fərdi olaraq seçilmiş cinslər arasında deyil, onların müəyyən qrupları və fərqli cinsləri arasında idi. Belə ki, qrup ittifaqına daxil olan cinslərin qarşılıqlı olaraq müəyyən hüquq və öhdəlikləri vardı. Qrup nikahı ibtidai icma cəmiyyətinin ilkin mərhələlərində cinslər arasında münasibətləri tənzimləyən başlıca deyil, həm də yeganə nikah forması idi. İbtidai insan sürüsünün fərdləri arasında cinsi münasibətlər bu dövrdə öz daxilində ciddi təhlükə daşıyırdı. Bu dövrdə insanların cinsi instinkləri sosial çərçivəyə salınmadığından, tənzimlənməyən münasibətlər kimi nəzərdən keçirilir. Tənzimlənməyən cinsi instinktlər qəbilə və icma daxilində tez-tez açıq toqquşmalara səbəb olurdu ki, bu da formalaşma mərhələsində olan ilk insan cəmiyyətinin təsərrüfat həyatına dağıdıcı təsir göstərirdi.Qəbilə daxilində parçalanmalar ibtidai insanların ilk məşğuliyyət növü olan ovçuluqda qəbilə üzvlərinin sıx birliyinə əsaslanan uğurun əsas şərti idi. Ovçuluq və yığıcılıqda payı, qəbilənin təsərrüfat həyatında fəallığı olmayan qəbilə üzvü daim qəbilə ağsaqqalının təpkiləri ilə üzləşir, amansız cəzalandırılır və ya qəbiləyə yük olduğu üçün qovulurdu. Yaşayış uğrunda mübarizə aparan ibtidai cə- miyyətin adamları üçün ərzaq toplamaq, yemək ehtiyatına malik olmaq ölüm-dirim məsələsi idi. Odur ki, ova hazırlıq və ov dövründə qəbilə üzvləri arasında cinsi münasibətlərə ciddi qadağalar qoyulurdu. İbtidai icma cəmiyyəti insanlarının inanclarına görə, qoyulmuş qadağaların pozulması ov zamanı uğursuzluqlara səbəb olurdu.

Odur ki, bu münasibətləri tənzimləyən yeni sosial çərçivə kimi dual–cinsi nikah forması meydana gəldi. Nikahın yeni olan bu forması nikah quran tərəflər cinslər arasında müəyyən hüquq və öhdəlikləri müəyyənləşdirməli idi. Dual ittifaqa daxil olan hər bir cinsin öz ittifaq üzvü olan həmcinsi ilə cinsi əlaqələr yaratması ciddi surətdə qadağan olunur, hər bir kəs yalnız belə münasibətləri digər cinsin üzvü ilə qura bilərdi. Dual-cinsi nikah forması qəbilə icmasını xeyli möhkəmləndirirdi. Bu konkret olaraq hər bir fərdin mənsub ol- duğu insan kollektivində onun ana nəsli ilə başlanan inkişaf yolunun başlanğıcını qoydu. Yeni doğulan qəbilə üzvü olan uşaq öz anasını tanımaqla həm də mənsub olduğu kollektivi tanımış oldu. Bəşər tarixinin təkamülündə uzunmüddətli dövr olan bu dövr matriarxat və ya ana xaqanlıq dövrü adlanır.

Lakin bu dövrdə kişilərin vəziyyəti sonrakı ataxaqanlığı dövründə qadınların malik olduqları tabeçi vəziyyətinə tamamilə bənzəmirdi. Hətta lap qədim dövrlərə aid olan mifoloji anlamda qadın və kişi bölümü yox idi, hər iki başlanğıc yanaşı yaşayırdı.

Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, müasir dövrdə də dünyada yaşayan çoxsaylı qəbilələrin bəzilərində hələ də matriarxat ənənələrinə təsadüf olunur. Məsələ, İndoneziyanın Sumatra adasında sayı təxminən 4,5 milyon nəfər olan Minanqabao adlı qəbilədə ailə matriarxat qaydaları ilə təşkil olunur. Toydan sonra ər xanımının evinə köçür, onun soyadını daşıyır. Qadın ərini boşadıqda o, dövlət tərəfindən təşkil olunan xüsusi sığınacaqlara yerləşdirilir.

Fərdlər arasında nikahın meydana gəlməsi ibtidai insan cəmiyyətinin iqtisadi həyatının təşkili və burada baş verən dəyişikliklərlə sıx bağlı olmuşdur. Tarixdən məlumdur ki, ibtidai icma quruluşunun matriarxat dövrü adlanan ilk mərhələsi “ibtidai kommunizm” adlandırılırdı. Xüsusi mülkiyyətin mövcud olmadığı bu dövrdə bütün istehsal vasitələri və istehlak şeyləri bütün icma üzvlərinin ümumi mülkiyyətinə daxil idi. Mülkiyyətin ictimai xarakteri onun qəbilə üzvlərinin tələbatlarına uyğun bölünməsində ifadə olunurdu. Lakin ibtidai cəmiyyətin inkişafının sonrakı gedişində bu bölgü forması da dəyişikliyə məruz qalırdı. Nə qədər ki, ictimai məhsul fiziki mövcudluğun saxlanılması üçün vacib sərvət idi, kollektivin hər bir üzvü öz payını istehlak ehtiyacına uyğun olaraq alırdı. Lakin heç kəs artıq məhsula sahib ola bilməzdi. Cəmiyyət belə şəraitdə heç bir üzvünə ümumi sərvət olan ərzaqdan təbii ehtiyacdan artıq götürməyə razılıq verə bilməzdi. Ibtidai insanlar üçün qorxu və təhlükə altında əldə edilən ərzaq onların ölümdirim məsələsi idi.

Sonralar, ibtidai cəmiyyətdə məhsul istehsalı gedişində daim artıq məhsul yaranmağa başladı və get-gedə bölgüyə qoyulan məhdudiyyət öz əhəmiyyətini itirdi. Kollektiv tərəfindən

əldə edilmiş artıq ərzağın başqa məqsədlər, xüsusən digər icma üzvlərinə bağışlanması və ya mübadilə edilməsinə real imkanlar yaranmış oldu. Beləliklə də bəşər cəmiyyətinin inkişafında mübadilənin ilk formasıməhsul mübadiləsi, yəni natural mübadilə meydana gəldi. Hər hansı bir şeyi bağışlamaq və ya dəyişmək isə ona sahib olmaq demək idi. Kollektivin mülkiyyətində olan artıq məhsulun bir hissəsinin mübadiləsi ilə yanaşı, digər hissəsinin nəinki istehlakına, həm də onun ayrı-ayrı üzvlərinin mülkiyyətinə keçməsinə real imkan yaranmış oldu. Kollektivin hər bir yaşlı üzvünün artıq məhsul üzərində payı və onun sərəncamçısı olmaq hüququ vardı. Qəbilənin ümumi mülkiyyətində olan sərvət üzərində isə həmin qəbilənin yaşlı olan hər bir üzvünün payı vardı. Öz payını alan yaşlı qəbilə üzvü mülkiyyətində olan ərzaqdan yalnız öz ehtiyacları üçün istifadə hüququna deyil, həm də uşaqları yedizdirmək hüququna malik idi.

Qəbilədə bəsləyici və qidalananlardan ibarət qruplar yarandı ki, bu da “himayədə olan qəbilə” adlanırdı. Qəbilədə yeni doğulan hər bir uşağın ilk təbii qida mənbəyi onun anası idi. O, öz uşağını əvvəlcə öz südü ilə qidalandırır, sonra isə uşağını ərzaqla qidalandırmaq və zəruri olan hər bir şeylə təmin etmək öhdəliyini öz üzərinə götürürdü. Uşaqları və kişiləri cəlb etmək cəmiyyətin zəruri amilinə çevrildi. Çünki onlar qadından asılı idilər. Ananın qardaşları olan kişilər də ananın başçılıq etdiyi bir təsərrüfat kollektivinin üzvü olurdular. Get-gedə bir qəbilə daxilində bir neçə qardaş, bir neçə bacı və uşaqlardan ibarət himayədə olan özəklər meydana gəldi. Beləliklə də, ibtidai icma cəmiyyətində fərdi nikah münasibətləri meydana gəlmiş oldu. Nəticədə kişi, qadın və uşaqlardan ibarət himayədə olanların özəyi, yəni ailə yarandı.

D. Xacnal (1979) nigahın aşağıdakı təsnifatını müəyyənləşdirmişdir: Avropa (Qərbi Avropa nəzərdə tutulur) və Şərq nikahı (adlar şərtidir və coğrafi deyildir, belə ki, Afrika ölkələrində və digər kontinentlərdə də nikahın hər iki formasına rast gəlmək olar hər şey mədəniyyət tipindən asılıdır). Avropa nikah tipinin fərqləndirici xüsusiyyətləri aşağıdakılardır: nikaha gec daxil olmaq (24 yaşından sonra), heç vaxt nikahda olmayan şəxslərin çox olması (bu çox vaxt qadınlar olur, onların ailə qurmaması norma kimi qəbul edilir).

Nikahın Şərq tipində əksinə, nikaha tez daxil olmaq (xüsusilə qadınlar) və demək olar ki, nikaha girməyən şəxslərin olmaması müşahidə olunur. Avropa və Asiya nikah tipləri bir-birindən əsasən onunla fərqlənir ki, qadının nikaha daxil olmaq üçün hansı imkanları vardır və cəmiyyət qadının tək yaşamasına necə münasibət bəsləyir. Bizim ölkəmizə gəldikdə, əsasən nikahın Asiya tipi xasdır. D.Xacnal eyni zamanda nikahın digər müxtəlif növlərini də

göstərmişdir: ardıcıl poliginiya (kişi bir neçə dəfə təkrar evlənir) və ardıcıl poliandriya (qadın bir neçə dəfə təkrar ərə gedir).

3. Azərbaycanda ailə-nikah münasibətlərinin inkişaf tarixi

Erkən Tunc dövründə (e.ə.IV minilliyin sonu, III minilliyin əvvəli) Azərbaycan ərazisində xüsusi mülkiyyət, sinifli cəmiyyət və dövlət qurumlarının təşəkkülü haqqındakı qədim şumer kitabələrində məlumat vardır. E.ə.2104-cü ilə aid olan bir şumer kitabəsində xəbər verilir ki, Uruk şəhərinin hökmdarı Ensi Utuhenqal Kuti hökmdarı En Tirikanı hakimiyyətdən devirmək üçün onu “arvadı ərindən, övladı valideyndən ayırmaqda” ittiham edərək, əhalini ona qarşı qiyama qaldırır. Qaynağın verdiyi məlumatdan aydın olur ki, qədim Mesopotamiya və Azərbaycan ərazisində ailə cəmiyyətin mənəvi dəyərlərindən biri kimi qiymətləndirilirdi. Azərbaycanın qədim soylarından olan kutilər ailəni cəmiyyətin müqəddəs kiçik özəyi hesab edirmişlər.

Azərbaycanlıların ailə və ailə məişətinə dair maraqlı materiallar XI-XVIII əsrlərə aid mənbələrdə, XIII əsrin böyük Azərbaycan alimi Nəsirəddin Tusinin əsərlərində də öz əksini tapmışdır.Azərbaycanda ailə və ailə məişəti məsə- lələri həmçinin XVIII əsrin sonundan başlayaraq XIX əsr və XX əsrin başlanğıcında yazılmış etnoqrafik səpkili rusdilli ədəbiyyatda, Avropa səyyahlarının xatirə və gündəliklərində də əks olunmuşdur.

Dünyanın bütün xalqlarında olduğu kimi, azərbaycalılarda da tarixi inkişaf prosesində ailənin həcmi və strukturu ilə müəyyən edilən iki forması-“böyük ailə” və “kiçik ailə” mövcud olmuşdur.

Böyük ailələr ailə icması, yaxud patriarxal ailə, nəsli ailə, bölünməmiş, birləşmiş və ya mürəkkəb ailə və s. adlarla məlumdur. Görkəmli etnoqraf alim Q.Qeybullayevin qeyd etdiyinə görə, ailə icması üç, dörd və bəzən beş nəslin nümayəndələrindən ibarət olub, ata, oğul, nəvə, nəticə və eləcə də qardaşların ailələrini birləşdirən kiçik ictimai kollektiv, təsərrüfat özəyi idi. Bu kollektivə onun ağsaqqalı başçılıq edirdi. Ailə icması üçün səciyyəvi cəhət onun üzvlərinin torpaqdan, əmək alətlərindən, ev heyvanlarından, digər mülkiyyət və əmlakdan birlikdə istifadə etməklə, birgə istehsal və birgə mənimsəmədir. Bu xüsusiyyətlər ailə icmasının təsərrüfat və ictimai mahiyyətini müəyyənləşdirməklə, onun ilkin əsasını təşkil edirdi.

Ailənin tarixi forması olan böyük ailənin təşəkkülü xüsusi mülkiyyətin meydana çıxması, ata nəslinin qərarlaşması və nəticədə qəbilə icmalarının dağılması, kənd icmalarının

yaranması ilə əlaqədardır. Ailə icmalarının yaranması və dağılması tarixini dəqiq müəyyənləşdirmək mümkün deyildir. Qonşu İran və Orta Asiyada ailə icmalarının dağılması və böyük ailələrin kiçik ailələrə parçalanmasını rus alimləri eramızın V əsrinə aid edirlər. Azərbaycan etnoqrafı Q.Qeybullayev də həmin materiallara əsaslanaraq, Azərbaycanda böyük ailələrin V əsrdən başlayaraq kiçik ailələrə bölünməsini ehtimal edir. Bu fərziyyə orta əsr Azərbaycan xalq dastanlarının materialları ilə də təsdiq olunur. Dastanlarda böyük ailələr haqqında demək olar ki, heç bir məlumat verilmir və təsvir olunan ailələrin hamısı kiçik ailələrdir.

XIX əsrin sonundan başlayaraq XX əsrin 30-cu illərinədək Azərbaycanda ailə icmaları dağılaraq, yerini patronomik qruplara verir. Patronomik qruplar Azərbaycanda “nəsil”, “övlad”, “toxum”, “əqrəba”, “kürək” və s. adlandırılırdı.

XIX əsrin sonunda Rusiyada kəndli islahatları, kapitalist münasibətlərin Azərbaycan kənd təsərrüfatına yol tapması, kənddə əmtəə-pul münasibətlərinin formalaşması böyük ailələrin parçalanması üçün zəmin yaratdı. Böyük ailələrin dağılması prosesi XX əsrin 30-cu illərinədək davam edir. XX əsrin 30-cu illərində ailənin təsərrüfat özəyi funksiyasını itirməsi nəticəsində “qalıqlar” halında mövcud olan tək-tək ailə icmaları da dağılaraq aradan çıxdı.

Ailə icmaları parçalanan zaman böyük ailəyə məxsus torpaq sahəsi bir neçə yerə bölünməli idi. Bu isə təsərrüfatın dağılmasına səbəb ola bilərdi. Ona görə də bir ailə icmasının dağılması nəticəsində yaranmış yeni ailələr bir- biri ilə əlaqələri kəsmir, bir məhəllədə, ayrı-ayrı evlərdə yaşasalar da, torpaq faktiki olaraq bölünmür, yenə birgə əkilib- becərilirdi. Yeni kiçik ailələr müstəqil təsərrüfatlara malik olsalar da, əksər hallarda təsərrüfat əlaqələrində və ictmai münasibətlərində birliyi müəyyən müddət qoruyub saxlıyırdılar. Belə qohum ailələr qrupu “patronimiya” adlanır.

Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində patronimik qruplar uşağı, əqrəba, nəsil, övlad, toxum, tirə, kürək, törəmə və s. adlarla mövcud olmuşdur. Patronimiyaya daxil olan ailələr çox vaxt bir-birinə yaxın yerlərdə yurd salıb kənd daxilində məhəllə təşkil edirdilər.

Azərbaycanda orta əsrlərdən başlayaraq, bu günədək ailənin əsas forması kiçik ailələrdir. Böyük ailə ilə kiçik ailə arasındakı fərq yalnız ailə üzvlərinin sayında deyildi. Onların arasında kəmiyyət fərqi ilə yanaşı, əsas iki keyfiyyət fərqi də vardı. Böyük ailənin varidatı bütün ailəyə məxsus olduğu halda, kiçik ailədə mülkiyyətin sahibi yalnız onun başçısı olan kişi hesab edilirdi. İkinci fərq, nəsillərin durumu ilə bağlı idi. Böyük ailə 3-5 və daha çox nəsildən ibarət olmaqla, şaquli istiqamətdə, baba, ata, oğul və nəvələrdən, üfüqi istiqamətdə

isə qardaşların ailələrindən təşkil olunduğu halda, kiçik ailələr üçün xarakterik cəhət onun yalnız şaquli istiqamətdə iki və üç nəsildən ibarət olması idi.

Azərbaycanda kiçik ailələr quruluşlarına görə iki tipə bölünür: “sadə” və “mürəkkəb ailələr”. Sadə ailə iki nəsildən, mürəkkəb ailə isə üç nəsildən, yəni baba-nənə, ata- ana və nəvələrdən ibarət olurdu. Sadə ailədə uşaqlardan biri evləndikdən sonra ata-anaları ilə birlikdə yaşayırsa, bu zaman ailənin tipi deyil, forması dəyişir və o, böyük ailə hesab olunurdu.

Sadə ailə sosial psixologiya elmində “nuklear” (latın- ca “nukleus”–nüvə, özək) ailə adlanır. Nuklear ailədə uşaqların sayı 1-2 nəfər olduqda o, az uşaqlı ailə, 3-4 nəfər olduqda orta uşaqlı ailə, 5 nəfər və daha çox olduqda çoxuşaqlı ailə hesab edilir.

Ailə mülkiyyətinin bölgüsü, əksər hallarda məhəllə ağsaqqalının, bəzən mollanın iştirakı ilə adət əsasında həyata keçirilirdi. Öncə qadınların şəxsi mülkiyyəti, sonra isə valideynlər üçün “xeyratlıq”, subay qızlar üçün “ərgənlik” və subay bacı üçün “cehizlik” ayrılırdı. Ailənin yerdə qalan mülkiyyəti bundan sonra, yeni ailələr arasında bölünürdü. Bu zaman İslam hüququna və şəriət qaydalarına görə, qardaşlar bərabər pay alırdılar, qızlara qardaşın payının yarısı qədər, anaya isə səkkizdə biri qədər pay ayrılırdı. Anaya ayrılan payın azlığının səbəbi öncə onun şəxsi mülkiyyətinin ayrılması ilə bağlı idi.

Vaxtilə Azərbaycanda bir çox türkdilli xalqlarda olduğu kimi spesifik ailə tipləri də mövcud olmuşdur. Belə ailə tiplərinə levirat, sosorat, kuzen və krosskuzen nikah formaları aid edilir.

“Levirat” (lat.”levir”-qayın) ailə adətinə görə kiçik uşaqları olan evli qardaşlardan biri cavan yaşlarında vəfat etdikdə onun subay qardaşı, subay qardaşı olmadıqda isə evli qardaşlardan biri mərhum qardaşının uşaqlarını saxlamaq niyyəti ilə onun dul qadını ilə evlənirdi.

“Sororat” (lat.”soror”-bacı) ailə adəti arvadı vəfat etmiş cavan kişinin subay baldızı ilə evlənməsinə icazə verirdi. Sororat adəti anasız qalmış uşaqların qayğısına qalmaq məsələsi ilə bağlı idi. Belə hesab olunurdu ki, vəfat etmiş bacının uşaqları üçün hamıdan yaxşı ana onların xalası ola bilər.

Azərbaycan ailə məişətində nikah münasibətləri mühüm yer tuturdu. Qədim tarixə aid yazılı qaynaqların az olması səbəbindən qədim Azərbaycanda nikah formaları haqqında təsəvvürlər çox səthidir. Yalnız Strabonun (e.ə.I əsrin sonu–eramızın əvvəlləri) əsərlərində əcdadlarımızdan biri sayılan midiyalılarda poliqamiya-(çoxarvadlılıq) kimi nikahın olması haqqında məlumat vardır.

Poliqam nikah-Azərbaycanda qədim dövrdə mövcud olmuş, sonralar aradan çıxmış və orta əsrlərdə yalnız qalıq şəklində mövcud olmuşdur. Poliqamiya, əsasən ikiarvadlılıq şəklində təzahür etmişdir. Poliqam nikahlar müəyyən səbəbdən (sonsuzluq, yalnız qız uşaqlarının doğulması) nə- ticəsində baş verirdi. “Levirat”, “sororat” adətləri də poliqam nikahı yaradan səbəblərdən idi.

Ailə-nikah münasibətləri ilə bağlı məsələlərdə qohumla evlənmə xüsusi yer tuturdu. Lakin bu, qəbilə-tayfa quruluşu üçün xarakterik olan “endoqam” nikah deyildi, çünki qohum olmayanlarla evlənməyi qadağan etmirdi. Azər- baycanda “ekzoqam” nikahı, yəni yalnız qohum olmayanlarla evlənməyə icazə verib qohumlarla evlənməyi qəti qadağan edən nikah adəti olmamışdır. Sonralar İslam dini Azərbaycanda qohumla evlənmə adətini tənzimləmişdir.

Azərbaycanda qohum ilə evlənmə səbəbindən daha çox “kuzen nikahlar” yaranmışdı. Kuzen nikahlar iki qrupa bölünürdü: “kuzen nikahlar” (əmioğlu ilə əmiqızının və xala-oğlu ilə xalaqızının nikahları) və “krosskuzen nikahlar” (dayıoğlu ilə bibiqızının və bibioğlu ilə dayıqızının nikahları). Təsadüfi deyil ki, qardaş Türkiyə dövlətinin ədəbi dil tərkibində ən yaxın qohumlara “kuzenim” deyə müraciət edilir ki, bu da kuzen nikahların tarixiliyindən xəbər verir. Keçmişdə “ortokuzen nikahlara”, xüsusilə, əmioğlu ilə əmiqızının nikahına daha çox üstünlük verilirdi ki, “onların nikahını göydə mələklərin kəsmişdir” fikri zərb-məsəl kimi indi də işlədilir.

Azərbaycanda ər ilə arvad arasında yaş fərqi məsələsinə münasibət müxtəlif olmuşdur. Qızların özündən böyük oğlanlara ərə getməsi ailənin möhkəmliyinin təminatı kimi qiymətləndirilirdi. Keçmişdə Azərbaycanda ər arvaddan əksər hallarda 10-15 yaş böyük olurdu. İslam dini hüququnda ərin arvaddan 10-12 yaş böyük olması məqsədəuyğun sayılırdı. Müasir dövrdə isə elmi fikirdə Azərbaycanda ərin arvaddan 3-7 yaş böyük olması ən yaxşı seçim hesab edilir. Psixoloqların fikrincə, 20 yaşlı qızın düşüncə tərzi, 30 yaşlı oğlanın düşüncə tərzinə bərabərdir. Bu cür yaş fərqi xalq müdrikliyində aşağıdakı deyimlə təsdiqlənirdi ki, kişilər elmi kitablardan, qadınlar həyatdan öyrənirlər.

4. İbtidai icma cəmiyyətində cinsi rol münasibətləri haqqında E.Taylorun fikirləri.

İngilis etnoqrafı və ibtidai mədəniyyət tədqiqatçısı, ser Edvard Bernett Taylor (1832-1917) Kral Elmi Cəmiyyətinin (Britaniya Elmlər Akademiyasının) üzvü, Oksford Universitetinin antropologiaya sahəsində professoru, həmin universitetin nəzdində

Etnoqrafiya muzeyinin yaradıcısı və mühafizi Böyük Brinaniyanın İrlandiyadakı Antropologiaya İnstitunun prezidenti olub, elmdə müstəsna xidmətlərinə görə zadəgan tituluna layiq görülmüşdür. Özünün “İbtidai mədəniyyət” (1871) adlı əsərində, eləcə də “İnstitutların inkişafının tədqiqat metodu haqqında” (1889) məqaləsində E.Taylor patrixətli(ata), matrixətli(ana) və ikili (ana-ata) mənşə hesabını araşdırıb, varisliyin müxtəlif formalarını (məs,. soyadını, mülkiyyəti, vəzifəni, hakimiyyəti) həmin bölmələrə uyğun təsnif etmişdir. O, sübut etməyə çalışırdı ki, bəşəriyyət ana tipli cəmiyyətdən ata tipli cəmiyyətə doğru ardıcıl hərəkət edib. Əsas material kimi, o, leviratı seçib, ona müraciət etmişdir. Levirat (lat. “levir” - qayın) ailə adətinə görə, kiçik uşaqları olan evli qardaşlardan biri cavan yaşlarında vəfat etdikdə, onun subay qardaşı, subay qardaşı olmadıqda isə evli qardaşlardan biri mərhum qardaşının uşaqlarını saxlamaq niyyəti ilə onun dul qadını ilə evlənirdi.

Onun fikrincə, levirat “nigahın iki fərd arasında bağlanmış müqavilədən daha çox, iki ailə arasında bağlanmış müqavilə olduğu bir dövrünə aid olan” əvəzedilməz adəti idi. Üç mərhələ bir birini dəyişdikcə, leviratın cəmiyyətdə yayılması dairəsi genişlənir. Ata-ana mərhələsində levirat, oğulların dul analarından sonra varis olma adəti yarışa girir.

Daha sonra Taylor “böyük sosial transformasiyanı” açıqlamaq üçün qızı qaçırtmaq yolu ilə nagaha daxil olmaq adətini araşdırır. Adətləri öyrənilmiş 350 xalqdan 100-də qız qaçirtmaq yolu ilə nigahın üç forması var: hücum nəticəsində qız-qaçırtma, mərasimlə bağlı qız qaçırtmaq və adi qızqaçırtma. “Deməli, ana sisteminin dağılmasında və onun ata sistemi ilə əvəz olunmasında qız qaçırtmaq adətinin yolu sosial inkişafın ciddi amili kimi nəzərə alınmalıdır”.

Nəhayət, Taylor ekzoqamiya və qohumluğun təsnif sistemi məsələlərinə toxunur – onlara o, vahid bir tamlığın hissələri kimi baxır. Onun rəyinə görə qohumluğun təsnifatı bir-birini ər və arvadla təchiz edən yalnız iki qrupa bölünmüş cəmiyyətdə ekzoqamiya adətindən irəli gəlir və beləliklə, krosskuzen nigahı ilə bağlıdır. Onun təsəvvürlərinə görə, ekzoqamiya siyasi funksiya, yaxud nigah əlaqələrinin yaradılması vasitəsilə siyasi birliyin güclənməsi və genişlənməsi funksiyasını və beləliklə, qəbilələr arasında əlaqələrin yaradılması funksiyasını yerinə yetirir.

“Ekzoqam” nigah – yalnız qohum olmayanlarla evlənməyə icazə verib qohumlarla evlənməyi qəti qadağan edən nigah adəti.

Mühazirə 6. AİLƏNİN STUKTURU, TİPLƏRİ VƏ FUNKSİYALARI

Plan:

1. Müasir ailənin strukturu və tipləri
2. Ailənin əsas funksiyaları və onların təkamülü
3. Funksional və disfunksional ailə. Disfunksional ailənin tipləri

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası./ Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: “Mütərcim”, 2015.
2. Ялизадя Я.Я. Qadın psixologiyası (fəlsəvi-psixoloji esselər). Bakı, "Təhsil", 2015.
3. Ялизадя Я.Я., Аббасов А.Н. Аиля: IX синиф шаэирдляри цчцн дярс вясаити. Бакы: Маариф, 1989.
4. Əfəndiyeva Ü.A. Ясрин эендер консепсийасы.Дярс вясаити, Бакы: АДПУ, 2017.
5. Гурбанова Л.М. Аилянин психолоjи проблемляри вя щялли йоллары. Бакы: «Билик», 2013.
6. Мирзяйев И.Я. Аилянин практик психолоэийасы. Бакы: Адилоьлу, 2005.
7. Бендас Т.В. Гендерная психология. СПб: Питер, 2005.
8. Шнейдер Д.Б. Семейная психология.М., 2006.

1. Мцасир аилянин strukturu və типлярi

Ailə cəmiyyətin tərkib hissələrindən biridir. Daha dəqiq desək, ailəni ilkin ictimai qurum adlandırmaq olar.

Müasir ensiklopediya və lüğətlərdə ailəyə verilmiş bəzi tərifl ərlə tanış olaq:

- Ailə-nikah, yaxud qan qohumluğuna əsaslanan kiçik qrupdur. Onun üzvləri bir-birinə məişət birliyi, qarşılıqlı mənəvi məsuliyyət və qarşılıqlı köməklə bağlıdır [Фялсяфя цзря Енсиклopedik лцьят].
- Ailə bir-birinə məişət birliyi və qarşılıqlı məsuliyyətlə bağlı olan adamların nikah və ya qan qohumluğuna əsaslanan birliyidir (Демографийа цзря Енсиклопедик лцьят).

Nəzərdən keçirdiyimiz tərifl ərdə ailəni səciyyələndirən iki mühüm xüsusiyyət: a)məişət birliyi; b)özünəməxsus münasibətlər sistemi, qarşılıqlı cavabdehlik, məsuliyyət və kömək ayırd edilir. Bu xüsusiyyətlər qarşılıqlı əlaqədədir.

Ailəni xarakterizə edərkən onları birlikdə nəzərdən keçirmək lazımdır. Özünün bu məziyyətlərinə görə ailə bütün digər kiçik qruplardan (məsələn, dostlar dəstəsindən, birlikdə işləyən manqa üzvlərindən və s.) fərqlənir.

Мяишят бирлийи цчцн сяжиййяви олан хцсусиййятляр мцхтялифдир: аилянин ямяк мцщити, бцдсяси вя тясяррцфаты, мяишят естетикасы бунларсыз аиля йохдур, ола да билмяз.

Аилядə синсляр вя синсярарасы мцнасибятляр яхлаги-психолоji мцнасибятляр формасында юзцнц эюстярир. Бу мцнасибятляр савбдещлик, мясулиййят вя кюмяк кими сəhətlərlə характеризя олунур.

Мцасир аилядя баш верян кейфиййят дяйишикликляри ilk нювбядя, ярля арвадын, валидейнлярля ушагларын гаршылыглы мцнасибятляриндя юз яксини тапмышдыр. Аиля цчцн вар-дювлят, ев-ешик мягсяд дейил васитя олмалы, мянявi мцнасибятляря даща чох йер верилмялидир. Бу эцн ярин дя арвадын да, ушагларын да шяхсиййятиня бюйцк тялбяляр верилир.

Müasir sosial-psixologiya elmində ailəyə belə tərif verilir: Ailə üzvlərinin nikah və ya qohumluq əlaqələri əsasında birləşən, məişət birliyi, qarşılıqlı mənəvi məsuliyyət və sosial zərurətlə cəmiyyətdə insanların fiziki və mənəvi istehsalı funksiyasını yerinə yetirən kiçik

sosial-psixoloji qrupdur. Bu tərifdən aydın olur ki, ailə daxilində iki əsas münasibət növü fərqlənir:

1. Ər-arvadlıq (ərlə arvadın nikah münasibətləri); 2.Qohumluq (valideynlərlə-uşaqlar və ər-arvadın qohumları arasında qohumluq münasibətləri).

Ailənin təşkil olunmasında bir sıra amillər mötivləşdirici təsirə malikdir. Bunlar sırasından tənhalıqdan qaçmaq cəhdi, uşağa sahib olmaq istəyi, emosional tələbatın reallaşdırılması, psixoloji "biz" hissinin yaradılması, psixoloji müdafiə mexanizmlərinin və üsullarının axtarışı əsas yer tutur.

Ailənin strukturu onun üzvlərinin sayı, tərkibi, həmçinin onlar arasındakı qarşılıqlı münasibətlərin məcmuyudur. Ailənin strukturu nöqteyi -nəzərindən məsələyə yanaşdıqda rəhbərliyin bir ailə üzvünün əlində cəmləşdiyi və bütün üzvlərin idarəetmədə bərabər iştirakının təmin olunması baxımından iki ailə tipini fərqləndirmək olar. Yaşadığımız müasir cəmiyyətə yaşlılardan (ər-ar- vad, bəzən onların valideynləri) və daha tipik 2-3 uşaqdan ibarət ailə geniş yayılmışdır.

Ailənin həyat fəaliyətinin müxtəlif mərhələlərində özünü göstərən sosioneqativ təzahürlərdən biri onun strukturunun pozulmasıdır. Ailədə baş verən struktur pozulması dedikdə, onun funksiyalarının yerinə yetirilməsinə mane olan əngəllərin yaratdığı fəsadlar nəzərdə tutulur. Məsələn, ailədə ərlə arvad arasında təsərrüfat-məişət öhdəliklərinin qeyri-bərabər bölgüsü burada qarşılıqlı münasibətlərin strukturunun pozulmasıdır ki, daha çox yüklənən ər (fiziki qüvvəni bərpa edə bilməmək, mədəni və mənəvi zənginləşmədən məhrumolma və s.) və ya ərlə-arvaddan birinin özünün bir sıra tələbatlarını normal şəkildə təmin edə bilməməsinə gətirib çıxarır.

Ailədə nəyin norma, nəyin pozulma kimi qiymətləndirilməsi müasir dövrdə ailə haqqında elmlərin, xüsusən, sosiologiya və sosial psixologiya elmlərinin qarşısında duran çətin suallardan biridir. Bir sıra ailə psixoterapevtləri (Salvador, Minuxin) əsil ailənin necə olması probleminə aydınlıq gətirərkən ərlə arvad cütlüyü arasında münasibətlərin “necə ola bilməsi” və “necə olmalıdır” kontekstindən yanaşmış. Ailədə uşaqların öz qabiliyyətlərini tam inkişaf etdirməsi və reallaşdırılması üçün onlar qayğıkeş sosial əhatədə yaşamalı- dırlar. Normal ailə şəraitində yaşayan uşaqların uğurları ilə uşaq evlərində böyüyən uşaqları müqayisə etdikdə, ailə amillərinin əvəzsiz rolu bir daha öz təsdiqini tapmış olur.

Ailənin tərkibi və ya strukturu ilə bağlı sosial-psixologiyada müxtəlif təsnifatlar mövcuddur:

- Doldurulmuş ailə-öz tərkibinə görə genişlənmiş ittifaq, ər-arvad və onların uşaqları, onlarla sıx bağlı olan valideynlər və qohumlar (məsələn, baba, nənə, dayı, xala, bibi).
- Qarışıq ailə-yeni nikah və boşanma nəticəsində yenidən yaranan ailədir. Qarışıq ailə öz tərkibinə doğma olmayan valideynləri, əvvəlki nikahdan olan ögey uşaqları da birləşdirir.
- Valideyn ailəsi-tənhalıq-belə ailələrdə boşanma, ailəni tərketmə, cütlüklərin birinin ölümü və ya rəsmi nikahın bağlanmaması səbəbindən uşaqlar valideynlərdən biri ilə yaşayırlar.

Аиля садя вя мцряккяб олмагла ики бюйцк типя айрылır. Мцрəккяб və ya genişlənmiş аиля цч вя йа даща чох нясилдян баба, няня, ата, ана вя ушаглардан ибарятдир. Яэяр ики вя даща чох нуклеар аиля бир йердя йашайырса, о да мцряккяб аиля щесаб олунур.

Нуклеар аиля садя аилядир. Мцряккяб аилядян фяргли олараг, нуклеар аиля 2 нясилдян - ата-ана вя ушаглардан ибарятдир. Нуклеар сюзц дя бу мянада ишлянир - латынса нуслеус - нцвя демякдир. Ушагларын сайына эюря нуклеар аилянин 3 типини фяргляндирирляр:

- чохушаглы (5 вя даща чох);
- орта ушаглы (4 вя 3 ушаг);
- аз ушаглы (2 вя 1).

1941-1945-ci illərin Böyün Вятян Мцщарибясиндян сонра аилянин инкишафында yeni бир мейл юзünü эюстярирди. Дцнйанын щяр йериндя олдуьу кими, республикамызда да азушаглы аилялярин сайы сцрятля артмağa başladı.

Təkrar ailələrə - ər-arvad cütlüyü ilə yanaşı onlardan hansısa birinin əvvəlki nikahından olan və yeni ailəyə gətirilmiş uşaqları daxildir.

Демографийада мцасир аиляни характеризя етмяк цчцн садя вя мцряккяб аиля иля йанашы там вя натамам аиля терминляриндян дя истифадя edilir. Аилянин там вя натамам олмасы яр, арвадын вя uşaqların варлыьына ясасян мцяййян едилир. Яэяр аилядя яр-вя арвад бирликдя йашайырса, беля аиля там аиля щесаб олунур. Яэяр яр

вя йа арвад вяфат етмишдир, йахуд бошанмышдырса, бу заман аиля натамам аиляйя чеврилир.

Сосиологлар аиляляри тящлил едяркян “уьурлу” вя “уьурсуз аиля” терминляриндян истифадя едирляр. Л.Толстойун тябиринся, бцтцн хоşбəxt аилялярин щамысы бир-бириня охшайыр, bədbəxt аиляляр ися hərəsi bir cür bədbəxtdir. Онларын щяр биринин юз тярсцмейи-щалы вя юз тарихи вардыр. Уьурлу аилялярдян фяргли олараг, уьурсуз аилялярдя ярля арвад аиля щяйатында мейдана чыхан проблемлярə ейни бахымдан йанашмыр, бир-биринин щиссляриниanlamır, qarşılıqlı диг- гят вя гайьы эюстярмиплəр.

Mövcud sosioloji və psixoloji ədəbiyyatlarda müasir ailədəki vəzifələrin xarakterinə görə onun üç başlıca tipinin mövcudluğu qeyd olunur:

1. Patriarxal (ənənəvi) və ya asimmetrik ailə: Postsovet məkanına daxil olan ölkələrdə, o cümlədən Azərbaycanda əhalinin sosial-demoqrafiq strukturunda baş verən ciddi dəyişikliklərə baxmayaraq, bu ailə tipi öz mövcudluğunu qoruyub saxlamışdır. Xüsusən, Azərbaycan ailələri sırasında ənənəvi ailələr çoxluq təşkil edirlər. Ənənəvi ailə tipinin başlıca xüsusiyyəti ondan ibarətdir ki, belə ailələr özündə ən azı üç nəslin nümayəndələrini birləşdirirlər. Belə ailədə adətən, yaşlı nəslin nümayəndəsi və ya ailənin ağsaqqalı (ər) həlledici söz sahibi olur, onun nüfuzu birmənalı şəkildə qəbul edilir. Ənənəvi ailə üçün üç cəhət səciyyəvidir:

a) qadının ərindən iqtisadi asılılığı;

b) ailə sferasının funksional bölgüsü və kişi ilə qadının vəzifələrinin möhkəmləndirilməsi;

c) ailə başçısı məsələsində kişinin üstünlüyünün sözsüz qəbul olunması.

2. Neopatriarxal və ya ənənəyə söykənən müasir ailə: Burada kişinin liderliyi və kişi ilə qadının vəzifələrinin məhdudlaşdırılması məqamları saxlanılır, lakin ailənin ilk tipindən fərqli olaraq, qadının kişidən iqtisadi asılılığı azalır. Ailənin bu tipini alimlər “istismarçı tip” adlandırırlar. Çünki qadınlar ictimai əməklə kişilərlə bərabər hüquq əldə etmələrinə baxmayaraq, ev əməyində də öhdəliklər icra etməli olur, ikiqat yüklənməyə məruz qalırlar.

3. Eqalitar ailə və ya ailədə bərabərlik: Bu cür ailə tipi üçün səciyyəvi cəhətlər bunlardır:

a) ailə üzvləri arasında vəzifələrin ədalətli, proporsional qaydada bölünməsi, məişət məsələlərin həllində ərlə arvadın oynadığı rolun qarşılıqlı surətdə əvəz olunması;

b) başlıca problemlərin müzakirəsi və ailə üçün əhəmiyyətli olan qərarın birgə qəbul edilməsi;

c) мünasibətlərin emosional dolğunluğu.

Ailə tiplərinin geniş təhlilini məşhur psixiatr E.A.Liçko belə vermişdir:

1. Struktur tərkibinə görə: tam ailə (həm ana, həm də ata var); natamam ailə (ya ata, ya da anadan ibarət ailə); deformasiya olunmuş ailə (ögey ana və ya atanın olması);

2. Funksional xüsusiyyətlərinə görə: Ailədə tam harmoniya şəraiti və ya əksinə disharmoniya. Ailədə disharmoniya müxtəlif cür ola bilər. Disharmoniyanın yaranmasına aşağıdakı səbəbləri misal gətirmək olar:

-Ailədə ata və ana arasında portnyorluq yoxdur, valideynlərdən biri dominant, digəri isə onadan asılıdır;

-Destruktiv ailə. Ailə üzvləri arasında demək olar ki, münasibət yoxdur, həyati çətinliklərin həll edilməsində bir- birinə dəstək və emosional bağlantı yoxdur;

3. İflasa uğrayan ailə (konfliktli, yüksək boşanma riskli ailə)

4. Rigid, yalançı sosial ailə. Bir ailə üzvünün hədsiz dominant təsirinin, digərlərinin hədsiz aslılığının yüksək olduğu, ikitərəfli emosional istiliyin olmadığı, ailə üzvlərinin yadlaşmağa doğru getdiyi ailələr.

Ailədə “ana-uşaq” münasibətlərinin öyrənilməsi sahəsində öz tədqiqatları ilə məşhur olan S.Brodi bu tip münasibətlərin çoxsaylı tipologiyasını müəyyənləşdirmişdir.

1. “Dəstəklənən və təqdir edilən davranış” tipli münasibətlər. Bu tipli ailələrdə analar uşaqları hər hansı elementar özünəxidmətə alışdırmır, uşağın bu cür xidməti müstəqil öyrənmələrinə üstünlük verirlər. Qeyd olunan tərbiyə üslubu əsasında uşaqlarda özünəinam hissi formalaşır.

2. Uşağın tələbatlarına uyğunlaşmama. Ana uşaqla ünsiyyətdə gərginlik nümayiş etdirir, əksər hallarda dominant mövqe tutur, uşağa güzəştə getmir.

3. Borc hissinin və uşağa marağın olmaması. Belə münasibətlər tipində emosional bağlılıq, qayğı və məsuliyyət hissi olmur. Adətən, ana uşaq üzərində qəddar nəzarəti, xüsusilə uşağın pis vərdişlərinə qarşı amansız rəftarları ilə seçilir.

4. Qeyri-adekvat davranış. Ana uşağın yaş və tələbatlarına uyğun olmayan qeyri-adekvat üsullarla tərbiyə işini həyata keçirir, tez-tez səhvlərə yol verir, uşağı anlamaqda çətinlik çəkir. Belə tərbiyə üsulu uşaqda özünəinamsızlıq hissinin formalaşmasına səbəb olur.

Müasir psixoloji ədəbiyyatlarda ailənin ənənəvi, uşaq mərkəziyyətçi və ər-arvad (demokratik) olmaqla üç əsas psixoloji tipi fərqləndirilir. Ənənəvi ailədə yaşlıların nüfuzu yüksək tutulur və onlara qarşı hörmət hissinin tərbiyəsinə xüsusi diqqət yetirilir: pedaqoji təsir yuxarıdan aşağıya doğru həyata keçirilir, tabeçilik əsas tələb hesab olunur. Belə ailələrdə böyüyən uşaqların sosiallaşması gələcəkdə onların cəmiyyətin şaquli ictimai strukturlarına asanlıqla daxil olmasına təminat yaratmış olur. Onlar ənənəvi normaları asanlıqla mənimsəyir, lakin müstəqil olmadıqlarına görə, öz şəxsi ailələrini yaratmaqda çətinlik çəkirlər. Onlarda təşəbbüskarlıq və çeviklik, ünsiyyət qurmaq bacarıqları zəif inkişaf edir.

“Uşaq-mərkəziyyətçi” tipli ailələrdə valideynlərin başlıca vəzifələri uşağın xoşbəxtliyinin təmin eilməsinə yönəlir. Ailə yalnız uşaq üçün mövcud olur. Qarşılıqlı təsir aşağıdan–yuxarıya, uşaqdan-valideynə doğru istiqamətlənir. Belə ailələrdə “uşaq-valideyn” tipli psixoloji simbioz mövcud olur. Nəticədə, uşaqda yüksək özünüqiymətləndirmə, infantilizm, ərköyünlük, şəxsi gərəklilik hissi formalaşır. Uşaq–mərkəziyyətçi ailələrdən çıxmış uşaqların böyüdükdən sonra ailə əhatəsindən kənarda sosial münasibətlərdə tez-tez konfliktlər yaşaması, məktəbdə, hərbi hissədə, əmək kollektivində sosial dezadaptasiya riski yüksək olur.

“Ər-arvad” (demokratik) tipli ailələr çoxçalarlı rənglərlə səciyyələnir. Belə ailələrdə məqsəd qarşılıqlı inam, ailə üzvlərinin hüquqlarının tanınmasıdır. “Ər-arvad” tipli ailələrdə tərbiyəvi təsir “üfiqi”–bərabərhüquqluların–valideynlərlə uşaqların dialoquna əsaslanır. Belə ailələrin həyatında həmişə ailə üzvlərinin qarşılıqlı maraqları daim nəzərə alınır, böyük uşaqların maraq və tələbatlarına həssaslıq göstərilir. Bu tipli ailələrdə həyata keçirilən tərbiyə işinin nəticəsində uşaqlar demokratik dəyərləri asanlıqla mənimsəyir, insanların hüquq və azadlıqlarına həssaslıqla yanaşır, azadlıq və məsuliyyət, xeyirxahlıq, müstəqillik, fəallıq, özünəinam kimi keyfiyyətlərə sahib olurlar.

Müasir ailə modellərinin nəzəri tipologiyasında infertil (sonsuz), eqalitar (hakimiyyətin ərlə-arvad arasında bərabər bölünməsi), ideal (kollektiv təsəvvürdə, ictimai şüur və mədəniyyətdə və dində xoşbəxt hesab edilən normativ ailə) və.s. kimi tiplərinin də adları qeyd olunur.

Rus psixoloqu V.İ.Qarbuzovanın fikrincə, valideynlərin uşaqlara münasibətdə bu və ya digər rolu mənimsəməsində tərbiyə üslubu əsas amildir. O, düzgün olmayan tərbiyənin qəbuletməmə, emosional imtina, hipersosiallaş- ma və eqosentrik tərbiyə (“ailənin bütü) olmaqla 3 əsas tipini fərqləndirmişdir. V.İ.Qarbuzovaya görə, ailə tərbiyəsində yeniyetməlik

yaş dövrü tərbiyə üslubuna qarşı olduqca həssas bir dövrdür. Bu yaş dövründə əxlaq normaların- dan və davranış qaydalarından kənaraçıxmalara daha çox təsadüf olunur. Yeniyetmədə eyni vaxtda iki tip: avtonomluğa, sərbəsliyə, özünütəsdiqə və ailə dəstəyinə, himayəsinə və ailə "biz"inə olan tələbat aktuallaşır.

Psixoloji ədəbiyyatların təhlili ailənin formaları, növləri və kateqoriyalarının fərqli olmasını göstərir. Ailənin müxtəlif tipləri və münasibətlərinin bu və ya digər sferalarda müxtəlif cür fəaliyyət göstərir, müasir məişətə təsir edən amillərə müxtəlif cür reyaksiya verirlər.

Ailə növləri öyrənilən predmetin fərqləndirilməsinə əsasən müəyyən olunur. Ailənin yuxarıda sadalanan xüsusiyyətlərinə uyğun olaraq Rus pedaqoq və psixoloqu Toroxti Vladimir Sviridoviç ailənin aşağıdakı kateqoriyalarını fərq- ləndirir:

- Uşaqların sayına görə: uşaqsız, tək uşaqlı, çox uşaqlı ailələr;
- Ailənin tərkibinə görə: tam, natamam, çoxnəsilli, təkrar nikahlı ailələr və s.;
- Ailənin strukturuna görə: uşaqlı və ya uşaqsız nikah cütlüyü, tərəflərdən birinin valideynləri və ya qohumları ilə birlikdə, iki və daha artıq nikah cütlüyü ilə birlikdə, iki və daha artıq nikah cütlüyü ilə birlikdə uşaq və ya uşaqsız ailələr, ana və ya ata uşaqları ilə birlikdə və s.;
- Ailəyə liderliyə görə: avtoritar və eqalitar;
- Ailə məişətinə, quruluşuna görə: ailə - "təsəlli", uşağa mərkəzləşmiş ailə və s.;
- Sosial tərkibin həmcinsliyinə görə: homogen (həmcins) və heterogen (müxtəlif cinsli ailələr);
- Ailədə münasibətlərin keyfiyyətinə, atmosferinə və psixi sağlamlıq vəziyyətinə görə: uğurlu, uğursuz və s.;
- İctimai normalara görə: patriarxal (ənənəvi), müasir (eqalitar), kollektiv, fərdi;
- Ailə stajına görə: təzə evlənmiş, cavan ailə, uşaq gözləyən ailə, orta stajlı ailə, yaşlı nikahlar, ahıl yaşlı cütlüklər;
- Coğrafi aləminə görə: şəhər, kənd, rayon və s.;
- İstehlakçı davranış tipinə görə: "fizioloji" və ya "sadə istehlakçı" sərfiyyat tipi ilə bağlı ailə, "intellectual tipli" sərfiyyat tipi (məsələn, kitab, jurnal, dünyagö- rüşlü hadisələr) ilə bağlı ailə və s.;
- Xüsusi vəziyyətli ailə həyatı: tələbəlik illərində qurulan ailələr, "distant" ailə, "kəbinsiz ailə" və s.;
- Azad davranışın xarakterinə görə: açıq və ya qapalı ailə;

- Sosial mobilliyə görə: reaktiv ailə, orta aktivlikli ailə, aktiv ailə;
- Psixoloji sağlamlığın vəziyyətinə görə: sağlam ailə, nevrotik ailə, viktimogen (müxtəlif təsirlərin qurbanı olan) ailə;
- Nəsil sayına görə: mürəkkəb (genişləndirilmi) və sadə (nuklear);
- Xarakteri xüsusiyyətlərinə görə: monoqam, poliqiniya (çoxarvadlı) və poliandriya (çoxərlilik).

2. Аилянин функсийалары вə onların təkamülü

Ailənin başlıca mahiyyəti ictimai, qrup və fərdi tələbatların təmin edilməsi ilə müəyyən olunur. Ailə üzvlərinin müəyyən tələbatlarının təmin edilməsi ilə bağlı həyat və fəaliyyəti ailənin funksiyası adlanır. Funksiya latın sözü olub, mənası icra etmək, fəaliyyət göstərmək deməkdir.

Ailənin tarixən təşəkkül tapmış özünəməxsus funksiyaları vardır. Bu baxımdan adətən onun reproduktiv və ya demoqrafik, təsərrüfat-iqtisadi, tərbiyə və bərpaedici funksiyaları fərqləndirilir.

Bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan həmin funksiyalar, hər şeydən əvvəl, ailənin sosial mahiyyətini əks etdirir və ictimai-tarixi xarakter daşıyır.

Ailənin reproduktiv funksiyası onun həyatının mühüm bir sahəsini – uşaqların doğulması sahəsini əhatə edir. Müasir ailədə isə doğum səmərəli surətdə planlaşdırılır. Bu baxımdan ailənin planlaşdırılması və uşaqların səmərəli tərbiyəsi kimi iki yeni anlayış meydana gəlib.

Birinci anlayış ailənin – qadının sağlamlığı üçün təhlükəli olan süni yollarla deyil, təbabətin səmərəli nailiyyətləri əsasında planlaşdırılmasını, ikinci anlayış isə uşaqların tibbi-psixoloji və pedaqoji tövsiyələr əsasında tərbiyə olunmasını nəzərdə tutur.

Ailənin təsərrüfat-iqtisadi funksiyasına onun həyatının xüsusi əhəmiyyətə malik olan əmək və məişət həyatının müxtəlif tərəflərini - evin səliqə-səhmanı, ailə təsərrüfatı, ailə büdcəsi, onun idarə olunmasından башлайараг мясулиййят вя мцяййян əмək бюлэцсц иля тамаланан бир чох фəaliyyətlər аиддир. Бурада бир сыра статистик рягямлярə диггят yetirsək, Азярбайсан гадынларыны вя кишиляринин ямяк мяшьуллуьу сявиййясинин чох йахын эюсятрисиуə малик олмасы айдын эюрц- нцр. 2003-сц илдя дювлят вя

гейри-дювлят секторунда ямяк фяалийяти иля мяшьул оланларын 47,7 % ни гадынлар, 52,3 %-ни ися кишиляр тяшкил едирdi. Hazırda isə сящиййя, вя мцхтялиф сосиал хидмятляр сащясиндя гадынларын кишиляри цстялямяси –бу- рада онларын хцсуси чякиси 60-80% тяшкил едир.

Бу рягямляр Азярбайсанда гадын ямяйиня хцсуси диггят вя ящямййят верилдийи эюстярир. Цмумиликдя, тядгигатлар эюстярир ки, эетдикся гадынлар даща чох фяал ямяк фяалиййятиня гошулмаьа, гапалы аиля мцщитиндян хилас олмаьа сяй эюстярирляр.

yeni nəsillərə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, norma və dəyərlərin, mənəvi sərvətlərin ötürülməsini və uşaqların sosiallaşmasını əks etdirir. Ailənin tərbiyə funksiyası çoxcəhətlidir: ailədə əxlaq tərbiyəsi, estetik tərbiyə, əqli tərbiyə, fiziki tərbiyə, siyasi tərbiyə, əmək tərbiyəsi və s. bunların hamısı onun əsas istiqamətləridir.

Psixoloji tədqiqatlar göstərir ki, uşaqların ünsiyyət tələbatının təmin edilməsində ailənin xüsusi yeri vardır. Onun ana və ata ilə ünsiyyəti bir şəxsiyyət kimi inkişafının, sosiallaşmasının əsasını təşkil edir. Natamam və uğursuz ailələrdə uşaqların psixi inkişafında ciddi nöqsanlar özünü göstərir. Tək uşaqlı ailədə də valideyn-uşaq münasibətlərində yeni cəhətlər əmələ gəlir. Ana və ata tək uşağın üstündə yarpaq kimi əsməyə başlayır, onu yerli-yersiz əzizləyirlər və uşaq özünəməxsus sosial inkişaf şəraitində böyüyür. Bu şə- raitdə valideynlər onun üçün həm də bacı və qardaşı əvəz etməlidirlər.Təəssüf ki, edə bilmirlər. Tək uşaqlı, ümumiyyətlə, azuşaqlı ailədə uşaq və yeniyetmələrin ünsiyyət (affelyasiya) tələbatının kifayət qədər təmin olunmaması onların sosiallaşmasında və gələcəkdə müstəqil həyat və fəa- liyyətində ciddi problemlərə səbəb olur.

Сосиологлар вя психологлар аиля тярбийясинин бир нечя дайаныглы сереотипини мцяййян едирляр:

1) ушаьын мянафейиндян вя мювгейиндян чыхыш етмя;
2) пешякарлыг;
3) прагматик йанашма.

Биринси щалда ушаьын давранышына вя шылтаглыьына ифрат алудячилик юзцнц эюстярир Аилдя щяр кяс ушаьын назы иля ойнайыр, сящвляриня, елядийи щярякятляря эюря ону щеч кяс мязяммят етмир. Беля ушагларда чох вахт davranış və əməllərə görə фярди мясулиййят, гадаьалара вя валидейнляр гаршысында

савбдещлик щисси тярбийя едилмир. Uşağın hər bir tələbini dərhal ödəmək, daim əzizləmək, pulla, bahalı hədiyyələrlə şirniklə̈ndirmək və s. onun tərbiyəsinə zərər vurur. Бюйцдцкдян сонра, юзцндян разы, инфантил эянсляря чеврилян бу ушаглар, бир гайда олараг, юз цзярляриня мясулиййят эютцрмяйи басармыр, буна щазыр олмурлар.

Икинси щалда юз ювладларынын тярбийясиня пешякарлыг тямайцлц бахымындан йанашан валидейнляр uşaqlara qarşı liberal mövqedə durur, билаваситя ушаьын тярбийяси иля мяшьул олмагдан имтина едирляр.Ушаьын тярбийяси кичик йашларындан дайяляря, баьча тярбийячиляриня тапшырылыр. О, тядрисян бюйцдцкдя ися тярбийячи вязифясини мяктябдя мцяллимляр, педагоглар, пешякар тярбийячиляр явяз едирляр. Аилянин мадди тяминатына хцсуси ящямиййят верилир, бу щяр шейдян юнямли сайылыр. Беля валидейнлярин юзцнямяхсус тярбийя цсулу вардыр. Онлар ювладларын тярбийясиня о заман хцсуси диггят йетирирляр ки, uşaqlar щансыса хошаэялмяз щярякятя йол вермишляр вя йа ата-анасынын нязяриндя ялайаьа долашырлар.

Беля валидейнлярин тярбийя цсулу юз мящдудлуьу вя чох заман сярт давраныш формаларынын сечилмяси иля фярглянир. Бу да валидейнлярля ушагларын бир-бирини анламасыны чятинляшдирир. Ушаьын бир чох щалларда йерли-йерсиз сярт шякилдя сязаландырылмасы, аилядя зярури гайьынын, мещрибанчылыьын olmaması uşaqda дахили наразылыг, инсиклик щиссини эцсляндирир. Беля вязиййят горху, инамсызлыг щиссини эцсляндирир, uşağın мцщитя уйьунлашмасында сидди проблемляр йарадыр.

Цчцнсц щалда ушагларын тярбийясиня прагматик йанашан валидейнляр онларда эцндялик щяйат гайьыларынын щялли цчцн зярури олан практик вярдишляри тярбийя етмяйя чалышыр, онлара юз проблемlərini садя вя асан шякилдя щялл етмяйи юйрядирляр. Беля тярбийя цсулу чох вахт йени нясли, ушаглары щяйатын мцряккяб, дяйишян, йениляшян йолларына, щяйатын сярт цзцня щазырламаг мягсяди эцдцр.

Ailə insan üçün psixoterapevtik mühitdir. Ailənin bərpaedici funksiyası dedikdə, ilk növbədə bu cəhəti nəzərə alırlar. Biz adətən özümüzün dərdimizi də, kədərimizi də ailədə unuduruq.

Ailə münasibətlərinin zəifləməsində kütləvi informasiya vasitələrinin də rolu az deyildir. Ailə üzvləri çox vaxt bir yerə yığışıb yeni hadisələr barəsində fikir mübadiləsi etmirlər.

Bu şəraitdə ailənin bərpaedici funksiyasının da əhəmiyyəti artır. Ailədə onun hər bir üzvü – istər ata, istər ana, istərsə də uşaqlar üçün psixoloji komfort yaradılmalıdır. Ana və ata uşaqların ünsiyyətinə, onların istirahəti üçün mənəvi – psixoloji şəraitin yaradılmasına, asudə vaxtın səmərəli təşkilinə xüsusi diqqət yetirməlidir.

Ailə cəmiyyətə və insana münasibət baxımından çox mühüm, ictimai əhəmiyyətli funksiyaları yerinə yetirir. Cəmiyyətə münasibətdə ailənin əsas funksiyaları aşağıdakılardır:

- fiziki baxımdan əhalinin təkrar istehsalı: nəsillərin əvəzlənməsi üçün müəyyən dövlət çərçivəsində müvafiq sayda uşağın olması;
- tərbiyəedici funksiya: yeni nəslə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, norma və dəyərlərin, mənəvi sərvətlərin ötürülməsini əks etdirir;
- istehsalat-təsərrüfat funksiyası: ailənin əmək və məişət təsərrüfat həyatını əks etdirir;
- asudə vaxtın təşkili və reproduktiv funksiya: ailənin vaxt büdcəsinin əhəmiyyətli hissəsi işdən kənar sahələrə-ailə ünsiyyəti, istirahət və gəzintiyə sərf olunur.

İnsana münasibət baxımından ailənin bir sıra funksiyaları vardır:

- ər-arvadlıq funksiyası. Ailədə ər-arvad ən yaxın cütlük, ən yaxın tərəfdaşdırlar.
- valideynlik funksiyası. Ailə uşaqların həyatının təşkili, onların böyüməsi üçün zəruri işlər görür, qocalıqda möhtac olacaqları qayğı üçün təmi- nat yaradır;
- məişətin təşkili funksiyası. Məlumdur ki, ailənin məişət həyatı psixoloji mənada ən komfort həyatdır.

Ailənin funksiyaları bir-birilə üzvi surətdə bağlıdır. Onlar həyata səmərəli keçirildikdə, ailə xoşbəxtliyinin zəruri şərtinə çevrilir. Zaman keçdikcə ailənin funksiyaları dəyişikliyə uğrayır: bəziləri sıradan çıxır, sosial şəraitə uyğun yeni- ləri meydana gəlir. Müasir dövrdə ailənin ilkin sosial nəzarət funksiyası keyfiyyətcə dəyişilmiş, ailə-nikah münasibətlərində davranış normalarının pozulmasına qarşı (nikahdan kənar uşaqların doğulması, ər-arvad xəyanəti və s.) tolerantlığın və liberal münasibətin səviyyəsi yüksəlmiş, boşanma halları artmışdır.

Bəzi müəlliflər (A.Q.Xarçiyev, A.İ.Antonov, V.M. Medkov, Q.Havaytis) ailənin funksiyalarını spesifik və qeyri- spesifik olmaqla iki əsas qrupa ayırırlar. A.Q.Xarçiyevə görə, ailənin spesifik funksiyaları onun mahiyyətindən irəli gəlir və sosial hadisə kimi onun

xüsusiyyətlərini əks etdirir. Ailənin qeyri-spesifik funksiyaları isə onun müəyyən tarixi şəraitə uyğunlaşması gedişində meydana gəlir.

Ailənin spesifik funksiyaları-uşaqların doğulması (reproduktiv funksiya), təminatı (ekzistensial funksiya) və tərbiyəsi (sosiallaşma funksiyası) əsasən sabit xarakter kəsb edir, cəmiyyətdə baş verən dəyişikliklərdən asılı deyildir. Lakin ailə ilə cəmiyyət arasındakı əlaqələrin xarakteri tarixi inkişafın gedişində dəyişə bilər.

Ailənin qeyri-spesifik funksiyalarına mülkiyyətin əldə edilməsi və ötürülməsi, status, istehsal və istehlakın təşkili, istirahət və asudə vaxt, ailə üzvlərinin rifahı və sağlamlığına qayğı, ailədə mikroiqlimin yaradılması, ailədaxili gərginliyin zəiflədilməsi və s. daxildir. Qeyd olunan həmin funksiyalar ailə ilə cəmiyyətin əlaqələrinin tarixi xarakterini əks etdirir, ailədə uşaqların doğulması, təminatı və tərbiyəsinin necə baş verdiyinin keçici tarixi mənzərəsini açmağa imkan verir. Ailədə mülkiyyətin toplanması və ötürülməsi, onun statusu, istehsal və istehlakın, ev təsərrüfatının, istirahət və asudə vaxtın təşkili, ailə üzvlərinin sağlamlığı və rifahı, gərginliyin aradan qaldırılması və hər kəsin öz “mən”inin özü- nümühafizəsi ilə bağlı mikroiqlimin yaradılması və s. hər bir normal ailənin üzərinə düşən əsas səciyyəvi funksiyalardır. Ailənin qeyri-spesifik funksiyaları ailə ilə cəmiyyət arasında əlaqənin tarixi xarakterini əks etdirir. Odur ki, ailənin həyatında baş verən dəyişikliklər müxtəlif qeyri-spesifik funksiyaları tarixi inkişafla müqayisədə nəzərə çarpan şəkildə aşkara çıxarır, yeni şəraitdə onlar modifikasiya olur, məhdudlaşır və ya genişlənir, tam və ya qismən yerinə yetirilir, hətta tamamilə yox olur.

Q.Havaytis ailənin ən vacib funksiyalarından birini “komplekslilik” adlandırır. Onun fikrincə, ailənin tələbatlarının təmin edilməsi kiçik sosial qrup kimi onun saxlanılmasının əsas şərtidir. Uğura və ya kədərə şəriklik, məişət və tale ümumiliyi hissi ailənin kompleks bir sistem kimi dəyərləndirməyə əsas verir. Həmin müəllif ailənin tələbatlarından çıxış edərək ailəni təmin edən bir sıra funksiyalarını sadalayır:

- atalıq və analıq tələbatlarından irəli gələn funksiyalar;
- ailənin maddi həyatının təmin edilməsi və saxlanılması ilə bağlı funksiyalar;
- fiziki və psixi-intim tələbatlarla bağlı funksiyalar.

Ailə psixologiyasına aid müasir ədəbiyyatlarda ailənin funksiyalarının daha geniş təsnifatı diqqəti cəlb edir.

1. Uşaqların doğulması və tərbiyəsi;

2. Cəmiyyətin dəyərlərinin qorunması, inkişafı və gələcək nəsillərə ötürülməsi;

3. İnsanların tələbatlarının psixoloji komfort, emosional dəstək və təhlükəsizlik hissi və s. şəraitində təmin edilməsi;

4. Bütün ailə üzvlərinin şəxsiyyətinin inkişafı üçün şəraitin yaradılması;

5. intim tələbatların təmin edilməsi;

6. Asudə vaxtın birgə keçirilməsi tələbatının təmin edilməsi;

7. Ev təsərrüfatının, ailədə əmək bölgüsünün, qarşılıqlı köməyin birlikdə təşkili;

8. İnsanın yaxın adamlarla ünsiyyət,onlarla dayanıqlı kommunikativ əlaqələrə olan tələbatının təmin edilməsi;

9. Atalıq və analığa olan fərdi tələbatların təmin edilməsi, uşaqlarla əlaqə, onların tərbiyəsi işinin təşkili;

10. Ayrı-ayrı ailə üzvlərinin davranışına sosial nəzarət;

11. Ailənin maliyyə təminatının yaradılması və qorunması;

12. Rekreaktv funksiya - ailə üzvlərinin sağlamlığının qorunması, onların istirahətinin təşkili və stressli vəziyyətlərdən çıxarılması.

Rus sosioloqu R.R.Kalinina ailənin funksiyalarını sosial və psixoloji olmaqla iki qrupa ayırır. O, sosial funksiyalara reproduktiv, tərbiyə, psixoloji funksiyalara isə kooperasiya, intimlik, rekreasiya (mənəvi və psixoloji dəstək, psixoterapevtik yardım), özünüaktuallaşdırmanı aid edir.

Sosioloqlar hesab edirlər ki, XXI əsrdə ailənin funksi- yalarının genişlənməsi baş vermiş və o digər sosial institut- ların (təhsilləndirici, hüquqi, xidmət, asudə vaxtın təşkili və s) bir sıra funksiyalarını da mənimsəmişdir. Məhz buna görə də ailənin mülkiyyətin əldə edilməsi və sonrakı nəsillərə ötürülməsi, istehsal və istehlakın təşkili, ev təsərrüfatının idarə edilməsi, asudə vaxtın təşkili və s. kimi qeyri-spesifik funksiyaları meydana gəlmişdir.

Ailənin funksiyalarının pozulması dedikdə,ailənin həyat və fəaliyyətində onun öz funksiyalarını yerinə yetirlməsində meydana çıxan maneələr səbəbindən yaranan fəsad- lar nəzərdə tutlur. Ailənin öz funksiyalarını yerinə yetirə bil- məməsi bir çox amillərdən asılı ola bilər. Ailə üzvlərinin şəx- siyyət xüsusiyyətləri, həyat şəraitindən və s. asılı olaraq onun üzvləri arasında qarşılıqlı münasibətlərin korlanması buna misaldır. Ailədə tərbiyə funksiyalarının pozulması sə- bəbləri arasında ata-anada valideynlik hisslərinin zəif olma- sı, zəruri bilik-vərdişlərin olmaması, onlar arasında münasi- bətlərin pozulması və s. buna misal ola bilər.

3. Funksional və disfunksional ailə. Disfunksional ailənin tipləri

Müasir dövrdə ailənin funksional (normal) və disfunk- sional (qeyri-normal) olmaqla iki əsas tipi fərqləndirilir. Normal ailə elə ailə tipidir ki, o, özünün bütün funksiyalarını di- ferensiallaşmış şəkildə və məsuliyyətlə yerinə yetirir, nəti- cədə, ailədə artım və dəyişikliklərdən asılı olmayaraq, onun bütün üzvlərinin tələbatları qanedici şəkildə təmin olunur. Funksional (normal) ailə özünün çevik iyerarxik hakimiyyət strukturu, aydın formalaşmış ailə qaydaları, güclü valideyn həmrəyliyi və nəsillər arasında səmimi və mehriban münasibətlərlə xarakterizə olunur. Funksional ailə fasiləsiz dəyişmə, təkamül və yeniləşmə prosesində olan sistemdir. Burada ailə qaydaları açıqdır və inkişaf üçün müsbət yönəlişliklərə malikdir. Ailədaxili üçbucaqda tərəflərdən birinin digəri ilə həmrəyliyi digər aliə üzvlərində qısqanclıq və ümidsizlik hissləri doğurmur və normal qəbul edilir. Bərabərlik və azadlığa əsaslanan sərbəstlik, qarşılıqlı hörmət və qayğı ilə çul-ğalaşır. Ailənin dostları və qohum-qonşular ailədaxili məkana sərbəst və qorxusuz daxil ola bilir, məmnuniyyətlə qarşılanırlar. Funksional ailələrdə ailə sistemində adətən, üç, hətta dörd nəsil təmsil olunur. Ailənin yaşlı nəsli kiçiklərlə münasibətləri qayğı və sevgi üzərində qurur, özlərinə hörmət hissi tərbiyə etmək üçün psixoloji məsafəni keçmirlər. Sağlam ailə doğmalığı, yaxınlığı, hətta mübahisə və nifrəti ifadə etmək üçün tam açıq məkandır. Ailənin hər bir üzvü istənilən insani hisslər əsasında intensiv şəxsiyyətlərarsı münasibətlərə daxil olmaqda sərbəstdirlər. Funksional, yəni əlverişli ailə o ailədir ki, orada xüsusi həyat gücü və komfort mühiti vardır. Özünəinam hər bir ailə üzvü üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir, onlar arasında ünsiyyət açıq və birmənalıdır. Belə ailələrdə ailənin yaşlı üzvləri yetkin şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə, kamil sosial vərdişlərə sahibdir. Uşaqlar da öz yaş normalarına uyğun inkişaf göstəricilərinə malikdirlər.

“Disfunksional (qeyri-normal) ailə” termini, adətən, ailə sisteminin geniş kontekstində onun üzvlərindən birinin və ya bir neçəsinin ailədə qeyri-adaptiv mövqeyini və şəxsi inkişafı üçün zəruri şərtlərin təmin edilmədiyini əks etdirir. Normal, yəni, funksional ailə öz funksiyalarından hər hansı birini yerinə yetirə bilmədikdə, o, disfunksional ailə tipi hesab edilir. Disfunksional (əlverişsiz) ailələrdə ailə uğursuzluğunun möhürünü hər bir ailə üzvünün simasında görmək olar. Burada ikibaşlı ünsiyyət dili, təcrid və rədd edilmək, cəza qorxusu, əsəbi gərginlik hökm sürür. Disfunksional ailə qeyri-yetkin ailə tipidir. Müasir ailə

psixologiyasına aid tədqiqatlarda disfunksional ailənin aşağıdakı əsas xarak- teristikaları öz ifadəsini tapmışdır:

- ailədə hər hansı problemin movcudluğu inkar edilir;
- intim münasibətlərlə bağlı çatışmazlıqlar mövcuddur;
- utancaqlıq hissindən şəxsi davranışın motivasiya vasitəsi kimi istifadə olunur;
- ailə rolları çox kəskin və ciddi xarakterdədir;
- şəxsi identiklik və tələbatlar ailə identikliyinə və ailə tələbatına qurban verilməsi hesabına əldə edilir;
- ailə mifləri reallığı əks etdirmir, yumor, nəvaziş, qayğıkeşlik və optimizm hallarına nadir hallarda təsadüf olunur;
- konfliktlər qapalı və açıq xarakter daşıyır, ailə üzvlərindən birinin digərini qəbul etməməsi xroniki xarakter daşıyır.

Ailə sisteminin disfunksionallığı bir sıra psixoloji və hüquqi simptomlara - alkoqolizm, narkomaniya, zorakılıq, uşaq suisidi (özünəqəsd), qarətləri və s. kimi neqativ sosial hadisələrə səbəb olur.

Psixoloji ədəbiyyatlarda ailə modellərinin tipologiyasında daha çox disfunksional ailə tiplərində baş verən anomaliyalardan, deviasiyalardan (kənaraçıxmalardan) və konfliktlərdən bəhs edilir, funksional (sağlam) ailələrdən isə demək olar ki, bəhs olunmur. Yalnız humanistik psixoloji nəzəriyyələrdə, ideal ailə və “ailə cənnəti” haqqında düşüncələrdə funksional ailə haqqında mülahizələrə rast gəlmək mümkündür. Disfunksional ailə isə elə ailədir ki, burada ailənin həyati vacib funksiyalarının yerinə yetirilməsində pozulmalar özünü göstərir. Bunun nəticəsində ailə üzvü olan şəxslərin şəxsi inkişafına maneələr yaradılır və özünüaktuallaşdırma tələbatı blokadaya alınır. Disfunksional ailələrdə bir qayda olaraq, izafi rigidlik və ya diffuzluq, qapalılıq və ya xaotiklik kimi kənaraçıxmalar müşahidə olunur. Belə ailələrin əsas cəhətlərindən biri də ailə üzvləri arasında ünsiyyət prosesinin həm verbal, həm də qeyri-verbal səviyyələrdə pozulması hallarının tez-tez baş verməsidir. Məşhur psixoterapevtlər E.Q.Eydemiller və V.V.Yustisks disfunksional ailənin aşağıdakı on altı əsas tipinin adlarını qeyd edirlər:

1. Cəmi iki nəfərdən ibarət olan ailə. Bu, ər-arvad cütlüyü və ya bir valideyn və bir uşaqdan ibarət olan ailədir. İki nəfərdən ibarət ailə strukturu hər iki ailə üzvünün potensial fəaliyyətinə mane olan simbiotik asılılığa gətirib çıxara bilər.

2. Üç nəsildən ibarət olan ailə. Belə genişlənmiş ailədə baba, nənə, valideynlər və onların uşaqları birlikdə yaşayırlar. Ailələrdə tək valideyn, baba və ya nənə və uşaqlar evdə birgə yaşamalarına baxmayaraq, məişət həyatı ayrı olan müstəqil qohumluq sistemi şəbəkəsinə əsaslanan mürəkkəb kombinasiyalar mövcuddur. Qeyd olunan disfunksional ailə tipində yarımsistemlər arasında sərhədlər, adətən, pozulduğuna görə, çox vaxt valideynlik funksiyalarını baba və nənə öz üzərlərinə götürmüş olur.

3. "Başmak" tipli (vəzifələri bölüşdürülməyən) ailə. Belə ailə tipi üçün çoxsaylı uşaq yarımsistemləri səciyyəvidir. Evdə çoxlu sayda uşaq olduğuna görə, adətən bir və ya bir neçə böyük uşaq valideynlik vəzifələrini yerinə ye- tirirlər.

4. Flyuktur (köçəri) ailələr tez-tez öz yaşayış yerini dəyişən ailələrdir (məsələn, hərbi qulluqçuların ailələri). Bu tip ailələr sırasına tərkibi tez-tez dəyişən ailələr də aiddir.

5. "Akkerdeon ailələr" elə ailələrə deyilir ki, ailənin əhəmiyyətli yaşlı üzvlərindən kim isə uzun müddət evdə olmur. Ər-arvad cütlüklərindən biri müvəqqəti olaraq uzun müddətə ailədən ayrı düşdükdə, digər cütlük daha çox yüklənir. O, öz üzərinə əlavə olaraq tərbiyəedici, idarəetmə və rəhbərlik funksiyalarını da götürməli olur.Müəyyən müddətə valideynlik funksiyalarını öz üzərinə götürən valideynlərdən birinin öhdəsində olan natamam ailə yaranır. Nəticədə, mütəmadi olaraq uzun müddət səfərdə və ya ezamiyyətdə olan valideyn öz funksiyasını yerinə yetirə bilmədiyindən cütlüklər arasındakı münasibətlər korlanır.

6. Xəyali (kölgə) ailələr. Ailə üzvlərindən birinin ailəni tərk etməsi və ya ölümü ailədə onun öz funksiyalarının yerinə yetirilməsində boşluğa səbəb olur. Belə ailələrdə yaranan problemlər bəzən matəmin başa çatmaması ilə bağlı olur. (Məsələn, "əgər ana sağ olsa idi, o nə etmək lazım olduğunu bilərdi").

7. Amazon ailələr qadının üstünlüyünün açıq hiss olunduğu və qadın tərəfindən idarə edilən ailələrdir. Belə ailələrdə kişi kənarda qalır, ailə idarəçiliyinə yaxın buraxılmır, lakin ailədəki bütün məsuliyyət, o cümlədən uğursuzluqların aradan qaldırılması məsuliyyəti onun üzərinə yüklənir.

8. Centelmenlər (alicənablar) ailəsində isə əksinə, bütün məhəbbət və qayğı obyektində ailədə yeganə olan qadın dayanır, necə deyərlər, hamı onun nazını çəkir. Belə ailələrdə həmin qadın ailənin qeyri-formal lideri kimi qəbul edilir.

9. Ögey valideynli ailələrdə uşaqların tərbiyəsi vəzifələri ögey ata və ya ana, həmçinin doğma valideynlərdən biri tərəfindən həyata keçirilir. Aydındır ki, ailəyə yeni daxil olan ögey valideyn adaptasiya və inteqrasiya proseslərindən keçməlidir. Bu baxımdan "Ögey

ana” bədii Azərbaycan filmindəki Dilarə obrazının məhz hansı ağrılı mərhələlərdən keçdiyini xatırlamaq kifayətdir. Belə ailələrdə, adətən, ögey-doğmalıq ayrı seçkiliklərinə, uşaqların yeni ögey valideynə uyğunlaşması sahəsində problemlərə və bunlardan irəli gələn münaqişələrə tez-tez təsadüf olunur.

10. Qəyyum ailələr. Belə ailə tipi üçün səciyyəvi cəhət ondan ibarətdir ki, o, potensial olaraq bəzən əsil ailə kimi təşkil oluna bilər. Uşaq ailə sisteminə daxil olur, bundan sonra onda ailədaxili orqanizmin yaratdığı stresslərin təsiri ilə yeni simptomlar meydana gəlir. Burada simptom ailənin təşkili ilə bağlı olur. Əgər simptomatika uşağın yeni sistemə daxil olmasının izləridirsə, onda bu sistem keçid dövrü vəziyyətinə uyğundur. Əksinə, əgər uşaq artıq ailəyə tam inteqrasiya olunmuşdursa, onda onun simptomları bu ailənin təşkili ilə şərtlənir.

11. Psixosomatik ailələr ailədə kiminsə xəstə olduğu hallarda daha yaxşı fəaliyyət göstərir. Psixosomatik ailələr üçün xarakterik xüsusiyyətlərə aşağıdakılar aiddir:

- bir-birini qorumağa hədsiz cəhd;
- ailə üzvlərinin bir-birinə qarşı hədsiz sarılmış və ya hədsiz cəmlənmiş diqqəti;
- konfliktləri həll etmək qabiliyyətinin olmaması;
- ailədə əmin-amanlığın dəstəklənməsinə və ya konfliktlərdən qaçmağa sərf olunan böyük cəhdlər.

12. Əvəz edilmiş (əvəzçi) ailə. Belə ailələrdə valideynlərdən hansısa biri olmur və valideynlik funksiyalarını, o cümlədən mənəvi, mədəni, ünsiyyət, məişət-təsərrüfat, qismən isə ərarvadlıq funksiyalarını uşaq öz üzərinə götürür.

13. “Yalnız sən” tipli ailələr. Yaşlı ailədə çoxdan arzu edilən uşaq doğulur. Bu uşaq ailənin mərkəzi fiquruna çevrilir, hər şey onun üçün, ondan ötrü, onun istəklərinə tabe etdirilir. Belə ailələrdə uşağın tərbiyəsi normal hədləri aşır və o, ailənin “büt”ünə çevrilir.

14. Əlil üzvü olan ailələr üçün valideynlərin digər sosial və ailə rollarından imtinası ilə kompensasiya olunan günah hissi xarakterikdir. Belə ailələrin sərhədləri hədsiz bağlı olur. Onlar üçün yüksək aqressiya və psixoloji müdafiə mexanizmlərinin çoxluğu, əlil ailə üzvündən yardım və güzəşt üçün vasitə kimi istifadə cəhdləri xarakterikdir.

15. Psixi xəstəsi olan ailələr. Belə ailələr üçün kəskin sərhədlər mövcuddur. Ailə sirlərini açmaq qorxusu (xəstəliyi cəmiyyətdən gizlətmək istəyi) özünün xəstə olub-olmamasına şübhə, xəstəliyi boynuna almama kimi xüsusiyyətlər özünü göstərir.

16. İdarəolunmaz ailələr. Ailə üzvlərinin inkişaf səviyyəsindən asılı olaraq idarəolunmazlıq problemi müxtəlif ola bilər:

- səbatsız, dəyişkən tərbiyə üslubu zamanı kiçik uşaqları olan ailədə uşaq qayda-qanunlara məhəl qoymur və “kiçik tirana” çevrilir;
- yeniyetmə uşaqları olan idarəolunmaz ailələrdə problem uşağa qayğı mərhələsindən yeniyetməyə hörmət mərhələsinə keçid qabiliyyətinin olmaması ilə bağlı olur;
- azyaşlı qanunpozanlar olan ailələrdə valideynlər tərəfindən ailənin idarəçiliyi onların iştirakı faktından asılı olur. Belə ailələrdə idarəçilik səyləri əksər hallarda səmərəsiz olur. Söz- söhbətlər bitib-tükənməyən belə ailələrdə affektiv qarşılıqlı təsir hallarına daha çox təsadüf olunur;
- uşaqlarla rəftar və onların tərbiyəsi ilə bağlı məsələlər ifadəli aqressiv formada ailədə valideynlərdən birinin sərəncamında olur. Belə ailələr üçün ailə üzvlərinin diqqətinin bir- birinə hədsiz cəmləşməsi səciyyəvi haldır;
- uşağın inkişfında geridəqalma halı olan ailələrdə adətən va- lideynlər uşağın tələbatına adekvat cavab vermək qabiliyyətinə malik olmurlar.

Disfunksional ailənin problemli ailə, nevrotik ailə və böhranlı ailə olmaqla üç əsas tipi fərqləndirilir. Disfunksional ailənin yaranmasına bir sıra amillər təsir göstərir. Buraya nikah üçün tərəfdaşın seçilməsində yanlışlıq, valideynlərdən asılılıq və müstəqil yaşaya bilməmək, utopiya sindromu (illüziyaların tükənməsi), xəyanət və boşanma təhlükəsi, məsuliyyətdən (hüquqi, maliyyə) qaçma cəhdləri aiddir.

Nikahın müəyyən mərhələsində normal ailə kimi mövcud olan ailənin həyatın sonrakı mərhələlərində müxtəlif səbəblərdən disfunksional ailəyə çevrilmək riski də mövcuddur.Disfunksional ailələrdə nikaha daxilolma bir sıra motivlərlə şərtlənir. Buraya valideynlərdən qaçma (canım qurtarsın), borc hissinə görə nikaha daxilolma, tənhalıqdan bezikmə, ənənənin davam etdirilməsi (valideyn təşəbbüsü, maddi rifah axtarışı və prestij) aid edilə bilər.

Müasir dövrdə öz strukturuna görə nuklear ailə tipi daha geniş yayıldığından, ər-arvad və uşaqlardan ibarət olan reproduktiv orientasiyalı ailələrə daha çox təsadüf olunur.

Mövzu 7. Məhəbbət mənəvi estetik bir hiss kimi və məhəbbətin növləri

Plan.

1. Məhəbbət estetik hiss kimi.
2. Kişi və qadın arasında məhəbbət.
3. Məhəbbət dostluqdur.

1. Ailənin yaradılması üçün ən başlıca mənəvi şərt sevgidir. Sevgi hər bir kəsin başqa birisi üçün özünü fəda etmək cəhdlərində əks olunan fərdi-seçici, dərin və davamlı, mənəvi-estetik hiss, ailə-nikah münasibətlərinin əsas amilidir. Tarix boyu məhəbbəti uca tutan xalqımız sevgini insanı həyata bağlayan ecazkar qüvvə hesab etmiş "Tarir-Zöhrə", "Əsli-Kərəm", "Aşıq Qərib", "Abbas-Gülgəz", "Leyli-Məcnun", "Valeh-Zərnigar", "Soltan-Qəndab" və s. kimi ondan artıq məhəbbət dastanları yaratmışdır. Məhəbbət-elmi təhlilə gəlməyən, insan idarakının hüdudlarından da kənara çıxan ruhi-mənəvi hiss, həyati vacib tələbatların və maraqların ifadısi olan obyektlərə qarşı seçici münasibətin yüksək emosional ifadəsidir. Dahilər məhəbbət anlayışına ümumi və fərdi qütbdən yanaşmışlar. XII əsr Azərbaycan ədəbiyyatının qüdrətli siması, ölməz Nizami Gəncəvi məhəbbət anlayışına bəşəri konteksdən yanaşaraq yazmışdır:

Eşqdir mehrabınca uca göylərin
Eşqsiz ey dünya, nədir dəyərin?

Məhəbbətin obyekti çoxcəhətlidir. Onun konkret fərdə yönəlmiş təzahür forması sevgi adlanır. Sevgi həm də insanı həyata bağlayan ecazkar bir qüvvədir. Bu baxımdan qeyd etmək olar ki, sevgi yaşamaq, yanmaq, başqa biri üçün təmənnasız fədakarlıq, empatiyadır. O, bir çox digər emosiyalarla – zəriflik, məftunluq, heyranlıq, riqqətlə çulğalaşır. V.Şekspir "Venera və Adonis poemasında yazı; məhəbbətin hökmran olduğu yerdə qısqanclıq onun əbədi keşikçisidir". Məhəbbət nifrətin qılıncı, nifrət isə məhəbbətin zəhəridir. Məhəbbət haqqında tarix boyu çoxsaylı dastanlar, nağıl və əfsanələr minlərlə ədəbiyyat və incəsənət əsərləri yaradılmış, filmlər çəkilmişdir. Lakin indiyədək məhəbbətin əsil mükəmməl fəlsəfəsini yaratmaq heç kəsə nəsib olmamışdır. Şərqdə "Leyli və Məcnun", Qərbdə "Romeo və Cülyetta" kimi onlarla məhəbbət dastanları yaradılmışdır. Məhəbbət həyatın bəzəyidir. O, təbiəti çiçəklənməyə, rənglərlə oynamağa, sehrli mahnılar oxumağa, məharətli rəqslər etməyə məcbur edir. Məhəbbət haqqında zaman-zaman bir çox mütəfəkkirlər, dahilər, şair və yazıçılar dəyərli fikirlər söyləmişlər.

Qədim fəlsəfi təlimlərdə məhəbbət cəzibə qüvvəsinə bənzər kosmik bir qüvvə hesab olunur, dünyanın qurucu, birləşdirici, qovuşdurucu və hərəkətverici enerjisi kimi təqdim edilirdi. Qədim yunan filosofu Platona görə, məhəbbət bir tərəfdən gözəl cismə (bədənə) qarşı hissi aşıqlik və estetik heyranlıq, digər tərəfdən isə mütləq səadət və mütləq gözəllik, insanın mənəvi yüksəlişinin ali pilləsidir. Sipinozaya görə, məhəbbət sadəcə olaraq başqa insana müsbət, xeyirxah münasibətdir və

bu hissin qüvvətli olması mütləq deyil. Bir çox filosofların fikrincə, məhəbbət obyektini əldə etmək və saxlamaq, onu razı salmaq və narahatlıq gətirəcək şeylərdən qorumaq arzusunu yaradır.

Müasir insana xas olan məhəbbət hissi, cəmiyyətin və insan şəxsiyyətinin özünün uzunmüddətli tarixi inkişafının nəticəsidir.

Fransız yazıçısı Ann Filip "Bir qöz qırpımı" adlı hekayəsində yazır: "İllər keçdikdə duyuruq ki, məhəbbətimiz sayəsində hər şeyə qadir olacağıq. Uşaqlarımız olacaq, sənətimiz, dostlarımız olacaq, evlər tikəcəyik, bəlkə daha yaxşı bir dünya yaradılmasında da xidmətimiz olacaq. Biz cuşa gəlmiş inşaatçılar kimi hey qurub yaradırıq".

2. Məhəbbət haqqında söhbət düşəndə ilk növbədə kişi ilə qadın arasındakı sevgi başa düşülür. Bu baxımdan məhəbbətin uşaqlara, valideynlərə, peşəyə, vətənə olan digər növləridə az əhəmiyyətli deyildir. Insanda haradasa, on dörd yaşında hər şeyə üstün gələ biləcək bir seksual enerji axını başlayır. Belə bir təəssürat yaranır ki, sanki insanın bütün bəndləri açılır. Insan özündə indiyə qədər tanımadığı, bilmədiyi bir enerji qaynağı aşkarlayır... Təbii prosesdir. Bu enerjiyə özünü tamamilə verəndə, onun qarşısını almağa çalışmayanda 40 yaşında eyni enerji axını, eyni hal baş verir. Təxminən 42 yaşında geri çəkilmə prosesi başlayır. Enerji axını yavaş-yavaş azalır.[38, s.70]

Kişi ilə qadın arasında məhəbbətdən söhbət gedərkən onun da çox fərqli növlərindən söz açmaq mümkündür. Bu mənada məhəbbət in sevgi, yetkin məhəbbət, sevgi-ehtiras, sevgi-adət, istehlakçı məhəbbət və s. kimi növlərini fərqləndirmək olar.

Antik dövrün fəlsəfi sistemlərində məhəbbət anlayışı əsas anlayışlardan biri kimi diqqət mərkəzində olmuşdur. Empedolm mənəbbəti insanı şadlandıran əsas amil, ümumdünya vəhdətinin başlanğıcı, Platon isə varlığının kamilliyə çatması və oradan gözəllik yaratmağın mənbəyi hesab edirdi. O, özünün "Pir" ("Ziyarət") adlı əsərində məhəbbətlə idrakın əlaqəsini formulə etmiş, onu fasilasiz proses adlandırmışdır. Platonik eros dərketmə erosudur.

3. Aristotelin fikrincə, məhəbbətin məqsədi hissi həzzalma yox, dostluqdur. O, məhəbbət anlayışını belə müəyyən etmişdir; "sevmək özünə yox, başqa birinə onun xoşbəxtliyi naminə nə isə arzulamaq, onun bu xoşbəxtliyə çatması üçün qüvvə sərf etməkdir". Orta əsrlər dövründə Qədim Şərqin sufi filosof və ədiblər məhəbbətə fərqli mövqedən yanaşmışlar. Ömər Xəyyam və Əlişir Nəvainin poeziyasında məhəbbət sufi ənənələri ruhunda şərabla eyniləşdirilir, nəşə gətirən qüvvə hesab edilirdi.

Böyük Nizami eşqi ilahi qüvvə kimi ucalara yüksəldir, onu "uca göylərin mehrabı", M.Füzuli isə "sehr", "ilahi qüvvə" adlandırırdı. Şərqin böyük şairi Sədi Şirazi "məhəbbəti arzuya qovuşmağın vasitəsi" adlandırır və yazırdı;

Kimə yar olubsa, incə bir nigar,

Onun ürəyində qalmaz arzular.

M.Füzuliyə görə məhəbbət aşiqlərin həyat yolunu işıqlandıran bir qüvvədir, ülvi və müqəddəs hissdir. Məhəbbət elə bir kamil nəşədir ki, şərab öz hərarətini, musiqi sədası təsir qidasını ondan almışdır.

Fransız yazıçısı Sent-Ekzüperi yazırdı; "Sevmək bir-birinə baxmaq deyil, hər ikisi eyni tərəfə baxmaq deməkdir". Məşhur rus yazıçısı L.N.Tolstoy yazırdı ki, "Sevgi insan həyatının daxili qanunu və insanın arzu etdiyi xoşbəxtliyə çatmasının yeganə vasitəsidir".

Azərbaycan filosofu Asif Əfəndiyev "Müdriklik səlahiyyəti" adlı əsərində "məhəbbət" anlayışının məzmunu-semantik quruluşunu aşağıdakı kimi açıqlayırdı;

- məhəbbət – müdriklikdir, mənəvi emosional bağlılıq, səcdədir.
- məhəbbət – sevilən insanın idealizə edilməsi, ilahi varlıq səviyyəsinə qaldırılmasıdır.
- məhəbbət – xəstəlikdir, lakin bu xəstəlik insana verilən ən böyük nemət, ən böyük səadətdir.
- məhəbbət – şirin, dadlı əzablar, işıqlı qüssədir.
- məhəbbətdə alov mövcuddur, o, ədalətsiz cəmiyyətdə kəskin konflikdədir.
- məhəbbət – heyrətdir. İnsana şairanə təbiət bəxş edir.
- məhəbbət – enişli – yoxuşlu yoldur. Bu yolu yalnız qəhrəmanlar axıradək başa vura bilərlər.
- məhəbbət ruhi – mənəvi yaxınlıq, şəxsi intim ünsiyyət donunda yaranır.

Avropa ölkələrində orta əsrlər dövründə məhəbbət dini mistikanın predmeti olmuş, qadın kultuna həsr edilmiş ideallaşdırılmış cinsi məhəbbət mövzusu poeziyada dərin kök salmışdır. Sitayiş, şəfqət və utancaqlıq harmonik məhəbbətin üç elementi kimi fərqləndirilmişdir.

Psixologiya elmi çərçivəsində sevgi probleminin sistematik şəkildə araşdırılmasına XX əsrin 40-cı illərində başlanılmışdır. Sevgi haqqında ilk tədqiqatlar əsasən nəzəri xarakter daşımış, zəmanəmizdə isə əhəmiyyətli dərəcədə empik məzmun almağa başlamışdır. Fəlsəfə ensiklopediyasında "sevgi" anlayışı "öz obyektində qarşı ypönəlmiş təmənnasız və fədakar can atmada ifadə olunan mənəvi-estetik hiss kimi" nəzərdən keçerilir. Filosofların nöqteyi-nəzərincə, bu hissin spesifik məzmunu bu zəmində meydana çıxan mənəvi yaxınlıq əsasında özünü fədaetmə, qurbanverməkdən ibarətdir. Psixoloqlar sevgini əks cinsdən olan obyektə unikal dəyərli varlıq kimi seçici münasibət hesab edirlər. Məhşur fransız yazıçısı Anatol Frans qeyd edirdi ki, həyatın

məşəqqətlərinə dözmək üçün onu mütləq bir qadınla bölüşmək laqzımdır. Məhəbbət obyektinə yönəlişlik birtərəfli eqoist məzmunlu olmamalı, sevən fərd kimi fərdiyyətini itirmədən məhəbbət obyekti ilə eyniləşdirməyə, "məni", "biz"lə əvəz etməyə əsaslanmalıdır. Müasir psixologiyada şərtli olaraq "pessimistik" və "optimistik" olmaqla iki məhəbbət modeli mövcuddur.

Pessimistik istiqamətin tərəfdarları qeyd edirlər ki, sevənin sevgi obyektindən asılılığı anı və süvginin mənfi yaşantılarla əlaqəsi hər şeydən əvvəl sevgi qorxusu ilə bağlıdır. **Pessimistik məhəbbət modelinə** görə, sevgi insanı qorxaq və asılı vəəziyyətə salır, onun şəxsi inkişafına mane olur (Məcnun vı ya Romeo sindromu). Dünyanın əksər xalqlarının məhəbbət dastanlarında nakam sevginin yanğılı bir hiss olduğu, insanı bəlalara düçar etdiyi qeyd edilmişdir. Nakam sevgi pessimistliyə yol açır, tərəflərdən biri öz fərdiyyətini itirərək digərində əriyib yoxa çıxır. Belə çütlüklərin sevgisində vüsal yosdur, çoxlu iztirab və əzablar vardır, onlar qovuşa bilmir, yəni iki "mən"in bir "biz"ə çevrilməsi mümkünsüz olur. Müəyyən hallarda sevgin şəxsiyyət psixologiyası simptomuna, melanxologiya xəstəliyinə, obrazlı desək, "məcnunluğa" gətirib çıxarır.

Məhəbbətin "optimistik" modelləri ABŞ psixoloqu A.Maslou (1908-1970) və humanistik psixologiyanın digər nümayəndələri tərəfində irəli sürülmüşdür. Bu modellərdə məhəbbət qorxunun aradan qaldırılması və tam psixoloji komfortun yaradılması amili kimi səciyyələndirilir. "Optimistik" modellərin güşə daşı sevənin sevgi obyektindən asılı olmadığı haqqında təsəvvürlərdən ibarətdir. A.Maslonun tərtib etdiyi "insan tələbatlarının piramidasında" məhəbbət mənsub olmaya tələbat üçüncü pillədə qərar tutmuşdur.

Amerikan psixoloqu Dorotti Tennov "**Məhəbbət və məftunluq**" adlı kitabında ehtiraslı romantik məhəbbəti, sələflərimizin çoxalma mexanizm kimi təqdim edir. O, məftunluğu əsil sevgi hesab etmir, əksinə, bir sıra siptomları olan xəstə hal kimi səciyyələndirir. Onun fikrincə, belə vəziyyətdə insanın beynində daim sevgi obyekti haqqında anlaşılmaz fikirlər dolaşır, qarşı tərəfin cavab hissinə kəskin tələbat yaranır, qarşılıqlı intim əlaqə zamanı eyforik duyğular baş qaldırır, obyektin təhrif olunması müşahidə olunur. Belə sevgi anında insan qarşı tərəfin müsbət keyfiyyətlərini hədsiz şişirdir, onun neqativ, qüsurlu xüsusiyyətlərini ya görmür, ya da onları əhəmiyyətsiz hesab edir, sevgi obyektinə qarşı güclü seksual oyanma baş qaldırır.

Alimlərin bir çoxu romantik məhəbbəti adi, bayağı fizioloji nöqteyi-nəzərdən tədqiq etməyə təşəbbüs götərmişlər. Onlar romantik duyğuların insanlarda hansı biokimyəvi proseslərə səbəb olduğunu araşdırarkən maraqlı nəticələr əldə etmişlər. Məsələn, eksperimentlərin birində gənc jurnalist qız gənclərə yaxınlaşmış və müsahibədən sonra öz telefon nömrəsini onlara vermişdir. Romantik maraq kişiləri həmin qıza dəfələrlə zəng etməyə təhrik etmişdir. Bu zaman romantik

oyanmanın emosional gücü o gədər yüksək olmuşdur ki, bu, dağ çayından keçmək üçün tələb olunan fiziki yükə bərabər tutula bilər. Bir çox hormonlar və maddələr məhz sevgi ilə bağlıdır.

Romantik ehtiras zamanı insan beynində olduqca az miqdarda **feniletilamin** adlı maddə hasil olur. Məhz həmin maddə "ağəlsız" məhəbbət hissinin baş qaldırmasını stimullaşdırır. Bu maddənin təsiri o qədər güclüdür ki, onu kakoin və ya stimulyatorlar sinifinə aid edilən digər narkotiklərlə müqayisə etmək olar. Onun təsiri ilə insanda sevgi zamanı eyforik və seksual oyanma ehtirası və cinsi əlaqə arzusu baş qaldırır. Feniletilaminin təsiri müvəqqətidir və insan ona alışdıqdan sonralar əvvəlki təsirə malik "kimyəvi reyaksiya" doğurmu.

Həm kişilərdə, həm də qadınların beynində cinsi noyanma və həzzalmaya səbəb olan **oksitoksin** adlanan hormon hasil olunur. Bu hormon körpə uşaqları əmizdirən qadınlarda südün yaranmasını stimullaşdırır. O, toxunma zamanı cinsi hissiyatın baş qaldırılmasına, erotik həvəsin yüksəlməsinə səbəb olur. Stresslərə qarşı güclü müqavimət qabiliyyətinə malikdir. Yaxın adamlarda ünsiyyət zamanı taktil əlaqə olduqda (əllə, dodaqla) qanda oksitoksinin miqdarı artır.

Psixoloq Zik Rubin romantik məhəbbətin **bağlılıq, qayğı və intimlik** olmaqla üç elementdən ibarətdir olduğu fikrini irəli sürmüşdür. Onun qənaətinə görə, bağlılıq başqa adamla fiziki yaxınlığa, bəyənilməyə və qayğıya tələbatla şərtlənir. Məsələn, insan tənha olduqda və ya əhvalı pisləşdikdə dərhal dərdini bölüşmək sevdiyi insanın dəstəyinə, ehtiyac duyur, onunla görüşmək, dərdini bölüşmək arzusunda olur.

Qayğı öz şəxsi tələbatlarından daha artıq başqa adamların xöşbəxtliyinə və tələbatlarına həssaslıq göstərmək və yardım əlini uzatmaqdır. Qayğı hissi bizi başqa adamların maraq və ehtiraslarını ön plana keçirməyə məcbur edir, ona kömək göstərməyə təhrik edir. Intimlik iki insanı birləşdirən ümumi fikirləri, istək və hissləri ifadə edir. Intim münasıbətlər nə qədər dərin olarsa, insanlar arasında etibar, inam, ideya və emosiyaları bölüşmək tələbatı bir o qədər çox olar. Zik Rubin qeyd olunan 3 element əsasında test tərtib etmişdir ki, həmin test vasitəsilə insanlar arasında "**məhəbbətin gücü**"nü ölçmək və qiymətləndirmək mümkündür.

Mövzu 8. Ailədə ər-arvad münasibətlərinin formalaşmasının psixoloji mexanizmləri.

Plan:

1. **Ailə həyatının dinamikası və inkişaf mərhələləri.**
2. **Gənc ailənin psixoloji xüsusiyyətləri**
3. **Nikahda uyğunluq və psixoloji uyuşmanın şərtləri**

1. Ailə həyatının dinamikası və inkişaf mərhələləri.

Ailə öz inkişafında müxtəlif mərhələrdən keçir. ABŞ sosioloqu E. M. Dynval hələ 1957-ci ildə ailənin həyat tsiklinə aşağıdakıları aid edirdi:

1. Cütlüklərin görüşməsi, onların bir-birini emosional cəzb etməsi;
2. Yeni valideynlik rollarının qəbul edilməsi və inkişafı;
3. Ailədə yeni şəxsiyyətin - övladın qəbul edilməsi. Ər-arvad cütlüyü arasında diad (ikili) münasibətlərin triad (üçlü) münasibətlərlə əvəz olunması;
4. Uşaqların ailədənkənar institutlara daxil olması;
5. Yeniyetməlik yaş dövrü ilə hesablaşma;
6. Müstəqilliyə canatma və onun sınaq mərhələsi;
7. Uşaqların ata evindən köçüb getməsinə hazırlıq;
8. Uşaqların ailədn getməsi və bu gedişlə barışmaq, ər-arvadın "üz-üzə" həyatı;
9. Təqaüdə çıxma və qocalıq faktının qəbul edilməsi.

Müasir sosial-psixoloji tədqiqatlarda ailənin həyat tsiklinin daha mükəmməl müəyyənləşdirilmiş aşağıdakı mərhələləri ayıd edilmişdir:

1. Ailə həyatına hazırlıq. Nikahın motivləşməsi. Həyəcan, inamsızlıq, ümidlər;
2. Ailənin doğulması –nikaha yeni daxil olanların psixoloji simbiozu, müstəqillik və asılılıq problemi (“Biz” və “mən”);
3. Ailə uşaqgözləmə ərəfəsində. Uşağın doğulması;
4. Uşağın ailədənkənar institutlara daxil olması. Valideynlik sərişləliliyinin yoxlanılması;
5. Uşağın öz həyat yolunu seçməsi və onun ailədən getməsi mümkünlüyü.
6. Yaşlı qohumların ölümü;
7. Ailənin ölümü (Cütlüklərdən birinin ölümü)

2013-cü ilin hesablamalarına görə Azərbaycanda 1 mln 870 min ailə vardır ki, onlardan da 5 mini sonsuzdur. 2012-ci ildə 500 mindən çox Azərbaycan ailələsində uşaqların sayı kəskin şəkildə azalmağa başlamışdır. Bu tendensiya 25 il əvvəl başlanmışdır və müxtəlif səbəblərlə bağlıdır:

- şəhər həyat tərzinin xüsusiyyətləri-mənzil problemi, qadınların işləməsi, təhsil-peşə səviyyəsinin artırılması

zərurəti ilə;

- şəhər əhalisinin artması (indi əhalinin təxminən yarısı şəhərlərdə yaşayır), kəndlərin sosial-iqtisadi inkişaf və şəhərləşmə prosesinin sürətlənməsi ilə;
- valideynlərin müəyyən səviyyədə (ən azı orta təhsilli olması nəticəsində onların tibbi bilgilərə malik olması, arzu olunmaz hamiləlikdən qorunma vasitələrindən istifadə etmək bacarığı ilə;
- ər-arvaddın psixoloji yetkinliyi ilə;
- çoxuşaqlı ailədə uşaqların tələb və arzu olunan səviyyədə tərbiyə edilib böyüdülməsində meydana çıxan maddi problemlərlə.

Ailə inkişaf edir, öz ömrünün ayrı-ayrı mərhələlərində özünəməxsus sosial və iqtisadi xüsusiyyətlər kəsb edir. Günlərin bir günü hamının uşaq hesab etdiyi oğlan və qız el adəti üzrə toy edir, ailə qurur.

Nikahın bağlanması ilə gənc ailənin həyatında ilk mərhələ başlayır. İlk uşağın doğulması ilə ailə öz həyatının yeni mərhələsinə qədəm qoyur: bu mərhələni sosioloqlar, psixoloqlar və pedaqoqlar valideynlik mərhələsi adlandırırlar vz ya uşaqların sayı, cinsi, ata və ananın peşə və təhsili, ailənin tipi, bunların hamısı özünü valideynlik mərhələsinin xüsusiyyətlərində tapır. Həmin mərhələ ən azı 20-25 il davam edir.

Ailə şaxələnməyə qol-budaq atmağa başlayır. Bu ailə həyatının yeni mərhələsidir:ata-ana qaynana və qaynataya, nənə və babaya çevrilir. Onların ailədə sosial rolu tədricən dəyişir: nəvə qayğıları ömrün sevinc payı kimi səslənir.

Bu gün nənə və babaların əksəriyyəti (nuklear ailələrin sayını nəzərə alsaq, 72, 6%-i) öz uşaqlarından ayrı yaşayırlar. Necə deyərlər, uşaqlar pərvazlanır, hərəsi öz budağına qonur. Bir də görürsən ki, evdə bir qoca ana, bir qoca ata qalıb. Demoqraflar ailə həyatının bu mərhələsini obrazlı şəkildə "boş **Gənc ailənin psixoloji xüsusiyyətləri**

"Gənc ailə" dedikdə, nikah yaşı beş ildən az olan ailə nəzərdə tutulur. Bu orta hesabla cütlüklərin 23-30 yaş hədlərini əhatə edir. Nikahın ilk beş ilində cütlüklər bir-birilərinə uyğunlaşır, mənzil üçün əlavə avadanlıqlar alır, adətən şəxsi mənzil olmzdıqda valideynləırlə birlikdə və ya kirayədə yaşayırlar. Gənc cütlüklər mənziilə sahib olduqdan sonra özlərinion şəxsi ev təsərrüfatını yaradır, uşaq gözləyir, ailə planlaşdırılması əsasında arzu edilən uşaqların sayını müəyyənləşdirir Ailədə körpə uşaqların olması gənc ailənin qayğılarını artırır, onlara qulluqla bağlı meydana çıxan yeni problemlərin həllinə daha çox vaxt sərf etməli olurlar. Ər-arvad cütlüyündən ibarət gənc ailənin həyatında uşaqların olub-olmamamsından asılı olmayaraq ilk beş il ən məsuliyyətli dövrdür. Gənc ailə həm də uşaq gözləyən və ya körpə uşaqları olan ailədir.

Lakin həyat sübut edir ki, ailə quran və gənc ailə adlanan cütlüklərin heç də hamısı həm iqtisadi, həm sosial, həm də psixoloji planda ailə həyatına tam hazırlıqlı olmurlar.

Mövcud həyati reallıqlar da göstərir ki, hər 5 gənc ailədən 4-ü tam sərbəst yaşaya bilmir, valideynlərin bu vəya başqa formada köməyinə ehtiyac hiss edirlər. Mənzil-məişət, maddi təminat, işlə bağlı problemlər, həmçinin ailədə körpə uşağa qulluqla əlaqədar çətinliklər gənc ailəyə dəstək göstəriləməsini tələb edir.

Məlumdur ki, yaxşı ailə bir gündə yaranmır. Bunun üçün vaxt lazımdır və o, tədricən qurulur. nikahaqədərki dövrdə özünü göstərən romantik məhəbbət öz yerini tədricən real məhəbbətə verir. Qarşılıqlı anlaşma, güzəşt, qarşılıqlı hörmət və məsuliyyət real məhəbbətin təməl prinsipinə çevrililr. Sevdiyi adamla birgə yaşayan hər bir kəsdə özünə inam, etibar və sədaqətlilik, daha sevimli olmaq, özünü başqasına həsr etmək tələbatı güclənir.

Gənc ailənin həyatı bir neçə mərhələdən keçir. Bunların sırasında adaptasiya və inteqrasiya adlanan mərhələlər xüsusilə önəmlidir.

Adaptasiya mərhələsində yeni ailə quran gənclər ailə naminə öz mövqelərini, təsəvvür və rəylərini, zövq və tələbatlarını könüllü şəkildə birləşdirməlidir. Buraya qarşılıqlı münasibətlərin üslubu, maddi və məişət problemləri, ailə büdcəsi, mənəvi həyat, ilk uşağın doğuşunun gözlənilməsi, valideynlərlə qarşlılıqlı münasibətlər, bir-birinin peşə və ictimai fəaliyyətinə, habelə mənəvi dəyərlərə münasibətin formalaşması aiddir.

Ailənin inteqrasiyasında uğurlar ailə quran gənclərin ağıllı, düşünülmüş adaptasiyası olmadan qeyri-mümkündür. **Adaptasiya dedikdə,** ər-arvadın bir-birinə, habelə ailənin ümumi iqliminə uyğunlaşması, ər-arvadı birləşdirən dəyərlərin birgə axtarışı nəzərdə tutulur. İnteqrasiya və adaptasiya qarşılıqlı asılı olan və qarşılıqlı şərtlənmiş, bir-birini tamamlayan sosial-psixoloji, mənəvi proseslərdir. Bu proseslər o vaxt uğurla nəticələnir ki, gənclərdən hər biri bu proseslərə

öz tphfəsini versin, bir-birinə əl uzatsın, bir-birinin hisslərini anlayışla qarşılasın, bir-birinə dəstək verib həmdəm olsunlar. Eqoistik maraqlar, təzyiq və zorakılıq təzahürləri, kobudluq, bacarıqsızlıq, pintilik, tənbəllik, moda əludəçiliyi, ailənin real imkanları ilə hesablaşmamaq, şübhəmeyillilik, xəyanət və s. ailənin sütunlarında çatlar yaradır. Uzunmüddətli ayrılıq, tez-tez küsüşmə, ər- arvad psixikasına zərbə vurur, mənəvi sağlamlığı zədələyir.

Gənc ailədə cütlüklürəin bir-birinə adaptasiyası bir sıra şərtlərdən asılıdır. buraya düşüncəli səbr və dözüm, başqasının haqqını tanımaqla səmimi hörmət, öz ləyaqətini qorumaqla yanaşı başqası üçün fədkarlıq və

s. kimi müsbət davranış nümunələriu daxildir. Bunlar isə birtərəfli yox, qarşılıqlı olmalıdır. Ailənin möhkəmliyində sevgi əsas şərtrdir, lakin bu həm dəaysberqin görünən romantik tərəfidir. Əsil sevgi həm də ailə həyatı dövründə onu qoruyub saxlamaqdır.

Burada əsrlər öncə yaranmış müdrik xalq misalını xatırlatmaq yerinə düşərdi.

"Qədim dövrlərdə qeyri-adi, təəccüblü bir ailə yaşayırdı. Bu ailə 100 nəfərdən ibarət idi. Bu ailədə söz birliyi, məhəbbət və hörmət hökmran idi. Bu ailə haqqında söz-söhbət imperatora gəlib çatmışdı. O, bu ailəyə baş çəkməyə gedir. İmperator heç nəyin şayə olmadığına gözləri ilə şahid oldu. İmperator ailə başçısından belə əmin-amanlıq, mehribanlıq şəraitində, münaqişədən, inciklikdən uzaq bir mühitdə yaşamağın sirrini soruşdu. Ailə başçısı vərəq götürdü və bu suala cavab yazdı. O, 100 söz yazdı. İmperator cəld kağızı alıb oxudu. Orada 100 dəfə "səbr" sözü yazılmışdı".

Psixoloqlar ən xoşbəxt və mehriban həyat sürən, uşaq tərbiyə edib böyütmüş, yaşlı, öz gümüş toylarını etmiş 5 cütlüyə anket paylamış, ərlə-arvadın sahib olmalı olduqları 8-10

Gənc ailənin həyatına yersiz müdaxilələr istər cəhalətdən, istərsə də səmimiyyətdən irəli gəlsin, hər ikisi yanlışdır. Qaynana ağlı və həyat təcrübəsi ilə örnək, ibrətverici olmalı, yeni ailə qurmuş gənclərə, oğluna, gəlninə qarşı səxavətini artırmalıdır. Gəlin qaynan problemi tarix boyu iki əsas qaynaqdan yaranıb: cəhalət, qısqanclıq. Ailə həyatında gənc xanımların qarşılıaşdığı ən ciddi problemlərdən biri **"qaynana fobiyasıdır".**

Məhz buna görədir ki, gəlin köçən gənc qızların əksəriyyəti bəyin valideynləri ilə birgə yox, ayrıca həyat sürməyə üstünlük verirlər.

Ər-arvadlıq həyatından məmnunluq qadın və kişilərdə müxtəlif arqumentlər əsasında formalaşır. Hər iki cütlüyün ailə həyatında ilk uşağın doğulmasından başlamış onun yaş yarımaqədərki inkişaf dövrü qarşılıqlı münasibətlərin mürəkkəbləşməsi ilə müşayət olunur. Cütlüklərin valideynlik haqqındakı təsəvvürlərinin fərqli olması, birgə həyat şəraitinin qanedici olmaması, maddi və mənzil təminatı və s. kimi amillər gənc ailələrdə qarşılıqlı münasibətlərin xarakterinə təsir göstərən ciddi amillər kimi qiymətləndirilə bilər. Burada tərəflərin ər-arvadlıqla bağlı "reallaşmayan rol gözləmələri"nin də mənfi təsiri böyükdür. Aşağı özünüqiymətləndirmə,qadının nikahdan yetərincə razı qalmaması və bu fonda baş verən hamiləlik, adətən onlarda fərdi və şəxsiyyətlərarası diskomforta səbəb olur. Qadınlarda adətən depressiya onların həyatının ev işləri ilə məhdudlaşdırılması, ailədə iş bölgüsündə qadının hədsiz yüklənməsi nəticəsində inkişaf etməyə başlayır. Valideynliyə keçidin baş verməsi gənc ailədə kişi və qadının fərdi baxışlarında, ailə dəyərlərinə münasibətindəki fərqlərin daha da kəskinləşməsinə səbəb olur. İlk dəfə ata-ana olan valideynlərin müsbət davranış üslubu onlarda müsbət emosiyaların, əməkdaşlıq münasibətlərinin, yardıcı fəaliyyətə marağın güclənməsinə, mənfi davranışı isə ruh düşkünlüyünə, tənbəlliyə, nəticədə isə konfliktli həyat tərzinin formalaşmasına gətirib çıxarır.

Ər-arvad münasibətlərinin formalaşması mürəkkəb prosesdir və o, öz inkişafında aşağıdakı mərhələlərdən keçir:

1. Tərəfdaşın seçilməsi;
2. Münasibətlərin romantikləşdirilməsindən - real qavrayışa keçid;
3. ər-arvad münasibətləri üslubunun fərdiləşdirilməsi. Qaydaların formalaşdırılması;
4. Stabillik (dəyişkənlik). Ailədə ər-arvad hər gün müxtəlif sınaqlardan keçirlər. Stereotipləri və qaydaları gözləmək lazım gəlir.
5. Ekzistrensial qiymətləndirmə. Cütlüklər yaranmış vəziyyəti təhlil edib qiumətləndidr, uğur və uğrsuzluqda kimin günahkar olmasını müəyyən edirlər.

2. Nikahda uyğunluq və psixoloji uyuşmanın şərtləri

Nikah üçün tərəfdaşın seçilməsi bir çox amillərlə şərtlənir. Buraya sevgi ilə yanaşı etik və estetik ideal, cəmiyyətdə tərəfdaşın mənsub olduğu ailənin vəziyyəti, təhsil və mədəni səviyyə, karyera və s. kimi amillər heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Həzzalmaq tələbatı olmadan uğurlu ər-arvadlıq həyatı ağlasığmaz görünərdi.

Nikaha daxil olmanın bir çox motivləri vardır ki, onların sırasında məhəbbət, daimi cinsi tərəfdaşın olması istəyi, uşaqlara sahib olmaq arzusu, məişət problemlərin birgə həlli və yaranmış vəziyyət kimi amillər aparıcı yerdə durur. Ahəngdar nikah ilk növbədə cütlüklərin sosial yetkinliyi, cəmiyyət həyatında fəal iştirak, öz ailəsini maddi cəhətdən təmin etmək, borc və məsuliyyətin dərk edilməsi, özünüələalma və çeviklik sayəsində mümkündür. Daha uğurlu nikaha o adamlarda rast gəlinir ki, onlar öz həyat yoldaşlarına inam bəsləyir, ona etibar edir, sədaqətlidir, ailəyə sevgi ilə yanaşır və ciddi xarakterə malikdir. "İdeal nikah"da cütlüklər, adətən, şəxsiyyətin dözümlülük, təmkinlilik, əməksevərlik, qayğıkeşlik, fədakarlıq və çevik davranışa sahibolma kimi keyfiyyətlərinə üstün əhəmiyyət verirlər. Bunlar dolayı yolla ər-arvad həyatına müsbət təsir göstərən amillərdir. Yeni ailə həyatı qurmaq istəyən cütlüklər ilk növbədə seçdikləri oğlanın (qızın) ailəsindəki mənəvi-psixoloji iqlimdən xəbərdar olmalı, biri-birinin ailələrindəki həyat tərzi və ailə qaydalarına, maddi rifah səviyyəsinə, valideyn ailələrindəki ailədaxili münasibətlərin xarakterinə bələd olmalıdırlar. Psixoloqların qənaətinə görə, ən kiçik travma belə uşaqların psixologiyasında dərin iz qoyur və uşaqlarda mənfi baxışlar və mövqe formalaşdırır.

Lakin nikaha daxil olan tərəfdaşların intellektual səviyyəsi və xarakteri biri-birindən kəskin fərqlənməməlidir. Psixoloqların fikrincə, iş yerini tez-tez dəyişməyə meylli olan şəxslər ailə həyatında da etibarlı olmur. Belə şəxslər özlərinin təmkinsizliyi, hədsiz eqoist olmaları, kollektivdə uzunmüddətli münasibətlər qura bilməmələri və konfliktlərə meylli olmaları ilə fərqlənirlər. Uğurlu nikahda **yaş amili** heç də az əhəmiyyət kəsb etmir. Yaş nikaha daxil olan cütlüklərin şəxsiyyət yetkinliyinin, ər-arvad və valideynlik öhdəliklərini yerinə yetirməyə hazırlığının etibarlı göstəricilərindən biridir. Nikah üçün optimal yaş dövrü 20-25 yaşlar hesab edilir. Cütlüklər arasında təbii yaş fərqi 1-4 yaş həddində ola bilər. **Qeyri-bərabər nikahlar** adlandırılan nikahların davamlılığı bir çox cəhətdən heç də yalnız hər iki tərəfdaşın xarakterindən, onların qarşılıqlı hisslərindən deyil, həm də cinsə uyğun formalaşmış yaş xüsusiyyətlərindən, ətrafdakı adamların tənələrinə müqavimət göstərə bilmək bacarığından da asılıdır.

Psixoloji baxımdan ər-arvad cütlüyünün formalaşması **nikahaqədərki** (cütlüklərin nikaha daxil olmaq barədə qərarlarının qəbul edilməsinədək) və **nikahöncəsi** (nikah müqaviləsinin bağlanmasınadək) olmaqla iki mərhələyə ayrılır. Empik səviyyədə artıq çoxdan sübut edilmişdir ki, ailə həyatındakı çətinliklərin mənbəyində bilavasitə nikah üçün tərəfdaşın seçilməsi, cütlüklərin nikahaqədərki və nikahöncəsi davranışının xarakteri, nikaha daxil olmaq haqqında qərarın könüllü qəbul edilməsi kimi amillər durur. Psixoloqları bir çox illər ərzində belə bir sual düşündürmüşdür: insanlar nikah üçün tərəfdaşı necə seçirlər? Birmənalı olmayan bu sualın cavabı əslində göründüyü kimi heç də asan deyil. Bu sual haqqında ilk düşünənlərdən biri klassik psixoanalizin banisi Z.Freyd olmuşdur. Onun yaratdığı **psixoanalitik nəzəriyyə** uşaqların əks cinsdən olan valideynlərinə yönəlmiş həzzə əsaslanır. Mürəkkəb, şüursuz proseslər nəticəsində onlar məhəbbəti öz valideynlərinə, ictimai cəhətdən bəyənilən obyektlərə -öz gələcək potensial tərəfdaşlarına yönəldə bilərlər. Buna görədir ki, bir çox gənc qızlar ailə qurarkən öz atalarına, oğlanlar isə analarına bənzəyən tərəfdaşa daha çox üstünlük verirlər.

Müasir sosial psixologiya elmi möhkəm və xoşbəxt ailənin yaradılmasının əsas amili olan uğurlu nikahın bir sıra şərtlərini müəyyən etmişdir. Uğurlu nikah hər şeydən əvvəl ailə yaradan cütlüklər arasında yeddi səviyyədə qarşılıqlı uyğunluğun olmasına əsaslanır.

Birinci səviyyə-**psixoloji uyğunluq** adlanır. Bu amil insan davranışının, o cümlədən nikaha daxil olan cütlüklərin şəxsi keyfiyyətlərinin, xüsusən onların hər birinin xarakterinin, iddia səviyyələrinin uyğunluğunu, ailədə liderlik və ya tabeçilik mövqeyinə münasibətini nəzərdə tutur. Psixoloqların qənaətinə görə, nikahın uğurlu olması ilk növbədə məhz psixoloji uyğunluqdan asılıdır. Belə uyğunsuzluq cütlüklərin bir-birinin sözlərinə və davranışlarına qarşı qıcıqlanma ilə müşayət olunur və ailədə böhrana, qarşılıqlı münaqişələrə səbəb olur.

Mənəvi uyğunluq adlanan ikinci səviyyəyə görə, hər bir insanın təxəyyülündə özünün sahib olmaq istədiyi ailə modeli vardır. Hətta bir-birinə dəlicəsinə vurulan, çılğın ehtirasların əsiri olaraq nikaha daxil olan, lakin ailə modelləri tamamilə fərqli olan şəxslərin qurduqları ailəni xoşbəxt ailə kimi dəyərləndirmək çətindir. Ər-arvadlıq həyatının ilk mərhələlərində belə, zövq, maraq, (məsələn, televiziya verilişlərinə, teatr tamaşalarına, konsertlərə münasibətdə) əyləncə və tələbatlarındakı uyğunsuzluqlar onlar arasında narazılıq və inciklikərə, qıcıqlanmalara gətirib çıxarır.

"Ailə- rol" adlanan üçüncü səviyyə ailə cütlüklərindən hər birinin ailədə rol haqqında təsəvvürlərinin olması arqumentinə əsaslanır. Nikahaqədərki dövrdə bu təsəvvürlərin formalaşması bir çox cəhətdən gənclərin öz valideyn ailələrində görüb-götürdükləri, tərbiyə olunduqları ailənin təsirindən asılıdır. Nikaha daxil olan gənc ər adətən öz ailəsində atasının, gənc xanım isə anasının hərəkətlərinə uyğun davranış tərzinə yiyələnmiş olur.

İntellektual uyğunluq dedikdə, heç də ailə quran gənclərin təhsil səviyyəsindəki uyğunluq deyil, biliklərin qazanılmasına, yeni informasiyaya münasibətlərindəki uyğunluq nəzərdə tutulur. Əgər ərlə-arvad intellektual cəhətdən bir-birilərinin ailədəki söhbətlərini başa düşmürlərsə, bir-biriləri üçün müsahib ola bilmirlərsə, bu boşluğu doldurmaq üçün tərəf müqabili kənarda axtarmağa başlayacaqlar. Əgər cütlüklər bir- birilərinin həyata baxışlarını, fikir və düşüncələrini qarşılıqlı olaraq anlaya bilirlərsə, onların bir-birilərinə uyğunlaşması heç də çətinlik yaradan səbəb hesab edilə bilməz.

Maddi-məişət səviyyədə uyğunluq ərlə arvadın ailə büdcəsinin formalaşmasına və onun xərclənməsinə münasibətini əks etdirir. Bundan asılı olaraq cütlüklər arasında münasibətlər münaqişələrə səbəb olduğu kimi, qarşılıqlı simpatiyaya da səbəb ola bilər.

Seksual səviyyədə uyğunluq adlanan sonuncu, yeddinci səviyyədə uyğunluq ailə quran cütlüklərin gələcək uğurlu ailə həyatı üçün heç də az əhəmiyyət kəsb etməyən amillərdən biridir. Bu amil və tərəfdşın rol gözləməsi intim yaxınlıq haqqında təsəvvürlərinin real həyatda nə dərəcədə uyğun olmasına əsaslanır.

Uzun müddət belə hesab edirdilər ki, insanları sevgi sənətinə, məharətinə öyrətmək lazım deyil, ona ana təbiət özü hər bir şəxsə nəsli davam etdirmək instinkti verməklə bu məsələni həll edib. Bu yalnış fikir birinci növbədə ailədəki cinsi əlaqə məsələsində passiv rol oynayan qadına aid idi. Bu fikir yəqin ki, feodalizm dövründə, bəlkə də daha əvvəl, qadının ailə qurmaq məsələsində heç bir hüququ olmadığı, ondan gələcək ərini sevib-sevmədiyi haqqında, ümumiyyətlə heç nə soruşulmadığı dövrə yaranmış ictimai münasibətlərin indiyə gəlib çatmış əks-sədasıdır. Bu əks –sədanın bizim dövrümüzə gəlib çatması çox böyük bədxahlıqdır.

Qadınların çoxu seksoloji məsələlərə aid düzgün tərbiyə almadıqlarından cinsi əlaqədə ərlərinin fəallığını kəskin şəkildə məhdudlaşdırır və onların cinsi əlaqənin müxtəlif şəkildə aparılması təkliflərilə razılaşmırlar. Onlar cinsi əlaqədə bədənin müxtəlif pozalarda olmasını, oxşamağın müxtəlif formalarını pozğunluq-əxlaqsızlıq hesab edirlər.

Ailə həyatında intim amil ailə quran cütlüklərdən temperament xüsusiyyətlərindən, yaşından, sağlamlıq durumundan və s. asılıdır. Seksoloq və psixoloqların fikrincə, insanların ailə həyatında intim uyğunsuzluğu nadir halda rast gəlinən hadisədir. Əgər ailə qurmuş insanlar uğurlu nikahı şərtləndirən yuxarıda qeyd olunan altı səviyyədə bir-biriləri ilə uyğunluğa malikdirlərsə, intim səviyyədə uyğunsuzluq ola bilməz.

Beləliklə, ailə psixoloqları nikaha daxil olmaqla uğurlu ailə yaratmağın başlıca şərtlərini qeyd olunan səviyyələrin uyğunluğunda görürlər. Qeyd olunan həmin səviyyələrdə zəruri hesab olunan amillərin məcmuyu **nikah potensialı** adlanır. Nikah potensialı nikahda uyğunluğu şərtləndirən və qeyd olunan yeddi əsas nikah amillinin qarşılıqlı təsirinin ümumi nəticəsidir. Əgər nikah amillərinin təxminən üçdə ikisi cütlüklərin uyğunluğu baxımından mübət indekslə səciyyələnərsə, bu, nikahın uğurlu olacağına, əksinə üçdə ikisi mənfi indekslə qiymətləndirilərsə, nikahın uğursuzluğuna, yəni gələcəkdə nə vaxtsa onun ləğv olunacağı riskini artıran amillər kimi nəzərdən keçirilir.

2001-2007-ci illərdə nikahların statistikasını təhlil edən Avstraliya alimləri müəyyən etmişlər ki, uğurlu nikahda mühüm amillərdən biri yaş amilidir. Yaşları arasında kəskin fərqlər olmayan cütlüklərin möhkəm və uğurlu ailə yaratmaq şansları daha yüksəkdir. Onların statistikasına görə, kişinin qadından bir yaş kiçik və ya bir qədər (1-3 yaş) böyük olduğu nikahlarda boşanma halları kişinin qadından 9 yaş və daha çox böyük olduğu ailələrə nisbətən iki dəfə azdır. Ən çox boşanma halları kişinin qadından bir neçə yaş kişik olduğu ailələrdə baş verir.

Uğurlu nikahın daimiliyini şərtləndirən amillərdən biri də cütlüklərin uşaqlara münasibəti ilə bağlıdır. Əgər ailədə hər iki cütlük uşaqların olub-olmaması məsələsinə eyni münasibətlə yanaşırlarsa, onda nikahın etibarlılığından danışmaq olar. Ailə gəlirləri, onun mahiyyə mənbələrinin hansı səviyyədə olması uğurlu nikah üçün vacib şərtlərdən biridir. Az gəliri, maddi imkanları aşağı, qaneedici səviyyədə olmayan cütlüklərin uğurlu nikahı risk altındadır. Stabil orta və ya yüksək gəlirləri olan ailələrlə müqayisədə yoxsul və ya aztəminatlı ailələrdə boşanma hallarına daha çox təsadüf olunur. Kişinin işsiz olması, ailənin həyati vacib tələbatlarını təmin edə bilməməsi, hədsiz borca düşmə, daimi pul çatışmazlığı və s. kimi amillər ailənin mənəvi dayaqlarına sarsıdıcı zərbə vurur. Burada ayrıca mənzilin olmaması və ya mənzil darısqallığı və s. kimi amillərin də güclü təsiri vardır.

Toy nikahın bağlanması ilə müşahidə olunan adətlərdən biridir.Qədim dövrlərdə bir çox xalqlarda ailə qurmaq "Qız almaq" adəti kimi geniş yayılmışdı.Qız alan oğlan evi qarşı tərəfə bunun əvəzinə qoyun, inək verir və ya buğda ödəyirdi. Sonralar belə natural mübadilə qiymətli materiallarla (qızıl və ya gümüş parçaları) əvəz olundu. Bir çox qədim xalqlarda, o cümlədən azərbaycanlılarda toya qədər oğlan ailə quracağı qızı görmürdü. Toy mərasimində gəlinin bəyin sol tərəfində durmasının da ciddi səbəblərdən irəli gələn qədim adət-ənənələrlə bağlılığı var. Toy mərasimində bəyin sağ əli boş olmalı idi ki, o, özünə və gəlinə qarşı gözlənilən rəqib hücumlarından qorunmaq üçün tez silaha əl ata bilsin. Bəy öz evinin astanasında gəlini qucağına götürərək evə aparırdı. Bu adət-ənənə bu gün də bir çox Avropa xalqlarında qalmaqdadır. Bununla bəy güclü və evdə söz sahibi olduğunu sübut etmiş olurdu.

Ailədə cütlüklər şəklində uzun onilliklər boyu birgə həyat sürmüş insanların nikahını heç də həmişə uğurlu nikah hesab etmək olmaz. Nikahın uzunömürlülüyü birgə xoşbəxt həyat üçün zəruri şərtlərin birincisi olsa da, uğurlu nikah üçün kafi şərt deyil.

Bəzən ailə qurmaq haqqında düşünən gənc oğlan və ya qıza seçilmiş tərəfdaşın uyğun olmaması haqqında valideynlərin iradları onlar tərəfindən qəbul edilmir və müqavimətlə qarşılanır. Qızın və ya oğlanın ailəsinin münasib olmaması, onların cəmiyyətdə nüfuzu, təhsilli, hörmət sahibi olan adamlar kimi tanınmaması, onların valideynlərinin əxlaqi baxımdan qüsurları gənclər tərəfindən "**mən onun anası ilə yox, özü ilə evlənirəm"** kimi əks rəylə qarşılanır. Bu mülahizə doğru olmamaqla yanaşı, həm də zərərlidir. Gənclik maksimalizmi güclü amil olduğundan onlar valideynlərin rəyi ilə hesablaşmadan bəzən yanlış seçim edirlər. Onlar öz nəsillərini, təmsil etdikləri bütün şəcərəni uyğun olmayan başqa bir nəsillə bağlamaqla yanlış addım artırlar.

Uğurlu nikah üçün düzgün seçilmiş tərəfdaşın münasibliyi, ailənin bütün üzvlərinin bu izdivaca razı olması önəmli amildir. Burada **nişanlılıq dövrünün** də təsiri az deyildir. Üç ildən çox davam edən nişanlılıq dövrü nikahdanqabaq bir çox söz söhbətlərə, bəzən isə tez-tez müşahidə olunan inciklik və küsüşmələrə səbəb olur. Məhəbbət-ehtiras üzərində qurulan nikahlar sırf emosional əsaslara söykəndiyi üçün nikahdan sonrakı bir il ərzində sevgi ehtirasları yavaş-yavaş sönməyə doğru gedir. Birgəyaşayış və məişət həyatında özünü göstərən maddi və məişət həyatı ilə bağlı çətinliklər nişanlılıq dövründə özünü göstərən romantik münasibətlərdən fərqlənir. Sanki uca göylərdə uçan romantik duyğulu gənc xanım birdən-birə yerə enməli olur: işdən ac və yorğun gələn əri qarşılamaq, ona qulluq göstərmək, günə üç dəfə yemək hazırlamaq! Evdə hər gün səliqə- səhman işləri aparmaq, qonaqları qarşılayıb yola salmaq və s.

Sevgi olmadan, təsadüfi tanışlıq sayəsində get-gedə istiləşən münasibətlər bəzi hallarda qızın hamiləliliyinə gətirib çıxarır. Belə hallarda əlacsızlıqdan həmin qadınla sevgi olmadan bağlanan nikahın etibarlılığı şübhə doğurur və əksər hallarda boşanma ilə nəticələnir.

Uğurlu nikah ilk növbədə cütlüklərin sosial-mənəvi yetkinliyinə, onların cəmiyyət həyatında fəal iştiraka hazırlığına, öz ailəsini maddi cəhətdən təmin etmək qabiliyyətinin olmasına, qarşılıqlı borc və məsuliyyətə,özünüələalma və çevik davranış modelinə əsaslanan nikahdır. O nikahları uğurlu nikah hesab etmək olar ki, cütlüklərin hər biri öz tərəfdaşına qarşı sədaqət və etibarı, ailəyə məhəbbəti və ciddi xarakteri ilə fərqlənsin, münasibətlərin səmimi olduğuna inansın. "İdeal nikah"da cütlüklər, adətən şəxsiyyətin təmkinlilik, əməksevərlik, qayğıkeşlik, fədakarlıq və çevik davranışa malik olmaq kimi şəxsiyyət əlamətlərinə üstünlük verirlər.

Ailədə ər-arvadın həyatının firavan və xoşbəxtliyi dolayi təsirə malik bir sıra digər amillərdən də asılıdır. Ər-arvad münasibətinə cütlüklərin valideynləri, onların gənc ailənin həyatına münasibəti, maddi rifah vəziyyəti, gənc ailəyə kömək və ya yersiz müdaxilələr də güclü təsir göstərir.

Ailə-nikah münasibətlərinin uğurlu və ya uğursuz olması şəxsi parametrlər baxımından müxtəlif cür qiymətləndirilə bilər. Bir çox cütlüklər çətin, maddi təminatı zəif olan ailə həyatı yaşasalar da, özlərini xoşbəxt hesab edirlər. Lakin elə cütlüklər də vardır ki, hər cəhətdən yüksək təminata, övlada sahib olsalar da, özlərinin həyatından razı deyillər. Ona görə də, bütün hallarda ailənin xoşbəxtliyini və ya nikahın uğurlu olmasını bir neçə əsas elementlər baxımından dəyərləndirmək lazım gəlir.

Psixoloqlar uğurlu nikah üçün hər kəsin bilməli olduğu on mühüm qaydanı nəzərə almağı tövsiyə
edirlər:

1. Bütün həyat amalınızı almağa yox, verməyə yönəldin. Əriniz (arvadınız) üçün xoş gələn işləri görməkdə səxavətli olun. Adətən, insanlar xeyirxahlığa xeyirxahlıqla cavab verirlər.
2. Əriniz (arvadınız) sizi təhqir etdikdə heç bir halda ağzınızı açmağa tələsməyin. Siz bununla qalmaqaldan qaçmış olursunuz. Mübahisədə qalib gəlməyin ən yaxşı yolu mübahisədən qaçmaqdır.
3. Qeyri-real gözləntilərdən imtina edin. İnsanlar bir çox şüuraltı bioloji instinktlər və gözləmələrin təhriki ilə nikaha daxil olurlar. Bu, həyatın təbii qanunudur. Həmişə tərəfdaşınızı onun cinsindən olan başqası ilə onun xeyrinə olmayan müqayisə etməkdən uzaq olun.
4. Özünüzə xoş gəlməyən, "qorxunc" olan şeylərin adını çəkməyən, həyata düz- bucaq rakursundan baxın.
5. Tərəfdaşınızı dolayı vasitələr və situmullar vasitəsilə istəyinizə doğru hərəkət etməyə istiqamətləndirməyə çalışın. Yadda saxlayın ki, adi tərif və "yaltaqlıq" ən gözəl motivləşdirici vasitələrdir.
6. Ərimizlə (arvadınızla) ünsiyyətdə heç vaxt əsas məqsədinizin xoşbəxt nikah olduğunu xatırlatmayın. Əgər nikahınızdan məmnun deyilsinizsə, başqa yanaşmalar tapmağa çalışın.
7. Güzəştlərə, güzəştə qarşı güzəştə getmək bacarığına sahib olun.
8. Ərinizə (arvadınıza) yol verdiyi səhvlərə görə söylənməyin. "Axmaq", "əfəl" sözlərini unudun. Şəxsiyyətə yönəlmiş təhqir yaxşı heç nə vəd etmir.
9. Keçmişdə baş vermiş pislikləri unudun, bu günlə yaşayın, köhnə palan içi sökməkdən uzaq olun.
10. Özünüzə "Öz ailəmdə iqlimi yaxşılaşdırmaq üçün mən daha nə edə bilərəm?"-deyə daim sual verin.

Mövzu 9. AİLƏDƏ GENDER ROLLARININ PSİXOLOJİ SƏCİYYƏSİ

Plan:

1. **Gender rolu və gender sistemi**
2. **Kişi və qadın psixologiyası: oxşarlıq və təzadlar**

1. Gender rolu və gender sistemi

Бцтцн дюврлярдя вя бцтцн мядяниййятлярдя инсан тяснифатынын ян эениш йайылмыщш цсулу онун киши вя гадына бюлцнмясидир.Синс инсанын щеч заман йаддан чыхармадыьымыз йеэаня атрибутудур. Биз эюзцн вя сачын рянэини, цзцн сизэилярини, инанын яйниндяки палтары вя цстцндя щансы бязяк яшйасынын олдуьуну унуда билярик. Лакин онун киши вя гадын олдуьуну щеч вахт йаддан чыхармырыг.

Qадын вя кишинин психолоъи хасиййятляриндяки фярг бялкя дя киши башланьыыжынын биринжилийини вя цстцнлцйцнц сцбут етмяк мягсяди эцдян алимляри щямишя марагландырмышдыр, чцнки гадынын психолоъи хасссиййятнамяси киши алимляри тяряфиндян диггятялайиг сайылмырды. Мащиййятжя мцяййян мянада гадынын психолоъи яламятляриня тохунан илк психолог-алим психоанализин мцяллифи З. Фрейд иди,о гадыны йарымчыглыг комплексиндян язиййят чякян, киши жинсиййят цзвляри арзусунда олан вя он щясяд апаран «алчалдылмыш киши» кими тясвир едирди. Сонралар К. Йунг Аниму киши шяхсиййятинин шцурсуз гадын тяряфи, Анимусу ися гадын шяхсиййятинин шцурсуз киши тяряфи кими гейд едяряк щетероэен шяхсиййят структурундан сющбят ачыр. Карен Щорнинин неофрейдизимини гадын психолоэийасынын рцшейми щесаб етмяк олар. К. Щорни юз нязяриййясиндя психоанализин иряли сцрдцйц комплекслря алт-цст едяряк вя психолоэийада сосиомядяни йанашманы инкишаф етдиряряк, жинси ролларын формалашмсында мядяниййятин ящямиййятиня диггяти йюнялтмякля «гадыны инкишафдан галмыш киши» кими нязярдян кечирилмясини жидди тянгидя тутур. Алфред Адлер, Ерик Ериксон, Берн Шон кими бязи Гярб психологлары да гадынын психолоъи инкишафына мцяййян дяряжядя диггят йетиридиляр. Азярбайжан психолоэийасында проф. Я.Ялизадя илк дяфя олараг жинси диморфизм аспектиня диггят вермиш, психи жинс дедикдя онун дялил сащясини, дяйярляр

истигамятини, юзцнц дяркини, мянявиятляфяккцрцнц вя диэяр психолоъи хцсусиййятлярин формалашмасы кими нязярдян кечирмяйин лазым олдуьуну гейд етмишдир.

Сон онилликлярдя даща эениш анлам мягсядиля психологлар «синс» явязиня «эендер» сюзцндян истифадя едир. Чохсайлы елми мцбащисяляр нятижясиндя синс вя эендер анлайышлары арасында жидди сярщяд гойулду. Жинс конкрет бир инсанын ким-гадын йахуд киши олдуьуну билдирир вя щямин инсанын биолоъи статусуну эюстярир. Жинс (йяни биолоъи хцсусиййятляр) киши вя гадын арасындакы психолоъи вя сосиал фярглярин юзцлц вя ясасы сайылыр. Елми тядгигатлар эюстярди ки, биолоъи жящятдян киши вя гадын арасында фяргдян даща чох охшарлыг мювжуддур. Бязи тядгигатчылар щятта киши вя гадын арасындакы йеэаня дягиг ящмиййятли биолоъи фярги онларын нясил истещсалындакы ролундан ибарят олмасында эюрцр. Бу эцн щамыйа мялумдур ки, жинсляр арсындакы, мясялян,кишинин йцксяк бой, аьыр чяки вя физики гцвяйя малик олмасы кими типик фярглярин жинсля ялагяси даща аздыр. Мясялян, шимали-гярби Авропа гадынларынын бойу бцтювлцкдя жянуби шярги Асийа киши- ляриндян даща йцксякдир. Бойа вя бядянин аьырлыьына, щямчинин физики гцввяйя йемяк щяйат тярзи мцщцм дяряжядя тясир эюстярир ки, бу да щямчинин кишийя йахуд гадынамы даща артыг йемяк вермяйин даща дцзэцн олмасы, калорили йемяймн кимя даща эярякли олмасы, ким цчцн идман мяшьяляляринин даща ялверишли олмасы иля баьлыижтимаи бахышын тясири алтындадыр.

Жинс вя эендер анлайышларынын фяргляндирилмяси сосиал просеслярин йени нязяри дярколунма сявиййясиня чыхыш демяк иди. 80- жи илларин сонунда феминист тядгигатчылар тядрижян патриархатын тянгидиндян вя спесифик гадын тяжрцбясинин юйрянилмясиндян эендер системинин тящлилиня кечмяйя башладылр. Гадын арашдырмалары тядрижян эендер арашдырмаларына чеврилди ки, бурада инсанлар арасындакы цнсиййят, мядяниййят вя мцнасибятлярин бцтцн аспектлярини эендер щесаб едян йанашмаларюн плана чякилирди.

Лакин «**жинс» вя «эендер»** анлайышлары арасындакы фярг юз кяскинлийи иля сечилмир, чцнки бу кате- горийалар кясишя билир-ахы бязи жинси фяргляр сосиал вя биолоъи амиллярин бирляшмяси щесабына йараныр.

Антрополог, етнограф, тарихчиляр чохдандыр «типик киши» вя «типик гадын» барядя тясяввцрлярин нисби- лийини мцяййян етмишляр: бир жямиййятдя киши иши(давранышы, характери) диэяр жямиййятдя гадына аид едиля биляр. Буна эюря дя маскулин вя фемин давраныша аид олан мядяни эюзлямя вя стереотипляр эендер ролу адланыр. Сон нятижядя сосиомядяни нормалар киши вя гадынын психолоъи хцсусийуятлярини, давраныш моделни, фяалийят нювц вя ихтисасыны мцяййян едир. Жямиййятдя киши йахуд гадын олмаг йалныз бу вя йа диэяр анатомик яламятляря малик олмаг демяк дейилдир, бу щям дя габагжадан бизя аид едилмиш эендер ролуну йериня йетирмякдир. Эендер гадын вя кишинин жямиййятдя вя онун сосиал институларындакы (аиля сийаси струк- турларда, игтисадиййатда, мядяниййят вя тящсилдя вя с.) вязиййятии тяйин едян сосиал модел кими гурулур. Бир чох шей шяхсиййятин бажарыг вя мейлляринин тялим вя хцсуси мяшг просесиндя инкишаф етмясиня вя дяйишмясиня дялалят едир. Беля ки, тящсил системиндяки дяйишикликляр жинсляр арасындакы вербал, рийази вя мякан бажа- рыгларынын инкишаф сявиййясиндяки фярги мцщцм дяряжядя азалтды. Психологларын да яксяриййяти беля нятижяйя

эялди ки, йалныз жинси мянсублуг ясасында давраныш, йахуд диэяр вярдишя мейиллилик щаггында фикир сюйлямяк олмаз. Гадын олмаг щяля щечдя автоматик олара фемин хцсусиййятя малик олмаг дейилдир, нежя ки, киши жинсиня мянсублуг щямишя маскулинликля цст-цстя дцшмцр.

Эендер системляри мцхтялиф жямиййятлярдя бир-бириндян фярглянир, амма щяр щансы жямиййятлярдя бу системляр о мянада ассисмметрикдир ки, киши вя она аид олан «киши/маскулин» яламятляр илкин, мцщцм вя цстцн сайылыр, гадын вя она аид олан «гадын/фемин» яламятляр ися икинжи дяряжяли, гейри-мцщцм вя сосиал нюгтейи нязярдян асылы щесаб олунур. Эендерин мащиййяти зиддиййят вя фяргляндирмядядир. Эендер системи инсана жинсиндян асылы олараг цнванланмыш **ассимметрик** мядяни гиймят вя эюзлямяляри якс етдирир. Мцяййян дюврдян башлайараг сосиал мцяййянляшдирилмиш хасиййятнамянин ики эендер нювцнцн олдуьу демяк олар ки, щяр бир жямиййятдя бир биолоъи жинся икинжи дяряжяли сайылан сосиал рол аид едилир. Айры-айры жямиййятлярдя о мцхтялиф ола биляр, лакин гадына аид едилян вя габагжадан онун цчцн мцяййян едилянляр икинжидяряжяли кими гиймятляндирилир. Вахт кечдикжя сосиал нормалар дяйишир, эендер ассимметрийасы ися олдуьу кими галыр.

Эендер системинин инкишафы вя дястяклянмясиндя инсанын шцуру мцщцм рол ойнайыр. Сосиал психолог- лар щесаб едир ки, инсанларын эендер эюзлямясиня мцвафиг эялмяк сящдинин ики ясас сябяби-норматив вя информасийа тязйигидир. **«Норматив давраныш»** термини жямиййят тяряфиндян рядд едилмямяси цчцн инсанын ижтимаи вя групп эюзлямясиня уйьун эялмяйя мясбурлуьу механизмини якс етдирир.

Информасийа тязйиги ися онунла баьлыдыр ки, юзцмцз щагда вя дцнйа барясиндяки билийимизи эениш- ляндиряряк, бу вя йа диэяр сосиал мясялялярдя щансы мювгейи тутажаьымызы анламаьа чалышараг биз ясасян хцсуси тяжрцбямизя дейил, ятрафдакыларын тягдим етдийи информасийайа ясасланырыг. Щямин сюзляр эендер ролуна да аиддир. Ятрафа нязяр салараг киши вя гадынын мцхтялиф шейляри нежя етдийини вя ятрафдакы инсаларын вя кцтляви информасийаваситяляринин киши вя гадын арасындакы фярги нежя габартдыьыны эюряндя биз бунун еля беля дя олдуьу барядя нятижя чыхарыр вя щямин эюзляниляня уйьун эялмяйя чалышырыг. Лакин бязян сосиал дяйишдиририк ки, буну юзцмцзя гябул эюрмясяк дя, ону сосиал нормала уйьун едяк. Табечилийин бу нювц эцзяшт вя йахуд конформизм адланыр; шяхсиййятин нормаларла тамамиля разы олдуьу давраныш нювц тягдир вя интернализасийа кими мцяййян олунур, щансыса рол моделиня бянзямяк цчцн ону тякрар етдийимиз дав- раныш нювц ися бянзяйиш адланыр.

Норматив вя информасийа тязйиги бир-бирини истисна етмир. Америка психологу Плек гейд етмишдир ки, яняняви эендер ролуна ряьбятля йанашан вя ону гябул едянлярин онлары позмаг цстя сосиал тяняйя мяруз галмасы ещтималы даща бюйцкдцр. Вя яксиня, эендер ролуна табе олмаьын йахшылыьы барядя инсанын цзяриня бир тяряфдян ахан информасийа щятта ряьбятин олмадыьы налда беля табечилийясябяб ола биляр. Шяхсиййятин щяр шейдян яввял истядийи- жямиййятин ону гябул етмясидир. Инсанлар мцхтялиф дяряжядя яняняви рола садигдир. Бязи адамлар мцвафиг жинся аид физиолоъи нормалара сон дяряжядя мцвафиг эялир,йяни онларын жинси типикдир (мясялян, сон дяряжядя инжя гадынлар, сон дяряжядя яр кишиляр). Онларда юз давранышыны эендер рол стан- дартлары иля чячивяляндирмяк ясасы олдугжа эцжлцдцр. Онлар ятрафдакылар тяряфиндян эендеря хас олмайан яламят кими гиймятляндириля биляжяк щяр щансы щярякяти ичиндя боьурлар. Беля инсанлар киши вя гадынын щямин мядянииййятдя лазыми давранышыны дигтя едян эендер гайдаларыны бюйцк щявясля гябул едир.

Фярдлярин эендер шцуру сосиал мядяни стереотиплярин, норма вя гайдаларын йайылмасы вя дястяклян- мяси васитяси иля гурулур ки, жямиййят онлары позян инсанлары жязаландырыр. Доьулдуьу эцндян инсан эендер системин тясир обйектиня чеврилир-янянявм жямиййятлярдя рямзи доьум мярасимляри кечирилир ки, онлар дцн- йайа эялян кюрпянин жинсиндян асылы олараг сечилир. Бир чох жямиййятлярдя тязя доьулан цчцн алынан пал- тарын, ушаг арабасынын, ойунжагларын рянэи онун жинси иля мцяййян олунур. Апарылан харижи тядгигатларын чоху сцбут едир ки, йени доьулан кюрпя оьландырса, ону даща чох йедиздирир, гыздырса, ону даща чох данышдырырлар.

Тярбийя просесиндя аиля, тящсил системи, бцтювлцкдя мядянииййят инсанларын бейниня эендер норма- ларыны йеридир, мцяййян давраныш гайдалары формалашдырыр вя кимин «ясл киши» олдуьуну вя «ясл гадынын» нежя олмасы щагтында тясяввцрü тялгин едир. Сонрадан щямин эендер нормалары мцхтялиф сосиал вя мядяни механизмлярин

кюмяклийи иля мющкямлянир. Юз щяряфятляриндя эендер статусу иля баьлы эюзлямяляри щяйата кечирян фярд микросявиййядя эендер фяргини вя ейни заманда бу зяминдя йаранмыш щюкмранлыг вя сащиблик системини дястякляйир.

Бунунла ялагядар олараг фяргли сосиаллашманы щяйата кечирян ики ясас механизми гейд етмяк лазымдыр- фяргли эцжляндирмя вя фяргли бянзятмя.

Фяргли эцжляндирмя-щямин жямиййят цчцн гябул едилян давранышын щявясляндирилдийи, гябул едилмя- йянин ися сосиал-ряьбятля жязаландырылдыьы сосиаллашма просесидир.Мясялян, нормалара якс олараг, тякжя юзц иля ейни жинсдян олан ушагларла ойнамайан оьлан щямйашыдлары тяряфиндян эцлцнж гаршыланыр вя онларын арасында жинс-рол стереотипляриня табе оланлар гядяр популйар олмур.

Фяргли бянзятмя- инсанын рол моделини цмуми гябул едилян нормалар бахымындан уйьун группа мцвафиг сечмяси вя онларын давранышына бянзямяйячалышмасы иля фярглянян сосиаллашма просесидир. Модел- ляшдирмя-бищевиоризм йахуд сосиалюйрятмя нязяриййяси адландырылан елмин ясас аспектляриндян биридир. Бизлярдян щяр биримиз гызларын гадын давранышына, оьланларын ися киши давранышына бянзямяйя чалышмасынын шащиди олмушуг. Сосиал-юйрятмя нязяриййясиня ясасян, шяхсиййят инсанлары вя онларын щярякятляринин ряьбят-ляндирилмясини вя йа жязаландырылмасыны мцшащидя етмякля мцхтялиф давраныш нювцнц юйряня биляр. Эендер тязады онларын мянсуб одуьу жинся мцвафиг давраныш барядя информасийа ялдя етмяк ччцн ушаглары сосиал контакт тапмаьа сювг едир. Кичик йашлы ушагларын жинс-рол давранышына кянардан, сосиал тязйигля нязарят едилир, лакин сонра о юзцнцн давраныш стандартлары системини гурур. Бундан сонра о, юзцня гаршы да тятбиг етдийи санксийалардан истифадя етмякля давранышы нязарят алтынаалыр. Бу жцр давраныш системи сосиал-когнитив эендер юзцнцнизамлама нязяриййяси иля тясвир едилир. Ушаглар информасийаны щяр ики жинсин нцмайяндя-ляриндян алсада, тядгигатларын яксяриййяти онларын юз давраныюында эендер мянсубиййятиня уйьун олан моделляри тякрар етмяйя мейилли олдуьуну эюстярир.

Лакин унутмаг олмаз ки, эендер-рол сосиаллашмасы шяхсиййятин бцтцн щяйаты бойu давам едян просесдир вя о, дяйишян шяраити вя йени тяжрцбяни якс етдирир. Мясялян, сон ялли илдя гадын вя кишинин эендер ролу щаггында тясяввцрц бир чох мядяниййятлярдя, о жцмлядян дя Азярбайжан мядяниййятиндя даща чевик олмушдур. Яняняви олараг кишилик гяддарлыла, тяжавцзля, мцстягилликля ялагяляндирилирди. Кишинин ролу гярар гябул етмякдян, аилянин фираванлыьынын тямин етмякдян, пул газанмагдан ибарят иди. Гадындан ися дярдя шярик олмаг, анлаглы олмаг, йумшаглыг, итаят тяляб олунурду, онун мараьы тмамиля аиля вя ев ишляри иля мящдудлашмалы иди. Лакин жинси ролларын дяйишилмясинин ясассябляриндян бири дя ишляйян гадынларын сайынын артмасы иди. Мцасир гадын киши ирадясинин итаяткар ижрачысы вя ишдя фяал гадын ролларыны бирляшдирмяйя чалышыр. Тядгигатлар да эюстярир ки, гызлар юз аналарынны жинс-рол гайдаларыны мянимсяйир. Ишля даща чох мяшьул олан гадынлар ювладларында жинси рола даща аз яняняви, даща чох либерал мцнасибят тярбийя едир. Жинс рол гайдаларынын либераллашмасы киши вя гадынын танышлыг шяраитиня хас олан чякинэянлийи вя пяртлийи арадан галдырыр, цнсиййяти даща ращат едир. Буна бахмайараг ишляйян ярли гадынларда стрессин йаранмасы ччцн ялавя сябябляр ортайа чыхыр. Онлар шяхси карйера жящди иля ев ишляри вя ушагларла баьлы мясулиййят арасында бюлцнмясли олур. Мцсир психолоэийада бу стресс «**ишэцзар гадын синдрому»** адланыр. Бурадакы мцщцм амилляр гадынын ишя мцнасибяти, аилядяки мяняви-психолоъи иглим, щямчинин жямиййят тяряфиндян она эюстярилян кюмяк вя дястякдир.

2. Kişi və qadın psixologiyası: oxşarlıq və təzadlar

Hər bir insan təkrarsız və unikal xüsusiyyətlərə malikdir və bunlar onun şəxsiyyətinin fərdiyyətini təşkil edir. Insanlar arasındakı əsas fərqlərin başlanğıcı və ən çox diqqəti çəkəni kişilər və qadınlar arasındakı cinsi fərqlərdir. Bu fərqlər yalnız cinsin fərqləndirici xarici amilləridir. Lakin elm sübut etmişdir ki, kişilərin və qadınların eyniadlı daxili orqanlarıda fərqli xüsusiyyətlərə malikdir və onlar

maddələr mübadiləsinin intensivliyində, tənəffüsün və ürək döyüntülərinin tezliyində, qanın tərkibində və s. də özünü göstərir.

Kişilər və qadınlar arasındakı fərqlərə həsr olunmuş çoxsaylı müqayisəli elmi tədqiqatlar bu iki fərqli cins arasında fərqlərin qarayış, məntiq və intuisiyasında, ətrafdakı adamlarla qarşılıqlı münasibətlərində, maraq, qiymətləndirici mühakimələrində, fiziki parametrlərində, təfəkkür və təxəyyülündə, fəqallıq və ünsiyyət tələbatında, xarakter, qabiliyyət, temperament xüsusiyyətlərində və bir çox digər sahələrində də mövcudluğunu təsdiq edir.

Cinslər arasında gender fərqlərinin öyrənilməsində ilk təşəbbüslər XX əsrin 30-cu illərinə təsadüf edir. 1936-cı ildə Amerikan psixoloqları Luyis Terman və Ketrin Koks-Maylz maskulnitivlik və feministliyin ölçülməsi sistemini işləyib hazırlamışlar. Onların tərtib etdikləri sprğunun məqsədi "cinslər arasındakı maraq və münasibətlərin təhlili" adlanırdı. Bu sorğuya müxtəlif keyfiyyətləri, maraqlar, meyllər, həmçinin, müxtəlif sözlərlə ifadə olunan assosiasiyalar daxil idi. Tədqiqatçılar maskulinitiv keyfiyyətlərə uca səsi, ov etmək həvəsini, uşaqlarla nadincliyi, fiziki ağrıya qarşı dözümü, feministik keyfiyyətləri isə bunlara tamamilə əks olan keyfiyyətləri aid etmişlər. 1974-cü ildə Amerikan psixoloqu Sandra Bem maskulinizm və feminizm probleminı yeni konsepsiyadan yanaşmağa təşəbbüs göstərmişdir. Əvvəlki tədqiqatlardan fərqli olaraq o, femin və maskulin xüsusiyyətləri müəyyən edilməsini cəmiyyətin öhdəsinə buraxmışdır. Çoxsaylı oğlan və qız tələbələrlə apardığı tədqiqatlar vasitəsilə o, 400 insani keyfiyyəti qiymətləndirmək təklifi ilə çıxış etmiş, müasir kişiyə məxsus 20, qadına məxsus 20, hər iki cinsə məxsus 20 neytral keyfiyyətləri aid etmişdir. Öz tədqiqatları vasitəsilə Sandra Bem maskulinist (kişiyə məxsus) keyfiyyətlərə özünə inam hissini, öz mövqeyini müdafiə etmək meylini, riskə meyilliliyi, problemi təxirə salmadan tez həll etmə xüsusiyyətini, hakimiyyətə və liderliyə meylliyi, kişiliyi, başqasını öz arxasınca aparmaq qabiliyyətini, qətiyyətliliyi, fərdiyyətçiliyi, yarışa qoşulma riskini, ambisiyalılığı (özündən razılılığı), femisint xüsusiyyətlərini isə güzəştə getməni, həyatsevərliyi,

utancaqlığı, zərifliyi, sədaqətliyi, qadınlığı, dərdə şərik olmanı, qayğıkeşliyi, asta səslə danışmanı, istiqanlılığı, yumşaq, etibarlı, infantil davranışı, uşaqları sevməni, sakitliyi, söyüşdən uzag olmanı və s. aid etmişdir. Müasir dövrdə gender sxemində bu xüsusiyyətlərin sırası daha da genişlənmiş, onların sırasına hər iki cinsə aid olan bəzi ortaq xüsusiyyətlərdə aid edilmişdir. Bir çox elmi tədqiqatlarda artıq sübut olunmuşdur ki, kişi və qadınlar arasında mövcud olan həqiqi fərqlər 5%-dən çox deyil və ciddi əhəmiyyət kəsb etmir. Öz-özlüyündə kişi və qadının psixoloji xarakteristikasında oxşar cəhətlər fərqlərdən daha çoxdur.

2. Ailə mühitində qadın bu ocağın iki əsas sütunundan biridir. Analıq və evdarlıq vəzifələri onun üzərinə düşür. Ev təsərrüfatının idarə edilməsində, uşaqların tərbiyəsi işində və onlara qulluqda ananın rolu böyükdür. Islamın müqəddəs kitabı "Quran"da cinslərin mövqe məsələsidə gender baxımından çox maraqlıdır. "Nəml" surəsinin 22-ci ayəsində deyilir: "Orada bir qadın gördüm, Mələkədir, hər şey verilmiş ona, böyük bir taxt yiyəsidir". Bu ayə müqəddəs "Quran"da hakim qadın, idarəetmə taxtında əyləşən hökmdar qadın obrazının verilməsinə və qadının uca tutulmasına işarədir.

Qadınları yüksək dəyərləndirən tanınmış Azərbaycan maarifçisi S.M.Qənizadə öz zamanında qadında qul münasibəti bəslənilməsi əleyhinə kəskin çıxış etmişdir. Qadına alçaq nəzərlə baxanlara ciddi etiraz edən S.M.Qənizadə yazırdı: "Övrətlər insaniyyət aləmində ziyarətgah mənzilləsindəndirlər. Millətlər dilində övrətə "gözəl tərəf", "şan verib" adlandırırlar, yəni insaniyyıtin gözəl tərəfi və ya gözəl yarısı deyib çağırırlar. [21, s.171]" Xalqımızın tarixində ailəsinə sadiq, qəhrəman və mübariz qadın obrazlarına heç də az təsadüf olunmur.

Milli müstəqillik dövründə elmli, təhsilli, siyasi xadim kimi tanınan qadınlarımızdan Mehriban xanım Əliyeva, Bahar Muradova, Aqiyə Naxçıvanlı, Gövhər Baxşəliyeva, Qənirə Paşayeva, Gülçöhrə Məmmədova, Nurlana Əliyeva və onlarla başqalarının adlarını iftixarla çəkmək olar. Müasir Azərbaycan qadını öz xalqının tarixi köklərinə, mental dəyərlərinə, milli adətlərinə sadiq və sədaqətlilik nümunəsidir. Azərbaycanda əhalinin 51%-ni qadınlar təşkil edir.

Qadın – ana, bacı, qız deməkdir və o, böyük qüvvə, ailənin dayağıdır. Əsrlər boyu qadınlar sübut ediblər ki, onlar yaxşı ana, bacı, həyat yoldaşı olduqları kimi, alim, siyasətçi, dövlət xadimi də ola bilər.

3. Kişilərin supermen, donjuan, kolleksiyaçı, ailəcanlı, utancaq olmaqla beşəsas tipi diqqəticəlbedir.

Supermen – qəhrəman kişi tipidir. O, igidiliyi, qorxmazlığı, qətiyyəti və əzmkarlığı ilə fərqlənir. Belə kişilərin həyatında qadınlar əhəmiyyətsiz rol oynayır. Onları yalnız parlaq, gözəl, cazibədar və seksual geyimli qadınlar özünə cəlb edəbilər. Supermenlərə həyatda nadir hallarda təsadüf olunur. Bir çox kişilər sadəcə olaraq həyatda belə kişi obrazını təqlid etməyə çalışırlar.

Donjuan - əslqadındüşkünüolan, daimyeniqadınaxtarankişitipidir. Onunüçünəslsevgivəsədaqətlilikmövcuddeyildir.Sanqviniktiplişair, yazıçı, rəssam, aktyorkimiyaradıcıinsanlararasındabeləkişitipinədahaçoxtəsadüfolunur. Donjuankişiüçüngözəlqadınyaradıcıilham, həyatenerjisi, həyatıngözəlliyisimvolu, maddiləşmişarzuvəincəsənətilahəsikimizövqmənbəyidir. Simpatiyalartez-tezdəyişənbeləkişilərsevdiklərigadınlarlaheçvaxtailəyaratmır, sadəcəolaraqəyləncələrinidəyişirlər.Onlargözəlolur, qadınlarıyoulndançıxarmaqüçünhipnotiktəsirgüclərііləfərqlənirlər.A.S.Puçkin, İ.S.Turgenev, Höte, Bayronvə s. kimibirsıraşairvəyazıçılarməhzbuxüsusiyyətlərəmalikolmuşlar. Onlarsevdiklərihərbirqadındayeniqadınxüsusiyyətləriaxtarırvəonlarınsərhədbilməyənyenivəfərqlicəhətlərinikəşfedirdilər.Gözəlqadınlarçoxasanlıqladonjuanların hisslərqammasınadüşərəktəslimolurlar.Onusevdiyiniyəqinedənqadınlardonjuanlarqarşısındahərhansıvəzifəvəöhdəlikqoyduqda, onlarməharətləaradançıxmağıbacarırlar.

Kolleksiyaçı – müflisləşmişdonjuanöz “kolleksiyasını” doldurmaqüçünteztəsiraltınadüşənyenibirqadınaxtarışınaçıxır.Adətənbelədavranı

şəvvəlkiqadınlamünasibətlərinkorlanmasındanyarananinciklikləbağlıolur.Məsələn,
donjuanınrəddedilənsevgisivəyakişiolaraqqadıntərəfindəntəhqiredilməsiondaəvvəlkiqadındaqısqanclıqhisslərioyatmaqüçünyenivədahacazibədarqadınıöztorunasalmaqmotivinigücləndirir. Kişibununlaəvvəlkiqadınadərsvermək, necəbirsəhvəyolverdiyinisübutetməkistəyir.Kolleksiyaçıkişiseksualbaxımdanhərisdir. Ayrıcamənzildəyaşamağaüstünlükverir, qəşənggeyinir, qadınlarışirnikləndirməküçünqısamüddəthərşeyəmalikolur.

Ailəcanlıkişi – özailəsinə, xanımınavəuşaqlarınahədsizbağlıolur. Cinsimünasibətlərdəözxanımınınistəklərinəuyğunlaşır, sədaqətlidir.Onunqocalığınıqəbuledirvəyeniqadınlamünasibətqurmağameylgöstərmir. O, evdəvəişdəçalışqandır, özünəməxsushobbisi (avtomobil, balıqtutmaq, ovvə s.) olur.

Utancaqkişi – qətiyyətlivəenerjiliqadınüçünmüqabiltərəfdaşdır. Beləkişiyəxanımıanaqayğısıiləyanaşır.Utancaqkişiüçünsevməkqadınarəhmigəlmək, onuhimayəetmək, qorumaqdeməkdir. Adətənbeləkişilərailədə “ayaqaltı” olurlar.Onlarişdəməsuliyyətli, intizamlıolmalarıiləseçilir, gizlipotensiallarıiləfərqlənirlər.Beləərləriolanqadınlarailədəhakimiyyətiələaldıqdaonlarınərləriyabununlabarışır, ya da ailənitərkedirlər.

Qadınlar da psixoloji cəhətdən kişilərlə davranış baxımından sərti olaraq beş əsas tipə bölünür. Qadın tiplərini bilmək hər bir kişiyə öz gələcəyini proqnozlaşdırmaq və gələcək uğurlu ailə həyatı üçün optimal tərəfdaş seçimində olduqca vacibdir.

Qadın-ana tipli qadınlar ailə qurduğu tərəfdaşın yaşı ilə uyğunluğun olub-olmamasından asılı olmayaraq, həmişə özünü tənha hiss edir. O, ərini öz uşağı kimi himayə edir, ona rəhmi gəlir, daim ərinin maraq və tələbatlarını özününkündən üstün tutur. Belə qadın uğurlu ailə üçün ən layiqli tərəfdaşdır, o, ailədə heç vaxt problem yaratmır, əksinə, yaranan problemləri özü həll etməyə çalışır. “qadın-ana” xeyirxah və istiqanlıqdır, əri və ailəsi üçün mənəvi dayədir.

O, ərinin kariyera yüksəlişi üçün hər cür əzab-əziyyətə qatlaşmağa hazırdır. Kişilər məhz belə qadınlarla ailə qurmağa daha çox önəm verirlər. Bu tipli qadınlar həmişə ailə həyatı qurmağa nail ola bilirlər və onların təhsil səviyyəsi ərləri üçün heç də önəmli olmur. Onlar ərlərini çox sevir, ona pərəstiş edir, yaşça kiçik olsalar da, mənəvi cəhətdən onların səviyyəsinə yüksəlməyə çalışırlar. Ər-arvadlıq münasibətlərində heç vaxt ərlərini incik salmır, ərinə məmnunluq bəxş etmək üçün hər şeyə razı olur. Yüksək alturizmç onlar üçün səciyyəvi xüsusiyyətdir. "Qadın-ana"lar heç vaxt liderliyə can atmır və ailədə müsbət psixoloji iqlim yaratmağa bacarırlar. Belə qadın tipi ailə həyatı üçün son dərəcə gözəl tərəfdaşdır.

"**Qonaq evinin bəzəyi**" tipli qadınlar heç vaxt özündən kiçik tərəfdaşla ailə qurmurlar. Belə qadınlar daim uşaq kimi özlərinə qarşı qayğı və diqqət tələb edirlər, ərköyün və şıltaqdırlar, ərinə uşaqlarına, ailənin yaşlı üzvlərinə qulluq göstərməkdən boyun qaçırırlar. Onlar yalnız özlərini düşünən eqosentristirlər, həmişə diqqət mərkəzində olmağı sevirlər. Mürəkkəb xarakterli olan belə qadınlar ərlərini yoraraq, təngə gətirərək onu öz iradələrinə tabe etməyi bacarırlar. Yalnız özlərini, öz rahatlıqları və firavanlıqları, geyim-kecimi, bəzək-düzəyi barədə düşünən bu tip qadınlar ərlərinin və uşaqlarının səliqə-səhmanına etinasız yanaşırlar. Onlar ərləri üçün yalnız zahiri bəzəkdir. Belə qadınların ərini xoşbəxt hesab etmək olmaz. "qonaq evinin bəzəyi" tipli qadınlar öz cazibədarlıqları ilə daim ərlərini özlərinə bağlı vəziyyətdə saxlamağı məharətlə bacarırlar və onlardan ayrılmaq olmur.

"**Qadın-dost**" tipli qadınlar əvvəlki iki qadın tipindən daha müsbət xüsusiyyətlərə malikdirlər. Belə qadınlar ağıllı, sədaqətli, düşüncəli və realistdirlər, onlara etibar etmək olar. "Qadın-dost" öz ərinə həyatda liderliyin dadını duymaq şansı yaratmağa qadirdir. Ailədə ərinin nüfuzunu qəbul edir və hörmətini saxlayırlar. Onlar yaxşı sevgili, qayğıkeş ana, etibarlı dost, konfliktlərdən uzaq olmağa çalışan sədaqətli qadın kimi hamının hörmətini

qazanmağa bacarırlar. Güclü xarakter sahibi olan belə qadınlar ərlərini həyat planlarınahörmətlə yanaşır, onlara yaxından kömək göstərirlər.

"**Qansovuran qadın**" heç vaxt tərəfdaşın yaşına əhəmiyyət vermir və bu onlar üçün əhəmiyyətsiz məsələdir. Belələrinin nəzərində qoca və ya cavan olmağın heç bir fərqi yoxdu. Onların kişinin var-dövləti maraqlandırır. Ərinin yaşı kimi təhsil səviyyəsi, vəzifə sahibi olub-olmaması, həyatda mövqeyi də onları üçün əhəmiyyətsizdir. Belələrini düşündürən yeganə amil kişinin faydalı olmasıdır. Ancaq maddi rifah haqqında düşünən belə qadınlar əsl "qansovuran", zalım hökumdardır. O, ərini daim xidməti nərdivanın yüksək pilləsinə itələyir, nəyin bahasına olursa-olsun gəlirlərinin çoxalmasını arzulayır. Ərlərini öz toruna salmağa məharətlə bacarır, ciddi xarakterə və iradəyə malikdirlər, heç vaxt öz niyətlərindən əl çəkmillər. Ailələrdə intim münasibətlərdə belə qadınlar çox fəaldırlar. Ərlərinin xəyanətini onlar heç də faciə kimi qarşılanmır. Bir daha belə halın baş verməməsi üçün fəal mövqe tutur, ərinin məşuqəsi ilə döyüşərək onu məğlub etməyi bacarırlar. Evdə səliqə-səhman yaradan belələri həm də yaxşı ev sahibəsi ola bilirlər. Onlar özlərindən razı görünür, həyatdan nə istədiklərini bilir və onu əldə etməyi bacarırlar. Ərin lider ola bilmədiyi ailələrdə belə qadfınla ailə başçısı funksiyasını bacarıqla yerinə yetirirlər.

İşgüzar qadınları şəxsi həyatlarından daha daha çox işgüzarkariyera və şəxsi intim məsələlər maraqlandırır. Ev, ailə, ər, uşaqlar ona gətirən ciddi problemdir. O, evdarlığı bacarsa da, ev işləri onu maraqlandırmır. Onlar cəlbedici görünməyi və ciddi geyinməyi sevirlər. Onları daha çox kişi xarakterli, yəni maskulunist olur və kişi rolunun ifaçısını xatırladırlar. Işgüzar anaların ailəyə, uşaqlara və ərinə qulluq üçün mənəvi qüvvələri və vaxtları çatışmır.

Müasir dövrdə qadın və kişi münasibətlərində əsas problem heç də bizim çox vaxt düşündüyümüz kimi pulla deyil, ünsiyyətlə bağlıdır. Müasir ailələrdə qarşılıqlı münasibətlərin xarakterini müəyyənləşdirən əsas alim bir-birinin emosional tələbatlarına qayğıkeş münasibətlərdir. Səmimi söhbətlər qadınlar üçün əhvalı yaxşılaşdırmağın təsirli vasitəsidir. Kişilər bir qayda olaraq öz

probleemləri və bununla bağlı hisslərini ailədə çox vaxt açıb-ağartmağı, çox danışmağı xoşlamadıxları halda, qadınlar səmimi sözləri, sevgiyə layiq olduqları barədə sözləri məmunluqla qarşılayır və buna daim ehtiyac hissi edirlər.

Mühazirə 10. PSİXOANALİTİK NƏZƏRİYYƏLƏRDƏ GENDER MƏSƏLƏLƏRİ

План:

1. **Psixoanalizdə cinsin problemləşdirilməsi**
2. **Карл Йунгун аналитик психолоэийасында синсин тяйини**
3. **Карен Щорнинин неофрейдист консепсийасында гадына мцнасибят**

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Əfəndiyeva Ü.A. Ясрин эендер консепсийасы. Дярс вясаити, Бакы: АДПУ, 2017.
2. Ялийев Р.И. Психолоэийа тарихи. Бакы: Нурлан, 2006.
3. İsmayılov N.V. Psixiatriya. Bakı, 1992.
4. Эендер елминя эириш. Ы силд, мцяллиф кол. Ф.Ж. Мяммядова вя б. Бакы: Гярб Университети Эендер Арашдырмалары Мяркязи, Картон М, 2005.
5. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург, 2000.
6. Тайсон Ф., Тайсон Р. Психоаналитические теории развития. Екатеринбург, 1998.
7. Осборн Р. Знакомтесь Фрейд. София, 1997.

8. Хорни К. Психология женщины. пер.с англ. А.М. Боковикова, Т.В.Панфиловой, Л.Б.Сумм. М: Академический Проект, 2007.

9. Хьелл Л., Зиглер Д. Теории Личности. С-П., 1997.

10. Юнг К.Г. Архетип и символ. М., 1991

11. Юнг К.Г. Отношения между эго и бессознательным. М., 1985

1. Psixoanalizdə cinsin problemləşdirilməsi

Psixoanalizdə şəxsiyyətin strukturu. Sonralar tez- tez psixoanaliz adlandırılan psixologiyadakı psixodinamik yanaşmanın əsasları Avstrya psixoloq və psixatrı Ziqmund Freyd (1856-1939) tərəfindən qoyulmuşdur. «Psixodinamika» termini şəxsiyyətin ayrı-ayrı aspektlərinin - instinkt, təfəkkür və şüur arasında arasıkəsilməyən mübarizəsini nəzərdə tutur. Psixoanalitiklər kişi və qadın arasındakı psixoloji fərqlərə diqqət yetirir, lakin qadın gender rollarının inkişafı barədə çox vaxt kişi inkişafı ilə bağlı təsəvvürlərə əsaslanaraq ümumi nəzəri nəticə çıxarmağa cəhd göstərirdilər.

XX əsrin 20-ci illərinin əvvəlində Z.Freyd hazırladığı psixi həyatın konseptual modelini irəli sürmüş və şəxsiyyətin anatomiyasına “İd”, “Eqo” və “Super eqo” olmaqla üç əsas struktur daxil etmişdir. Bu üçtərkibli şəxsiyyət bölümü psixi həyatın struktur modeli kimi məlumdur, amma Freyd hesab edirdi ki, həmin tərkib hissələri şəxsiyyətin xüsusi «strukturları» kimi deyil, müəyyən proses kimi nəzərdən keçirilməlidir. Freydin psixoseksual inkişaf nəzəriyyəsində cinsi identiklik konsepsiyası deyilən konkret yanaşma yoxdur.

Freydin modelində birinci və ən aşağı struktur “İd”-dir. «İd» sözü mənşəyini latınca «ono» sözündən alır və Freydə görə, şəxsiyyətin istisna dərəcədə primitiv, instinktiv və anadangəlmə aspektlərini bildirir. “İd” tamamilə qeyri-şüuri mövcud olaraq davranışımızı enerji ilə dolduran instinktiv bioloji niyyətlərlə əlaqəlidir. Freydə görə “id” – nə isə qaranlıq, bioloji, xaotik, zahiri qanunları bilməyən və anlamayan bir şeydir. Freyd və onun ardıcılları hesab edirdi ki, “İd” insanın bütün həyatı boyu özünün mərkəzdəki yerini saxlayır. Psi- xikanın ən köhnə strukturu olaraq “İd” insan həyatının ilkin prinsipini – “həzz prinsipini” ifadə edir. Çıxış yolu

tapmayan niyyətlər (seksual və mühafizəkar) şəxsiyyətin psixikasında gərginlik yaradır. “İd”-ə qorxu və təşviş yaddır, o ehtiyatlılıqdan uzaqdır.

Freydin modelindəki psixi aparatın növbəti komponenti “Eqo”-dur. “Eqo” öz strukturu və funksiyasını “İd”-dən alır, ondan təkamül edir və “id”-in enerjisinin bir hissəsini özünə götürür ki, sosial reallığın tələblərinə cavab verə bilsin. “Eqo” “İd”-in istək və ehtiyaclarını ödəmək üçün koq-nitiv və perseptiv strategiyalardan istifadə edir. “İd”-dən fərqli olaraq, “Eqo”–məqsədi xarici mühitdə instinktləri ödəmək üçün imkan tapılana kimi onların müddətini uzat- maqdan ötrü orqanizmin bütövlüyünü saxlamaqla mövcud “reallıq prinsipi” üzrə hərəkət edir. Reallıq prinsipi fərdə kobud “id” enerjisini sosial məhdudluq və fərdin vicdanı çərçivəsində ləngitmək, başqa ünvana göndərmək, yaxud da tədricən çıxmaq imkanı verir. Amma insanın cəmiyyətdə səmərəli fəaliyyət göstərməsi üçün o, dəyərlərə, norma və etika sisteminə malik olmalıdır. Bütün bunlara “Super eqo”- nun sosiallaşma və formalaşma prosesində nail olunur. “Super eqo” inkişaf edən şəxsiyyətin son komponentidir. Freydin fikrinə görə, insan “super eqo” ilə doğulmur. Uşaqlar onu valideynləri ilə qarşılıqlı təsir zamanı mənimsəyir. Formal olaraq o, uşağın «düzgündür» – «düzgün deyil», «pisdir» – «yaxşıdır», «layiqlidir» – «layiqli deyil» və s. kimi fərqləndirmə qabiliyyətinə sahib olduğu və seçməyə başladığı vaxtdan aşkar edilir. Freyd “super eqo”-nu iki sistemə bölürdü: “vicdan” və “eqo-ideal”. Freyd həm də iki əsas instinkt – həyat və ölüm instinktləri qruplarının mövcudluğunu qeyd edirdi. O, bütün həyat instinktlərini “Eros” kimi bir ad altında birləşdirir, həyat instinktləri arasında ən vacibi olaraq “libido”, yaxud “libido enerjisi” adını almış seksual ins- tinkti qeyd edirdi. İnstinktlərin ikinci qrupu “Tanatos” - ölüm instinktidir ki, o, qəd- darlığın, mühafizəkarlığın, özünəqəsdin və qətləyetirmənin əsasında durur. Yuxarıda adları çəkilən bütün şəxsiyyət komponentlərini nəzərə alaraq,

Freyd özünün psixodinamik nəzəriyyəsində şəxsiyyətin psixoseksual inkişaf mərhələlərini qeydə alır.

Freyd bu baxımdan üç mərhələni müəyyənləşdirmişdir. Birinci mərhələ- “libido-obyekt” adlanır. Bu mərhələdə uşaq öz libidosunun reallaşması üçün başqa obyektə ehtiyac duyur. Bu mərhələ bir yaşın sonuna qədər davam edir və “oral” mərhələ adlanır. Uşaq bu mərhələdə libidosunu rellaşdıra bilmədikdə (məsələn ona əmzik vermədikdə) onda infantillik, asılılıq keyfiyyəti formalaşır. Bu isə böyüdükdə özünü konformizm və neqativ davranış formasında təzahür etdirir.

İkinci mərhələ cinsi yetişkənliyin başlanmasına qədər davam edir və “libido- subyekt” adlanır. Bu dövr onunla seçilir ki, uşaq öz instinktiv tələbatını ödəmək üçün heç bir xarici obyektə ehtiyac hiss etmir. Bu dövrü o, “narsizm mərhələsi” də adlandırırdı. Bu mərhələdə uşaq özünə nəzər salır, ətrafdakı əşyalardan öz tələbatını ödəmək üçün istifadə edir. Narsizm özü bir neçə mərhələdən ibarətdir: Birinci mərhələ üç yaşa qədər davam edir. Bu mərhələdə uşaqda sahiblik hissi formalaşmağa başlayır. Bu mərhələ “anal mərhələ” adlandırılır. Uşaqda tərslik, çox vaxt qəddarlıq və ya səliqəlilik və qənaətcililik təşəkkül tapır.

Üç yaşdan başlayaraq uşaqda “fallos mərhələ”si başlanır. Freyd bunu “fallik mərhələ” adlandırırdı. Bu mərhələdə uşaq özünün cinsi fərqlərini anlamağa başlayır. Freyd fallos mərhələsini qızlar üçün daha böhranlı hesab edir. Bu mərhələdə valideynlərlə münasibətdə gərginlik yaranır. Bu, qızlarda anaları, oğlanlarda isə ataları ilə xüsusilə kəskin şəkildə meydana çıxır. Uşaq öz həmcinsi olan valideynlərindən həm qorxur, həm də onu əks cinsə olan vali- deyninə qısqanır. Gərginlik altı yaşda azalır və “latent mərhələ”yə keçir. Bu mərhələ cinsi yetişkənliyin ikinci mərhələsinədək davam edir. Uşaq dərslərinə, idmana, oyuna həvəs göstərir.

Üçüncü mərhələ yeniyetməlik dövründən başlayır və birinci mərhələdə olduğu kimi “libido-obyekt” adlanır. Yeniyetməyə özünün libidoz istəyini ödəmək üçün yenə də tərəfdaş lazım gəlir. Freyd göstərir ki, uşaq şəxsiyyətinin formalaşmasında onun bu mərhələləri necə keçməsi və valideynlərin onlara təsiri mühüm rol oynayır. Bu yaşına qədər valideynlərin uşaqla ünsiyyəti əlverişli qurulmazsa, onların sosial və psixi inkişafında fəsadlar yaranır və bu özünü xeyli sonralar təzahür etdirir.

Freydə görə insanın fəaliyyəti iki əsas prinsipə tabedir: 1) məmnunluq (qənaətlənmək, həzz almaq); 2) reallıq. Birinci prinsipin əsasında şüursuzluq dayanır və bu prinsipin tələbinə müvafiq olaraq insan instinktiv nəşəyə, zövqə can atır, qəmdən, kədərdən qaçır. Bu prinsip adamı xarici aləmi dərk edənədək onun psixi fəaliyyəti üzərində hökmranlıq edir. Körpə uşağın hərəkətlərinə diqqət yetirin: uşaq yeni gördüyü bütün əşyalardan zövq almağa çalışır. Freydə görə, uşaq üçün aclıq və məhəbbət arasında heç bir fərq yoxdur, hər ikisi paralel gedən proseslərdir. Uşaq böyüdükcə, tədricən “reallıq prinsipi” öz hök- münü göstərməyə başlayır. Uşağı “məmnunluq prinsipi”nin tələb etdiyi kimi hərəkət etməkdən çəkindirir, valideynlər və tərbiyəçilər ona qarşı bəzi qadağlar qoymağa başlayır, daha doğrusu, real həyatın tələbinə uyğun hərəkət etməyə məcbur edirlər. Bu zaman “reallıq prinsipi” “məmnunluq prinsipi” ilə mübarizəyə girişir, konfliktlər düyünü yaranmağa başlayır. Daxili instinktiv cəhdlər reallıqla qarşılaşır. Artıq uşaq başa düşür ki, nəyi etmək olar, nəyi etmək olmaz.

Edip mərhələsi. Elektra kompleksi. Gender aspekti nöqteyi-nəzərindən şəxsiyyətin Edip inkişaf mərhələsini ilə bağlı, o cümlədən «balaca qız/böyük qız/qadın»ın inkişafı haqda Freydin təsəvvürlərini nəzərdən keçirmək maraqlı olardı. Göstərilən inkişaf mərhələsindəki üstün münaqişə oğlanlarda “Edip kompleksi”nin, qızlarda isə, “Elektra kompleksi”nin olmasıdır. Bu adlar yunan mifologiyasından götürülmüşdür.

Həmin mifologiyaya görə, uşaq həyatının ikinci ilində əks cinsli valideynlərinə qarşı sevgi hissi göstərməyə başlayır və bu andan etibarən hər bir uşağın psixikasında "Edip çarının faciəsi" başlayır. Bu faciənin uşağın psixikasında yaranmasını Freyd “Edip kompleksi” adlandırmışdır. Oğlan uşağı həm atasına paxıllıq edir, eyni zamanda özünü atasına oxşadır, onunla özünü eyniləşdirir, onu sevir, ona qarşı ambivalent hisslər yaşayır. Ata oğul üçün həm idealdır, onu sevir, eyni zamanda ondan qorxur.

Fantaziyalarında anasını sıxışdırıb çıxarsa da, qız ideallaşdırılmış gözəl ana obrazının dəstəyinə ümid etməkdə davam edir. “Elektra kompleksi” ana ilə identifikasiya (eyniləşmə) yolu ilə həll edilir. Üstəlik də “Super eqo”- nun tez formalaşmağa başlaması ilə əlaqədar ananın ideallaşdırılması və özünütənqid qızın qadın roluna inamını poza bilər. Bu amillərin bir-birinə qarışması qızı Edip yarışından imtina etməyə və uşaq asılılığı vəziyyətində donub qalaraq kiçiklikdən anaya bağlılığa məcbur edə bilər. Belə halda onun xarakterində itaət, güzəşt və mazoxistlik kimi xüsusiyyətlər üstünlük təşkil etməyə başlayır. Anasına daha çox oxşamağa başlayan qız ataya rəmzi yaxınlıq əldə edir və beləliklə, onun nə vaxtsa atasına oxşayan kişiyə ərə getmək şansını artırır. Psixoanalitiklər qeyd edir ki, ilkin genital inkişaf dövründə kişilərə paxıllıq hissi bürüyür, lakin o daha tez də başlaya bilər.

Şəxsiyyətin inkişafında valideyinlərin rolu. Şəxsiyyətin inkişafında valideyinlərin rolu və uşaqlıq amili psixoanalizdə üstünlük təşkil edən leytmotiv olaraq qalır: doğulan zaman bioloji cinsin müəyyən olunması valideynləri balaca ilə müəyyən davranış tərzinə sövq edir. Onlar uşağa ailədə kişiliyin və qadınlığın nə olduğu və nədə ifadə olunduğu barədə çox sayda verbal və qeyri-verbal xəbərlər ötürür. Psixoanaliz nöqteyi-nəzərindən ana və qızın qarşılıqlı münasibəti onların hər ikisinin inkişafına böyük təsir göstərir. Qadının ilkin münaqişələri nə dərəcədə həll edə, ilkin

istək və fantaziyaları cəmləyə bilməsi onun uşağa münasibətinə və onunla davranışına dərin təsir edir. Məsələn, əgər balaca qızdırsa, qadın öz anası ilə olan münaqişələrin təkrar olunacağından qorxmağa başlayır. ABŞ psixoloqu Robert Stollerin (1924-1991) qənaətinə görə, qadın manerası, jest və qarşılıqlı təsir üsulları qızlarda hələ onlar sərbəst gəzməyə başlamazdan əvvəl müşahidə olunur. Bu, ilkin qadınlıq duyğusunu əks etdirməklə yanaşı, həm də qadın rol-cins identikliyinin göstəricisidir.

Psixoanalitiklər qeyd edir ki, bir çox həllini tapmayan münaqişə və patoloji fantaziyalar üzündən qadın üçün analıq və mazoxizm uşağın cinsindən asılı olmayaraq, təxminən eyni şeydir. Belə hallarda uşağın dünyaya gəlməsi qadın üçün azadlığın və müstəqilliyin itirilməsi demək olur ki, bu da müxtəlif sadomazoxist hərəkətlər üçün zəmin yaradır.Lakin kişinin dominantlığında diqqəti cəmləşdirən psixoanaliz hesab edir ki, anadan fərqli olaraq, ata uşağın həyatdakı ilk anından başlayaraq onunla birbaşa əlaqədə olur. Həm oğlu, həm də qızı ilə ata daha fəal olur və daha çox stimul və həvəs oyadır. Daha «dolu obyekt» olaraq, ata münaqişənin tamamilə həll olunmasına yardımçı ola, birliyə kömək edə və ana ilə həddindən artıq güclü əlaqəni zəiflədə bilər. Ata oğluna özünün kişilik və qender rolları haqqındakı təsəvvürünü ötürür ki, onlar adətən ideal kimi qəbul olunur. Eyni zamanda, ana qızının getdikcə qadınlaşmasına ambivalent yanaşırsa, ata qızının ana ilə eyniləşməsindən qürur duyur və buna rəğbət bəsləyir.

Cins-rol eyniliyinin yaranması. Müəlliflərin əksəriyyəti bununla razılaşır ki, 15-18-ci aylarda, formalaşmaqda olan «mən» obrazı əlamətləri aşkar olunarkən, uşaqda özünü kişi, yaxud qadın cinsinə mənsub məxluq olaraq hiss etməyə başlamasını göstərən cəhətlər də biruzə verir. İki-üç yaş arasında artıq cinsi dərketmə daha dəqiq əlamətlərlə aşkar olunur, çünki bu yaşda oğlanlar özünü kişilik xasiyyətnaməsinə uyğun, qızlar isə qadınlıq xasiyyətnaməsinə mü- vafiq aparmağa başlayır. Bu dövrdə artıq

cinsi identikliyin də mahiyyəti elə dəqiq müəyyənləşir ki, əksər müəlliflər tərəfindən dəyişməz sayılır. Cinsi-rol identikliyi cinsi identiklik əsasında yaranır, amma onunla üst-üstə düşmür. Öz cinsi mənsubluq obrazı valideyin və uşaq arasında o yeni doğulan zamandan başlayan incə əlaqə əsasında formalaşır və bu, valideyinlərin uşağın bioloji cinsinə münasibətdə mövqeyindən və onların başqaları ilə qarşılıqlı təsir üslubundan, özünü nə tərzdə kişi, yaxud qadın hiss etməyindən asılı olur. Qızlarda qadın rol identikliyi kimi təsnif edilən xüsusiyyətlər çox kiçik yaşdan başlayır. R.Stoller müşahidə etmişdi ki, şəksiz, qadın maneraları, hərəkətləri və təsir üsulları balaca qızda hələ o, gəzməyə başlamamışdan yaranır. Bu, nəinki ilkin qadınlıq hissiyyatının tez formalaşmasına sübutdur, eyni zamanda, qadın cins-rol identikliyinin ilkin başlanğıcıdır. Psixoanalizdə qeyd edilən cins-rol identikliyinin daha bir mühüm aşkarlığı uşaqların qayğısına qalmaq meylidir. Balaca qızın 12-18-ci aylardan başlayaraq gəlincik ilə oynaması buna misaldır. Avstriya psixoanalitiki Cudit Kestenberq (1919-1999) ana «instinkti»nin mövcudluğunu ehtimal edir, N.Perens və onun həmkarları qızın uşağı olmaq meylini anadangəlmə cinsi xasiyyətnamə hesab edir. Neofreydistlər isbat etməyə çalışır ki, uşağa sahib olmaq arzusu cinsi-rol identikliyinə dəlalət edir. İlkin qadınlıq hissiyyatı aşkar olunduqca və balaca bir qız özünün qadın cinsinə mənsubluğunu dərk etdikcə o, çox vaxt ətrafdakılarla anası kimi münasibətdə olmaq və özünə qarşı da ana qayğısı ilə yanaşmaqla özünü əksərən qeyri-şüurlu olaraq eyniləşdirir. Ana olmaq həvəsiylə dolu fantaziyaları sonradan onun qadın cinsi rolunun əsasını və “Eqo”-idealını formalaşdırır. Sonrakı latent (gizli) dövrdə qızlar daha ilkin münaqişələr yaşayır, özünün cinsi-rol inkişafının bütün aspektlərini duyur və cəmləyir. Latent dəyişikliklərin vasitəsi ilə cinsi-rol identikliyi genişlənir və möhkəmlənir. Sosial münasibətlərin inkişafı ilə qızcığaz daha çox sayda həmyaşıdı ilə əlaqəyə girir; ideallaşdırma və eyniləşdirmə məqsədi ilə yeni

obyektlər axtarmaq imkanı əldə edir. Latent dövrdə bəzi qızlarda müşahidə olunan oğlana xas davranış onlarda kişi əlamətlərinin yarandığına dəlalət edə bilər və bu həmçinin hansısa bir səbəbdən zəif və dəyərləndirilməmiş qadınlıq hissinə malik olan qızlar üçün kompensasiya rolunu oynaya bilər. Qızlarda cinsi-rol identikliyinin davranışda təzahürü get-gedə genişlənir. Bu illər ərzində qızcığız onun cinsi-rol identikliyinin sosial qəbul olunmuş davranış asrektlərini nəzərə aldıqca müxtəlif dərketmə səviyyələrində ana, dayə, ev qadını, müəllim və sairə iddiasında olur və özünü anasından fərqlənən qadınlarla eyniləşdirilir. Cinsi-rol identikliyi yeniyetmə dövründə qızlar-

da tamamilə formalaşmış olur. O, ehtiyatlı və utancaq qızcığazdan təkəbbürlü və nazlı, bəzən də əks cinslə münasibətində sadizmlə hüdudlaşan şəxsə çevrilə bilər. Beləliklə, Z.Freydin və ortodoksal (barışmaz) psixoanalitiklərin nəzər nöqtələrini araşdırdıqdan sonra belə nəticəyə gəlmək mümkündür ki, onların bir çoxu qadını kişidənyaranma olaraq, lakin çoxlu çatışmazlıqları olan, kişi anatomiyasına hədsiz paxıllıq və fallos qısqanclığı duyan, qeyri-mükəmməllik kompleksindən əziyyət çəkən məxluq kimi nəzərdən keçirirlər. Klassik psixoanalizin fikrincə, «anatomiya – taledir», yəni insanın cinsi onun həyat funk-siyalarını, gender rolunu müəyyən edir və bununla da gender stereotiplərinin dəyişməz olduğunu nəzərə çarpdırır. Alimlərin çoxu Freydin qadına aşağı səviyyəli məxluq kimi patriarxal yanaşmasını dəstəkləyir.1931-ci ildə Freydin oxuduğu qadınlıq haqqında mühazirə heç də onun xeyrinə söz demir. Mühazirənin mənası bundan ibarət idi ki, qadın təbiətinə görə passivdir, ma- zoxizmə meyillidir, kişilərə paxıllıq edir, az səmərəlidir və onun “Super eqo”su daha zəifdir. Əgər nəzərə alsaq ki, psixoanaliz insan varlığını dərk etmək üçün bir vasitədir, nə üçün qadınların Freyd üçün sirr olması özü elə sirrə çevrilir? Freydin nə qədər çox şey yazmış olduğunu yada salsaq, qadın haqqında nə qədər az yazması onun qadınlara qarşı

münasibətini aşkar mənalandırır. Lakin unutmaq olmaz ki, Freyd kişi və qadın haqqındakı təsəvvürləri XIX-cu əsrin burjuaziya cəmiyyətində olduğu kimi təsvir edirdi. Freydin əsas «kişi=aktiv» və «qadın=passiv» tənliyi kompleksdən başqa bir şey deyildir ki, gender fərqləri barədə ciddi danışıq aparmazdan əvvəl ondan yaxa qurtarmaq gərəkdir. Lap əvvəldən psixoanalizdə qadınlıq və kişiliklə bağlı fikir müxtəlifliyi mövcud idi və narazılıq bildirənlər əsasən qadın analitiklər idi. Eyni zamanda, Freydin qızı Anna Freyd, ortodoksal ənənələrə sadiq qalmışdı, özü də ortodoksal idi və «anatomiya–taledir» meylinin qəbulunda hətta mühafizəkar mövqedə dururdu. Buna görə də, feministlərin müasir nəsli təbii olaraq Freydə qarşı çıxdı. İkinci Dünya Müharibəsindən sonra Amerika cəmiyyəti təbii analıq və analıq duyğusu ideyaları ilə gəzirdi. Freydin qadın passivliyi və mazoxizmi haqqında, qadında ədalət hissinin zəifləmiş olması barədə fikirlərindən genis istifadə edirdilər. Lakin çox keçmədən, bir çox alimlər bioloji determinizm və qadın passivliyini kişi hökmranlığına bəraətdən başqa bir şey hesab etməyərək onları qəbul etmədi.

2. К.Йunqun аналитик психолоэийасында синсин тяйини

Фрейдин юзцнцдяркин чохюлчцлц идейасыны йарадысы шякилдя инкишаф етдирян К.Г.Йунг беля нятисяйя эялмишдир ки, инсанын «мян»и мцряккяб комплекс олараг **“Его”дан** юзц барясиндя шцурлу тясяввцрлярдян, **шяхси гейри-шцурinin** мязмун елементляриндян вя цмуми характер дашыйан гейри-шцур елементляриндян-коллектив гейри-шцурі архетипляриндян ибарятдир вя бу, эендер нязяриййяси бахымындан мараг доьурур.

K.Q.Yunqun qənaətinə görə, **его**-дцшцнсяляр, дуйьулар, сосиал гябул едилмиш анаданэялмя мейилляр, симпатийа вя

антипатийалар, мядяни стереотипляр, хатиряляр bütün bunların hamısı, щисслярдир ки, онларын васитясиля биз тамлыьымызы, дяйишмязлийимизи щисс едир, юзцмцзц инсан олараг гябул едирик.

Шяхси гейри-шцури юзцндя ня вахтса дярк олунан, инди ися сусдурулмуш, йахуд унудулмуш мцнагишя вя хатиряляри бирляшдирир. Шяхси гейри-шцурийя фярдин юз кечмиши, шяхси тясрцбяси, йахуд няслинин ирси тясрцбясиндян эютцрдцйц емоси-оналлыгла долу фикирляри, щиссляри, хатиряляринин комплекси вя йа йыьымы дахилдир. К.Йунг иддиа едирди ки, шяхси гейри-шцури щяр биримиздя тякраролунмаздыр. Бир сыра шяхси мейл вя ниййятляр, аилядяки тярбийя вя щямин сямиййятя хас олан мядяни яхлаг нормаларынын тясири нятисясиндя onlar гейри-шцурийя аид едиля биляр.

Йунг шяхсиййятин структурунда юзцнцн **“коллектив гейри-шцури”** адландырдыьы даща дярин гатын олмасы щаггында фикир иряли сцрцрдц. Коллектив гейри-шцури бцтцн инсан ювладлары цчцн цмуми вя бизим емосионал кечмишимизин нятисяси олан йаддаш вя щиссларин латент (gizli) изляринин сахландыьы йердир. К.Йунг коллектив гейри-шцуринин архетип (щярфи мянасы «илкин моделляр») адландырылан эцclц психи образлардан ибарят олмасы щаггында fərziyyə иряли сцрцрдц. O, yazırdı ki, архетипляр-инсанларын щадисяляри мцяййян бир тярздя гябул етмяйя, дуймаьа онлара реаксийа вермяйя йюнялдян анаданэялмя идейа, йахуд хатирялярдир. К.Йунг щесаб едирди ки, щяр бир архетип мцяййян нюв щисс вя фикрин мцвафиг обйект, йахуд вязиуйятля ялагядар ифадя олунма мейли иля баьлыдыр. К.Йунг архетип образ вя идейаларын чох заман йухуларда якс олундуьундан, щямчинин онлара ряссамлыгда, ядябиййатда, диндя истифадя олунан рямзlər шяклиндя мядянииййятдя раст эялинмясиндян данышырды. О, гейд

едирди ки, айры-айры мядянииййятляр цчцн хас олан рямзляр арасында чох вахт инанылмайасаг бянзярлик олур, чцнки онлар бцтцн бяшярииййат цчцн цмуми олан архетипляря кюклянмишдир.

Йунгун тясвир етдийи чохсайлы архетиплярин сырасында “Шяхсиййят”,“Кюлэя”,“Эцняш”,“Аллащ”, “Юлцм”, “Ана”, “Ушаг”, “Гящряман”,“Мцдрик инсан” вя с. вардыр. Лакин эендер аспекти бахымындан daha çox мараг доьуран “Анима” вя “Анимус” архетипляридир. Йунга эюря, by архетиплярдя инсанын анаданэялмя андроэин тябияти юз яксини тапыр. Йунг кишилярдя Аниманы, гадынларда ися Анимусу мцяййянляшдирди. Анима (латынса -гялб) кишидя дахили гадын образы, онун гейри-шцури гадын тяряфи, Анимус (латынса- рущ) ися гадында гейри-шцури киши образы, онун гейри-шцури киши тяряфидир.

К.Йунгун фикринсə, кишинин тящтялшцурунда защири щяйатда сыхышдырылыб чыхарылмыш, ону тамамлайан гадын елементи, гадынын тящтялшцурунда ися киши елементи вардыр. Юзцнцн гейри-шцури тамамлайысысыны киши гадын образы васитясиля, гадын ися киши образы васитясиля гябул едир. Йунга эюря, психолоjи бахымдан Анима-йалныз кишийя тясир эюстярян хариси амил йох, онун ичярисиндя олан бир шейдир. Анима-мянями йцксялишя апаран щансыса идеал шяклиндя тясяввцр олунан дахили гадын образы, йахуд гадын башланьысыдыр. Бцтювлцкдя, Анима анлайышына цч мцхтялиф сявиййяли компонент дахилдир:

1. Коллектив гадын образы;
2. Инсанын гадын кейфиййятляри барядя фярди тясяввцрляри;
3. Киши дахилиндя эизлядилмиш гадын принсипи.

Анима ерос принсипидир, чцнки кишидя аниманын инкишафы онун гадынлара олан мцнасибятиндя юз яксини тапыр. Анима иля

ейниляшмя овгатда дяйишмяляр кими, кишилийин итирилмяси кими ашкар олунур. Яэяр патолоjи дейил, бцтцн инсанлар цчцн ейни олан просес кими нязярдян кечирился, аниманын инсан цзяриндя щюкмранлыьы она гейри-шцури баьлылыг вя илк вурьунлуьа, сонра ися мящяббятя уйьун эялир. Yunqa görə, анайа баьлылыг юзцнцмцдафия инстинктини ашкар едир, юзцнцмцдафия илкин шякилдя юзцнцдяркдир вя демяли, гейри-шцуридян тяфяккцря илк аддымдыр. Бу мянада, Анима шцур вя гейри-шцури арасында кюрпцйя чеврилир.

Гадын образы мцхтялиф дюврлярдя дяйишиля билсə də, заманданкянар олараг,юз дяйишмяз хасиййятнамясини сахлайыр. Адятян, Анима саван эюрсянир, о мцдрикдир, амма чох да йох. Анима чох заман торпагла вя су иля баьлыдыр, йцксяк щакимиййятя малик ола биляр. Онун ики аспекти вар-ачыг вя тцнд. О, паклыьы вя хошхасиййятлилийи иля сечиля биляр, амма фцсункар вя хаин дя ола биляр. Кишидя гадын кейфиййятлярини якс етдиряряк Анима щям дя инсанын ящвалыны, онун габагсадан дуйма басарыьыны вя емосионал партлайышыны ифадя едир. Бунун аналоэийасыны биз гядим Çин мятинляриндя тапа билярик ки, онларда инсан ящвалынын пис олдуьу вахт ону гадын гялбинин идаря етмясиндян данышылыр. Bu, онун диггятини сямлямяк сящдини позур, гярарсызлыг вя щярякятлярин дцзэцнлцйцня инамсызлыг щисси ашылайыр.

Гейд олундуьу кими, Анимус-гадын шяхсиййятинин гейри-шцури киши тяряфидир. Йунгун фикрinся, Анимусла ейнилик гадыны сярт, юзцняинамлы вя мцбащисясевяр едир. Мцсбят мянада анимус гейри-шцуридя гадын Егосу иля онун шяхси йа- радысылыг мянбяляри арасында кюрпц кими щярякят едян дахили кишидир. Гадынын Анимусу щяр шейдян яввял онда киши хцсусиййятляри ашкар едир

və bцтювлцкдя бу анлайыша цч мцхтялиф сявиййяли компонент дахилдир:

1. Коллектив киши образы;
2. Инсанын киши кейфиййятляри барядя фярди тясяввцрляри;
3. Гадынын дахилиндя эизлянмиш киши принсипи.

Киши аьлынын хариси тятбиг сащяси olan коммерсийа, сийасят, елм вя техникайа гадын чох заман кишинин щисслярини йанашдыьы кими йарымшцурлу йанашыр. Белялики, гадынын тяфяккцрц вя кишинин щиссийаты шцуралты сащяйя мяхсусдур. Яэяр Анима дяркедилмяйян ящвал, щяйясанлар йарадырса, Анимус гейри-шцури инам йарадыр вя онларын щягигятян дярки явязиня гябул едилмиш етигад вя фикирляря istinad едир. Ана Анима образынын илк дашыйıсысы олдуьу кими, ата да бир чох киши obrazынын формалашмасына тясир эюстярир. Анимус щакимиййят щявясиндядир вя ади щяйатда гадын ня гядяр зяриф олса беля, Анимус она тохунаркян мцщafизякар вя гяддар олур, яглин сясини ешитмир. К.Йунгун фикриня эюря, юзцнцн ибтидаи кейфиййятляри baxımından (овчу, дюйцшчц), киши юлдцрмяйя юйрянсяклидир вя Анимус киши тябиятиня малик олараг, онун бу мейлини бюлцшдцрцр. Гадынын вязифяси яксиня, щяйата хидмятдир вя белялики, Анима кишини щяйата сялб едир. Анимус ися гадыны щяйатдан узаглашдырыр. Анимусун hədəfi гадынын мцдафия реаксийасыны айырмаг чятиндир, чцнки онлар сых шякилдя бир-бири иля баьлыдыр вя бу Анимусун икили фяалиййят характерини йадымыза салыр. О, йа гадыны юз щярякятляриндя ифлис олмуш пассив мяхлуга, йа да яксиня, мцщафизякар шяхсиййятя чевирир. Ла- кин, бязи гадынлар мцщафизякар вя щяддиндян артыг тялябкар олмаг истямир вя нятисядя, bu, онлара Анимусу юзляриндя ашкарламаг имканы

вермир və by онларı олдугса нязакятли вя тямкинли едир, онлар юзляриня гапаныр вя мцяййян мянада юз ясириня чевирилирляр. Йунг щесаб едирди ки, Анимус проблеминин йалныз бир щялли йолу вар: qадын цчцн йеэаня йол буна сона гядяр дюзмякдир. Йунгун фикрinся, бу проблемин язабла мцшайят олунмайан щялли цсулу йохдур, çох вахт гадына ян мцдрик мяслящят hеч бир йола ял атмамагdan ibarətdip.

Йунгун мцасир ардысыллары щесаб едир ки, Анима вя Анимус бцтцн инсанлара хасдыр вя инсана юз шяхсиййятинин мцхтялиф эизлин хцсусиййятляринин дярк олунмасында кюмяклик эюстярир.

Фрейдин бахышларыны давам етдирян Йунг валидейнлярин ушаг цзяриндяки мцхтялиф ролларына диггяти сямляйяряк гейд едир ки, ювладын гыз, йахуд oğlan олмасындан асылы олмайараг, ата ушаьын щяйатында анадан фярgли рол ойнайыр. Йунгун фикрinся, ата щямишя инсанын хариси алямдя цмуми мейлини вя нцфузуну тясяссцm етдирир, ана ися ювлада дахили щисс вя арзулар аляминин инкишафы цчцн сечилмяз габилиййят верир. Ана ушаьы харисi щяйатдан мцдафия едир, буна мцвафиг олараг, onu варлыьын реаллыьындан узаглашдырыр. Ата ися, нцфуз вя мянявиййат сащясини тясяссцм етдиряряк, ушаг гаршысында обйектив хариси дцнйаны ачыб эюстярир. Ушаг юзцнц ана иля ейниляшдирир, лакин ata онун цчцн йаддыр. Бу мянада ана субйектив шцуру, ата ися, обйектив варлыьы тямсил едир. Инсанларын щамысы цчцн Анима шяхси гейри-шцури сащяйя бялядчи ролуну ойнайыр, Анимус ися юз сярщядляринин щцдудларындан кянара коллектив гейри-шцурийя бялядчилик едир. Бундан башга, Йунг маскаланмыш валидейн амбивалентлийиндян сющбят ачыр: бир тяряфдян онлар юз ушаьыны реал щяйатла гаршылашмагдан горуйур, диэяр тяряфдян

ися ювладынын ата евиндян эедиб мцстягил йашайа билмядийиндян наразылыг едир.

Ушаг Аниманы-юзцнцн бир щиссясини-анасында, йахуд да бюйцк адам юзцнцн севэи обйектиндя эюрцр. Юз “Анимус”унун сясини ешидян гадын хцсуси мцдриклийя вя мювсуд ещкамлардан имтина билдирян обйективлийя, сясуpluğa вя тяшяббцскаplığa наил олур, onun дахили эцсц артыр вя буна мцвафиг олараг, щяйат фяаллыьы йцксялир. Диэяр тяряфдян, Анима иля сятщи вя натамаm йахынлыг шяхсиййятя тящлцкя, дахили зяифлик щисси эятирир вя защирян бу, ясябиликдя, юзцня инамсызлыгда, сентименталлыг вя кцскцнлцкдя, щям дя, дахили мцдафия формасы олараг, асыдилликдя юзцнц бüрузя верир.

Анима вя Анимусун тясирини дярк етмяк Йунгун эюстярдийи кими, щяр щансы башга архетипи анламагдан даща чятиндір. Шцур онлары тамамиля ашкар едя билмир, онлар гисмян коллектив гейри-шцуринин гаранлыг сащяляриня аиддир. Беля ки, киши юз интуисийасыны инкишаф етдиря биляр, лакин онун ідеал гадына проексийа етдийи кейфиййятляря малик ола билмяз.

Йунгун щесаб етдийи кими, Анима вя Анимус архетипляри узун ясрляр бойу коллектив гейри-шцуридя якс синсля гаршылыглы тясир тясрцбясинин нятисяси олараг тякамцл етмишляр. Бир чох кишиляр узун илляр гадынларла бирэя йашайыш нятисясиндя «феминляшмиш», гадынларда ися якс просес, yəni “maskulinləşmə” эетмишдир. Башга сюзля десяк, киши маскулинликля йанашы, юзцнцн фемин кейфиййятлрини дя ифадя етмяли, гадын ися маскулинлийини дя феминлийи кими бирузя вермялидир. Яэяр бу ики айрылмаз атрибут инкишаф етмямиш галырса, нятисядя шяхсиййят биртяряфли инкишаф етмиш олур.

К.Йунг инанырды ки, Анима вя Анимус юз араларында йалныз синся эюря сечиляряк, бцтюв бир тамлыг йаратмалыдыр. Гялбин бцтцн аспектляринин интеграсийасына наил олдугда, шяхсиййят юзцнц там вя щармоник, бцтюв щисс едир, уяни insanda ян мцщцм архетип олан «Юзлцк» формалашыр. «Юзлцк» (бцтювлцк) шяхсиййятин ясасыны тяшкил едир ки, бцтцн диэяр елементляр онун ятрафында formalaşır вя бирляшир. Юзлцк шяхсиййятин бцтцн психи мяzмумуну юзцндя сямляшдирир, о, ня гядяр парадоксал олса да, коллектив гейри-шцуринин тянзимляйиси мяркяз ролуну ойнайыр. Йунгун анламында юзлцйцн инкишафы инсан щяйатынын ясас мягсядидир. Юзлцк инсан «мян»и- нин структурунда ян дярин вя тябиятиня эюря бир сыра мцнасибятляр сярэясиндя парадоксал олан база инстансийадыр вя буна эюря дя, ян аз дярясядя мцяййянляшдириля вя шцурлу сурятдя дярк олуна биляр. Юзлцк онунла сясиййялянир ки, бцтцн мцмкцн зиддиййятляр она аиддир вя беляликля, ишыг вя кюлэя, хейир вя шяр, эюзял вя чиркин və с. яксиликлярин там, айрылмаз бир бцтювлцкдя бирляшдийи vəhdəti ашкар едир.

Юзлцк яввялсядян мцяййян олунмуш бир шей, инсанын артыг мювсуд тяйинаты кими дя ашкар олунур. Бу тяйината ямял едян инсан барясиндя йалан тясяввцрлярдян yaxa qurtarmağa юзцндя эцс tapıp, юзцнцн щягиги «мян»ини ача билир вя беляликля, özлцйцнц тамамиля вя там мянасында реаллашдырыр. Юзлцйцн тялябиня якс эедян инсан юз тябиятиня дюнцк чыхыр, щяйатын мянасыны итирир. Юзлцйцн парадоксаллыьы нящайят, ондадыр ки, о, ейни заманда щям дя инсан юзцнцдяркинин мянбяйи вя онун али мягсядидир.

3. Karen Horninin neofreydist konsepsiyasında qadına münasibət

Karen Horni qadın psixologiyasının banisi kimi. Freydin klassik nəzəriyyəsi ilə əlaqədar narazılıq, nəhayət, ona gətirib çıxardı ki, ötən əsrin 30-cu illərin ortalarında psixoanalizin bəzi nümayəndələri əsas diqqəti insan şəxsiyyətinin formalaşması, onun davranış və daxili münaqişələrini müəyyən edən mədəni və sosial şəraitdə cəmləyən yeni bir cərəyanın əsasını qoydular. Bu cərəyan «neofreydizm» adını aldı və onun ən parlaq simalarından biri Z.Freydin ən məşhur tənqidçisi və psixoanalizin gələcək inkişafına mühüm təsir göstərmiş orijinal bir nəzəriyyənin müəllifi olan Karen Horni idi (1885-1952). Horni bildirirdi ki, o prinsipial məsələlərdə Freyd nəzriyyəsinə sadiqdir və onun davamçısı olaraq qalacaqdır. O, yalnız bu nəzəriyyəyə müəyyən düzəlişlər edilməsini doğru sayırdı. Lakin, Horninin Freyd nəzəriyyəsində şəxsiyyətin biolojiləşdirilməsinə etmək istədikləri xırda düzəlişlər köklü dəyişikliklərlə nəticələndi.

K.Horni, A.Adler və E.Fromm kimi şəxsiyyətin inkişafına cəmiyyətin, sosial mühitin əsaslı təsir göstərdiyi qənaətində idi. O, sübut etdi ki, inkişaf yalnız anadangəlmə instinktlərlə müəyyənləşdirilmir, o, insanın bütün həyatı boyu inkişaf edir, dəyişir. Horni belə bir mövqedən çıxış edirdi ki, şəxsiyyətin strukturunda aqressiya və cinsi meyllər deyil, həyəcan, narahatlıq dominantlıq edir. Bunu Horni köklü həyəcanlanma adlandırıdı. Onun qənaətinə görə, köklü (bazal) həyəcanın mənbəyi uşaq yaşlarından başlanır. Valideynlərin uşağa qarşı qayğısız münasibəti nəticəsində onda tənhalıq hissi meydana gəlir. Çünki uşağın normal inkişafında sevgi əsas amildir. Valideynlər uşağa bu sevgini bəxş etmədikdə, o, “ətraf mühit” anlayışına qarşı düşmənə çevrilir. Öz hüquqlarını müdafiə edə bilməyən kiçik yaşlı uşaqda bir-birini təkzib edən hisslər oyanır, onlardan azad

olmaq üçün o, özündə müdafiə hissləri, yəni hakimiyyətə hərislik, bağlılıq, asanlıqla tabeçiliyə meyillilik kimi hisslər formalaşdırır. Horniyə görə, bu həyəcanın inkişaf etməsinə valideynnin uşağa qarşı soyuqluğu, hədsiz qəyyumluğu, gərgin mühit və ya ailədəki ayrıseçkilik, eləcə də uşağın son dərəcədə əzizlənməsi səbəb olur. K.Horni iki cür həyəcan göstərir: fizioloji və psixoloji. Fizioloji həyəcana o, uşağın yeməyə, komforta və s. olan tələbatını aid edir. Uşaq həyatının birinci həftəsində qorxur ki, onu vaxtında yedirtməzlər, bələməzlər və s. Lakin vaxt keçdikcə, ana uşağı yedizdirdikcə, bələdikcə bu qorxu ötüb keçir. Əgər uşağın bu tələbatı vaxtlı-vaxtında ödənilməzsə, onda həyəcan hissi artır və nevroza çevrilir. Nəticədə, şəxsiyyətdaxili konflikt yaranır: nevrotik həmişə sevilməyə can atsa da, özü sevə bilmir, emosional asılılıqdan qorxur. O, istəyir ki, hakimiyyətə sahib olsun və onun vasitəsilə həmişə özünün haqlı olduğunu yəqin etsin, hamıya nəzarət etsin, istədiyi kimi qərar qəbul etsin və “əgər mən səndən qüvvətliyəmsə, sən mənim üçün ziyanlı deyilsən” – prinsipini ideallaşdırsın. Özünün şəxsi təhlükəsizliyinə nail olmadığını hiss edən nevrotik həmişə güclü və təsirli olan şəxsin himayəsinə sığınmağa can atır. Bu zaman o, özünün bütün fərdi tələbatlarından yan keçməyi, təhqirə dözməyi, tənqiddən qaçmağı və hamıya köməyini təklif etməyi üstün tutaraq fikirləşir: “Əgər mən başqalarının iradəsinə tabe olsam və ya öz köməyimi təklif etsəm, özümün təhlükəsizliyini təmin edə bilərəmmi?”

Psixoloji tələbatların ödənilməsi isə xeyli mürəkkəbdir və çətindir, çünki, o daha mürəkkəb olan "Mən" obrazı ilə inkişafın qarşılıqlı əlaqəsinin adekvat olub-olmamasından asılıdır. Horniyə görə, bir neçə "Mən" obraz mövcuddur: real "Mən", ideal "Mən", "Mən" başqalarının gözü ilə. Bu üç "Mən" üst-üstə düşəndə şəxsiyyət uğurla inkişaf edər, nevroz baş verməz. İdeal "Mən"lə real "Mən" ziddiyyət təşkil etdikdə şəxsiyyət normal inkişaf etmir, insan özü özünə düzgün münasibət bəsləyə bilmir, gərginlik yaranır

ki, bu da nevroza səbəb olur. Beləliklə, uşağa neqativ münasibət, ya da onun ifrat dərəcədə əzizlənməsi həyəcan hissini gücləndirir.

Horni psixoloji müdafiənin üç növünü müəyyənləşdirir: güzəştə gedən, aqressiv və kənarlaşdırılmış. Bunlardan birincisi insanlara doğru can atır, ikincisi insanlara qarşı çıxır, üçüncüsü insanlaradan qaçır. İnsanlara doğru can atanlar ümid edirlər ki, ətrafdakı adamlarla dil tapmaqla öz komfort həyatlarını qoruya biləcəklər. Burada yeganə problem ondadır ki, subyekt başqa adamların köməyinə daima ehtiyac hiss edir, onlardan tərif, kömək gözləyir, bu olmadıqda nevroz başlayır. Bu adamlar təkliyə dözə bilmir, daim nə vaxtsa tək qalacaqlarından qorxurlar.

Psixoloji müdafiəni öz "Mən"ini başqalarına zorla qəbul etdirmək hesabına quranlar isə, adətən, uğursuzluğa düçar olurlar, bu da nevrozla nəticələnir.

İnsanlardan qaçan tip ətrafdakıların rəyinə əhəmiyyət vermir, öz "Mən"i ilə tək qalmağı xoşlayır. Onlar dar əhatədə olmağı, müstəqilliyi üstün tuturlar. Bu insanklar sonda, adətən, tənha qalırlar ki, bu da nevroza şərait yaradır.

Horniyə görə, psixoterapiya insana özünü müəyyənləşdirməkdə yardımçı olmalıdır. Horninin psixoloji müdafiə və yardım ideyasından müasir psixologiyada geniş istifadə olunur.

Horninin fikrincə, bizim sivilizasiya maskulin sivilizasiyadır, dövlət, qanunlar, mənəviyyat, din və elm – bütün bunlar kişilərin yaratdığıdır. İncəsənət, vətənpərvərlik, mənəviyyat bütövlükdə və sosial ideyalar o cümlədən, praktiki mühakimənin düzgünlüyü və nəzəri biliklərin obyektivliyi, həyat enerjisi və dərinliyi – bütün bu kateqoriyalar öz formasına və iddiasına görə bütün bəşəriyyətə məxsusdur, lakin real tarixi konfiqurasiyasına görə - tamamilə kişilərə aiddir. Biz insanlar mütləq olaraq araşdırılan bütün bu şeyləri bir sözlə «obyektiv» adlandırırıq və görürük ki, bəşər tarixində qüvvədə olan bərabərlik budur: «obyektiv=kişi».

Bir çox dillərdə eyni bir sözlə adlandırılan «insan mahiyyəti» və «kişi» anlayışları sadədilliklə eyniləşdirilir. Ən müxtəlif mə- dəniyyətlərdə aşağı səviyyəli uğurları həqarətlə «arvad kimi», qadınların yüksək nailiyyətlərini isə rəğbətlə «kişi kimi»» müəyyənləşdirirlər. Hər hansı elm və başqa dəyərlər kimi psixologiyada da cinslərin statusu istisna olaraq kişi mövqeyindən araşdırılır. Psixoanaliz – kişi dühasının yaradıcılığıdır və onun ideyalarını inkişaf etdirənlərin demək olar ki hamısı kişi olmuşdur. K.Horniyə görə, kişilər özünün üstün vəziyyətindən çıxış edərək obyektivliyi özünün qadına qarşı subyektiv, affektiv münasibətinin ayağına yazırdı, qadın psixologiyası isə indiyə qədər kişi arzuları və məyusluğunun əksi demək idi. Daha bir vacib amil o idi ki, tarixən qadınlar kişilərin arzusuna uyğunlaşaraq, bu uyğunlaşmanı öz təbiəti olaraq qəbul etmişlər. Yəni, qadın özünü kişinin onu görmək istədiyi kimi görərək, qeyri-ixtiyari özünü kişi ağlının təsiri altına salmışdır. Əgər biz idrakımızı kişi təfəkkür tərzindən azad etməyə çalışsaq, qadın problemlərinin əksəriyyəti yeni tərəfdən işıqlanacaqdır. Horni mədəni və sosial şərtiliyi xüsusi qeyd edir və bu nəticəyə gəlir ki, Freydin bioloji, instinktiv, buna görə də ümuminsani aşkarlıqla əlaqələndirdiyi hadisələr əslində müəyyən bir mədəniyyət, dövr, sinif və cins üçün səciyyəvidir. O, həmçinin Freyd nəzəriyyəsinin qadın psixologiyası ilə, qadının qeyri-mükəmməlliyi və kişinin üstünlüyü haqda fikirləri ilə heç cür razılaşmır. O,hesab edir ki, psixikanın «o», «mən», «super mən» kimi struktur bölümü ilə və onların əsasında formalaşmış nəzəriyyələrdən (uşaqlığın rolunu qabaqcadan təyin edən libido, Edip kompleksi və s.) imtina etmək lazımdır. Horni Freydin libido və təcavüzkar instinktiv cəhd- ləri əvəzində bir tərəfdən anadangəlmə, bir tərəfdən də sonradan qazanılma «təhlükəsizliyə meyil» və «məmnunluğa meyil» cəhdini irəli sürür. Özünün bəzi əsərlərində o, bu cəhdləri emosional adlandırır. K.Horne qadın ilə kişi arasındakı qibtəni üç amillə izah edir. Horni bunu aşağıdakı üç amillə izah edir:

-Qız uşağına balacalığından ya kobud, ya da ehtiyatla onun qeyri-mükəmməl olduğu fikrini aşılayırlar ki, bu da qızlarda müntəzəm olaraq maskulinlik kompleksini inkişaf etdirir.

-Sivilizasiyamız sırf kişi xarakteri ilə bağlı olduğundan, qadın onun təbiətini doğrudan da qane edəcək sivilizasiyaya nail olmaqda çətinlik çəkir, çünki bütün adi peşələr kişilər üçün nəzərdə tutulmuşdur. Bu da qadının qeyri-mü- kəmməllik hissini dərinləşdirir, çünki təbii olaraq bu peşədə çalışsalar da, kişilərin əldə etdiyi nəticəyə nail ola bilmir, belə çıxır ki, reallıq özü onun qeyri-mükəmməlliyini bir daha sübut edir.

- Həmin amillər kişinin inkişafına tam başqa cür təsir göstərir. Bir tərəfdən, qeyri-mükəmməllik damğası vurulmuş qadın arzularını daha güclü şəkildə sıxışdırıb çıxarır; digər tərəfdən isə kişi onları daha tez sublimasiya edə bilir. Horni yazır: «Qadınlarda üstün «müvəffəqiyyətdən yan keçmək» motivi öz uğurunu (yaxud «cinsə görə bacı olanların» uğurunu) adətən özünün qabiliyyətinə və hətta ağlına yox, xarici amillərə (vəzifənin asanlığına, bəxtin gətirməsinə, kənardan edilən yardıma) yazmaq vərdişinə əsasən asanlıqla tanınır. Uğursuzluğu şəxsiyyətdaxili keyfiyyətlərə, «qadın ağlı»na yazmaq vərdişini yada salmamaq da olar – bu bir ənənənəyə çevrilmişdir. Məhz özünü uğursuzluğa yönəldən insanlar belə edir, müvəffəqiyyətə səmtlənmiş insan isə daha çox real özünüqiymətləndirmə ilə seçilir.

Horniyə görə, qadın psixologiyasının bir çox xüsusiyyətləri cinslər arasın- dakı fizioloji fərqlə deyil, cəmiyyətdəki mədəni ənənələr, norma və ideoloji qaydaların yazdığı sosial rollarla bağlıdır. Karen Horni qadın əxlaqının təcavüzkarlıq, özünə zəif məxluq kimi münasibət və bununla bağlı olaraq, əvəzində xüsusi imtiyazlar iddiası, zəiflikdən kişini özünə tabe etmək vasitəsi olaraq istifadə və s. kimi bəzi xüsusiyyətlərini qeyd edir. «Qadının bu üstünlüyü öz növbəsində kişilər üçün təhlükəsiz deyil. O,

qeyri-şüuri səviyyədə «oğlanlarda analığa qarşı güclü qibtə» formalaşdırır". Klassik psixoanalizlə mübahisəyə girərək, Karen Horni təsdiq edir ki, kişinin qadını əksiltmək cəhdi qadında həmin tələbatdan qat-qat güclü ifadə olunur, qadının qeyri-mükəmməlliyi barədə ehkam qeyri-şüuri kişi meylindən doğur.

Qadının müxtəlif mədəniyyətlər baxımından nəzərdən keçirilməsi K.Horninin konsepsiyasında mühüm istiqamətlərdən biridir. Müxtəlif mədəniyyətləri təhlil edərək Horni belə misal gətirir: "Vetxiyin vəsiyyətləri"ndə əksini tapan iudey (yəhudi) mədəniyyəti şübhəsiz ki, patriarxat xarakteri daşıyır. Bu amil bir dənə də olsun qadın allahının olmadığı dində, mənəviyyat və adətlərdə öz əksini tapmışdır. Həvva özü Adəmın qabırğasından yaranmışdı və üstündə doğuş əzabına düçar olmaq qarğışı vardı. Adəmin idrak ağacındakı barın dadına baxmaqla yoldan çıxarılması və qadını kişini bədbəxtliyə sürükləyən aludəçi kimi təqdim edir. Horni təsdiq edir ki, «biri inciklikdən, digəri isə nigarançılıqdan doğan hər iki element qədim dövrlərdən başlayaraq indiyə kimi cinslər arasındakı münasibətə ziyan gətirir». Qısaca olaraq, bunun üzərində dayanaq. Kişinin qadın qarşısındakı qorxusu onu itaətdə saxlamağa cəhd göstərir. Yaşlı qadınlara isə əksinə, hətta gənc qadınlardan qorxduqları və buna görə də, itaətdə saxladıqları mədəniyyətlərdə belə, çox böyük hörmətlə yanaşılır. Bəzi ibtidai mədəniyyətlərdə, hətta yaşlı qadın qəbilə işlərində həlledici səsə malikdir. Məsələn, Asiya xalqları arasında o, hakimiyyətə və hörmətə malikdir. Digər tərəfdən, ibtidai qəbilələrdə qadın hədd-buluq yaşı dövründə bir çox tabuların (qadağaların) əhatəsində olur. Məsələn, Arunta qəbiləsində belə bir inam var ki, qadınlar kişi genitalilərinə ovsunlu təsir edə bilir. Əgər qadın ot üzərində sehrli sözlər tələffüz edərək, sonra onu kişinin üstünə atsa, yaxud onu kişiyə tərəf yönəltsə, kişi xəstələnər. Deməli, qadın böyük qüvvədir və kişinin üzərinə ölüm göndərə

bilər. Qərbi Afrika qəbilələrində hesab edilir ki, əgər qadın yuxuda olan kişinin üstündən keçsə, o, qaça bilməz; Benqaliyada mirilər qadına pələng əti yeməyi qadağan edir ki, o çox güclü olmasın. Şərqi Afrikada vatavelalar alovun sirrini qadınlardan gizli saxlayır ki, onlar alova sahiblik edə bilməsin. Kaliforniya hindiləri qadını itaətdə saxlamaq üçün xüsusi mərasimlər yerinə yetirir; onları qorxutmaq üçün kişilər şeytan libası geyinir.

Qadın və kişidə özünəqiymətləndirmənin formalaşmasında cəmiyyətin rolunu təhlil edən K.Horni belə qənaətə gəlir ki, cəmiyyətdə qadından qorxu olduqca aydın şəkildə qarşıya çıxır. Horni deyir ki, əslində bizim gördüyümüz «nifrətlə çox incə şəkildə maskalanmış" qorxudur. Təkcə təşviş elə bir güclü motivdir ki, libidosu onu qadınla ittifaqa çəkən kişini bu məqsədə meyildən saxlaya bilsin. Freydin qurduqları bu təşvişi izah etmir». Horni ehtimal edir ki, qadın qarşısında kişinin qorxusu daha dərin, daha əhəmiyyətlidir və kişi qarşısındakı qorxudan daha böyük enerji ilə sıxışdırılır. Çox vaxt həmin qorxu öz növbəsində kişinin qadına qarşı münasibətində dərin iz qoyur ki, bununla bağlı ayrı- ayrı dövrlərdə ən müxtəlif xalqların həyatından çox sayda misallar məlumdur. Digər tərəfdən, hissiyyata toxunan təşviş hər bir kişidə onun ümumilikdə qadına münasibətində xüsusi iz qoyur. Bu, qadınların kişiyə münasibətində ya heç yoxdur, ya da ki, ikinci dərəcəlidir. Horninin fikrincə, gülüş hədəfi olacağından və rədd olunacağından qorxmaq daxili keyfiyyətlərindən asılı olmayaraq, hər bir kişinin təhlili üçün tipik haldır. Bu xüsusda Horni yazır: Öz mədəni nəticələrinə görə, qadın qarşısında qorxunu dəf etməyin ən mühüm və ən pis üsulu – qadının özünüqiymətləndirməsini əksiltməkdir. Qadınların infantil, emosional məxluq olduğu və buna görə də, məsuliyyət və müstəqilliyə qabil olmadıqları barədə təsəvvür kişinin qadında özünəhörməti azaltmaq meylinin məhsuludur. Qadının–yeganə istəyi kişini sevmək, onun tərəfindən sevilmək, ona pərəstiş etmək, ona qulluq

etmək və bəzi şeylərdə onu təkrarlamaq istəyən bir məxluqdur. Nəhayət, K.Horni qeyd edir ki, depressiyanın müxtəlif formalarından əziyyət çəkən pasiyentlərin əksəriyyəti üçün az, yaxud çox nəzərə çarpanlar “normal görsənməməkdən qorxan” qadınlar idi. Belə təşviş işə münasibətdə, yaxud da daha abstrakt və qeyri-yığcam şəkildə özünün başqalarından fərqli olduğu və qadının bəzən anadangəlmə saydığı qeyri-mükəmməllik hissində aşkar olunurdu. Psixoanaliz hər hansı rəqabətdən imtina meylini onların özünütəsdiqə qabil olmamasının səbəbi kimi təqdim edir. Beləliklə, qadağalar yarış riskindən yan keçmək üçün özünü saxlamağın nəticəsidir. K.Horni bu və ya digər sosial, yaxud mədəni şəraitdən asılı olaraq, bizim kişilərdən daha çox qadınlarda müşahidə etdiyimiz bəzi davranış formalarını araşdırır:

1) açıq şəkildə ifadə olunan tələblərə, yaxud təcavüzakarlığa qoyulan qadağaların aşkar olunması;

2) özünə qarşı zəif, köməksiz, yaxud aşağı səviyyəli məxluq kimi münasibət və bunun əvəzində tam açıq, yaxud açıq olmayan şəkildə kompensasiya, yaxud imtiyazların tələb edilməsi;

3) əks cinsdən emosional asılılıq;

4) özünün qurban vermək, tabe olmaq, səndən istifadə etdikləri və yaxud səni istismar etdiklərini hiss etmək, məsuliyyəti əks cinsin üzərinə qoymaq meyilləri;

5) zəiflik və köməksizlikdən əks cinsi özünə cəlb etmək və tabe etmək vasitəsi kimi istifadə olunması.

K.Horni qadında mazoxizmin aşkar edilməsinə səbəb olan amillərlə bağlı bəzi ümumiləşmələr aparmışdır. Bu fenomenlərin aşkarlığını aşağıdakı amillərdən birindən, yaxud bir neçəsindən ibarət hər hansı mədəni kompleksdə izləmək olar:

1) hisslərin açıq biruzə olunması ilə bağlı çıxışların təcrid edilməsi;

2) uşaqların sayı, doğulması və tərbiyəsi qadına müxtəlif cür duyğular bəxş edir (incə hisslər, nailiyyət ehti- yacı aşkarlanır, özünəqiymət yüksəlir) və uşaqların sayı və tərbiyəsi sosial qiymət ölçüsünə çevrildikdə, bu daha böyük əhəmiyyət kəsb edir;

3) qadının kişi ilə müqayisədə daha aşağı səviyyəli məxluq kimi qiymətləndirilməsi (çünki bu, onun özünəinamını azaldır);

4) qadının kişidən, yaxud ailədən iqtisadi asılılığı, çünki bu emosional asılılıq vasitəsi ilə emosional uyğunlaşmaya səbəb olur;

5) qadının həyatının emosional əlaqələr – ailə, din, yaxud xeyriyyəçilik üzərində qurulmuş həyat sahələri ilə məhdudlaşması.

Bütün adları çəkilən amillər bir-biri ilə kəsişir. Görünür ki, inkişafdakı kənarlaşmalar üçün hansısa tək bir amil deyil, bir çox amillər toplusu məsuliyyət daşıyıcısıdır. Mədəni kompleksdə adları çəkilən elementlərin bəzisi, yaxud hamısı varsa, qadın «təbiəti» ilə bağlı müəyyən sabit təsəvvürlər yarana biləcəyi faktını xüsusi araşdırmaq gərəkdir. Tamamilə aydındır ki, bu ideologiyanın funksiyası qadını aşağı səviyyə kimi təqdim edərək, nəinki onu özünün asılı vəziyyəti ilə barışdırmaqdan, həm də onu kişinin arzu və istəklərinin icrası, yaxud arzuolunan ideal olmağa çalışmasına inandırmaqdan ibarətdir. Bu ideologiyanın qadına göstərdiyi təsir bir də onunla güclənir ki, kişilər həmin spesifik xüsusiyyətlərə malik olan qadınları daha tez seçir. Bu, o deməkdir ki, qadının cəmiyyətdə uğuru onun «əsl təbiəti»ni təşkil edən romantik naturaya müvafiq gəlməsindən asılıdır. Yəqin ki, buna görə də, belə sosial təşkildə mazoxist meyillərin qadında həvəsləndirildiyi, kişidə isə rəğbətlə qarşılanmadığını şişirdilmiş fikir adlandırmaq olmaz. Əks cinsdən emosional asılılıq, sevgidə ərimək, eskpansiv (hisslərin coşğun təzahürü), avtonom inkişafı boğmaq və s. kimi keyfiyyətlər qadında arzuolunan sayılır; kişidə isə onların nə- zərə çarpması kinayə ilə qarşılanır. Görünür ki, bu mədəni amillər qadına çox güclü təsir göstərir; özü də o qədər güclü ki, bizim mədəniyyətdə qadının

özünü qurban vermədən həyatın bu, yaxud başqa sahəsində iştirakından necə yan keçdiyini görmək olduqca mürəkkəb olur. Karen Horni qadınlarla kişilər arasındakı fərqləri sosiomədəni təsir kontekstində izah edirdi. Onun ideyasına görə, qadınlar həyatda kişilərlə müqayisədə bütün hallarda daha çox natamam- lıq hissi keçirirlər. Çünki onların həyatı kişilərdən siyasi, iqtisadi və psixoseksual baxımdan asılıdır. Tarixən qadınlara ikinci dərəcəli varlıqlar kimi yanaşıldığından, onlar kişilərin üstünlüyünü qəbul etməli olmuşlar.

Bütün cəmiyyətlərdə əməyin bölünməsi cinsi fərqlər amilinə əsaslanır. Bu fərqlər əsasında kişilər qadınlardan fərqli olaraq, dünyaya uşaq gətirmək və onu bəsləmək, cəmiyyətin yaranması və insan populyasiyası üçün vacib olan bu funksiyanı yerinə yetimək imkanına malik deyillər. Məhz bu iki fərqlilikdən gender bərabərsizliyinin ikinci prinsipi yaranır. Bəşəriyyət özünün yaşaması və inkişafı üçün əməyin cinslər arasında bölünməsi gedişində qadının hamiləlik, doğuşdan sonra südəmər uşağın bəslənməsi imkanları ilə kişilərdən fərqli xüsusiyyət daşıyırlar. Cəmiyyətdə əhalinin təkrar bioloji istehsalında və onun səmərəliliyində qadınların rolu üstündür.

“Qadın psixologiyası” adlanan məşhur əsərində K.Horni özündən əvvəlki psixoanalitik nəzəriyyələrin birtərəfli olduğunu, qadınlara kişilərin gözü ilə qiymət verildiyini söyləmiş və qeyd etmişdir ki, bunlar kişilərin qadınlar haqqında təsəvvürlərinin formalaşmasına səbəb olur. Halbuki qadınlar özlərinə kişilərə aid məşğuliyyət və peşələr seçməklə dəyişə bilirlər.

K.Horniyə görə, bizim sivilizasiyamızda insanlara əzab verən 4 əsas bazal həyacan mövcuddur ki, hər bir fərd onlardan özünü müdafiəyə ehtiyac hiss edir. Onlar məhəbbət, tabeçilik, hakimiyyətə can atma və rədd etmə reaksiyasıdır. Istənilən formada sevgi həyacandan azad olmağın ən

mötəbər müdafiə vasitəsidir. Bunun formulu belədir: əgər siz məni sevirsinizsə, mənə pislik etməzsiniz.

İkinci vasitə olan tabeçilikdir. Bu hamılıqla qəbul edilmiş ənənəvi baxışlara, dini ayinlərə və ya mötəbər şəxsin tələblərinə tabeçilikdə özünü göstərir. Bu qaydalara əməl etmək və ya tabe olmaq insan üçün həyatda davranışın təyinedici motivi rolunda çıxış edir.

Üçüncü bazal həyacandan müdafiə vasitəsi hakimiyyətə can atma, real hakimiyyətə sahib olma motivi ilə bağlıdır. Belə müdafiənin vasitəsi "mən hakimiyyətə malikəmsə, heç kim məhz heç nə edə bilməz" formulundan ibarətdir.

Dördüncü və sonuncu müdafiə vasitəsi rədd etmə reaksiyasıdır. Əvvəlki 3 müdafiə vasitəsi dünya ilə mübarizə, çətinlikləri bu və ya digər vasitələrlə aradan qaldırmaq motivi ilə bağlıdırsa, sonuncu vasitə dünyadan qaçış motivinə bağlıdır.

Məsələn, itaət etmək yolunu seçmiş qadın yaşadığı cəmiyyətdəki patriarxal həyat normalarını qeyri-şərtsiz qəbul edərək ərinə və ya onun yaxınlarına qarşı dözümlülük göstərməli olur.

İnsanın arzuları ilə onun sosial tələblərinin toqquşması mütləq mənada nevrozlara gətirib çıxarmasa da, faktiki olaraq əzab-əziyyətlə yaşamağa səbəb olur.

K.Horninin fikrincə, bu arxayınçılıq ilk növbədə iki şeylə izah oluna bilər. Məlum dərəcədə mövcud mədəni mövhumatla üst-üstə düşən nəzəri mövhumata əsaslanan analitik hesab edir ki, qadının da kişini özünə tabe etmək, onu pisləmək, onun uğurlarına paxıllıq etmək, öz mənliyini nümayiş etdirmək, öz-özü ilə razılaşmaq, heç kimdən kömək qəbul etməmək kimi müəyyən meyillərinin əsasında kişiyə qibtə hissi durur. Lakin biz burada mədəni meyillərin araşdırılmasına yaxınlaşırıq. Alfred Adlerin dediyi kimi, kişi olmaq arzusu «bizim mədəniyyətdə kişiyə aid sayılan güc, mərdlik, cəsurluq, müstəqillik, müvəffəqiyyət, partnyor seçmək hüququ kimi bütün

keyfiyyət və imtiyazlara malik olmaq arzusunun ifadəsi ola bilər». Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, Karen Horni öz nəzəriyyəsində hər dəfə nəzərə çatdırır ki, qadının gərəksizliyi hissinin genderlə heç bir əlaqəsi yoxdur; o, mahiyyətcə kişi və qadında eyni olan qeyri-mükəmməllik hissinin digər mənbələrini ört-basdır etmək üçün qadınlıq və kişilik barədə təsəvvürlər üzərində qurulur. Özünə möhkəm inam insanın təşəbbüskarlıq, cəsurluq, müstəqillik, istedad, şəraiti idarə etmək kimi keyfiyyətlərinə əsaslanır və emosional çalarlara malikdir. Əgər insanın özünəinamı onun verdiyi, yaxud aldığı sevgidən asılıdırsa, bu o deməkdir ki, onun əsası çox dar və laxlayan bir əsasdır: dar ona görə ki, bir çox qiymətli şəxsi keyfiyyətlər diqqətdən kənarda qalır; laxlayan ona görə ki, məsələn, əlverişli partnyor tapmaq imkanı kimi bir çox zahiri amillərdən asılı olur. Bundan savayı, belə mövqe çox asanlıqla sevgidən emosional asılılığa və kənardakı insanların qiymətindən asılılığa gətirib çıxarır. Nəticədə insan əgər onu sevmirlər və qiymətləndirmirlərsə, özünü layiqsiz hesab edir.

Freydin fikrincə, hər iki cinsdə psixi çətinliklər onlardan hər birinin bioseksual meyli ilə bağlıdır. O, hesab edirdi ki, kişilərin bir çox psixi problemləri onların özündə «qadın» meyillərini rədd etməsinin nəticəsində, qadında isə onun kişi olmaq arzusundan gələn xüsusiyyətlərdən yaranır. Ehtimal olunur ki, kişi anatomiyasına qibtə hissi qadının inkişafında pozulmaz iz qoyur; hətta ən əlverişli inkişaf zamanı belə, bu hiss böyük enerji hesabına aradan qaldırılmır. Qadının qeyri-mükəmməllik hissi öz cinsinə həqarət ifadəsi kimi nəzərdən keçirilir. Z.Freyd düşünür ki, qadın kişidən daha şöhrətpərəstdir və bunu onun öz qeyri-mükəmməlliyinin əvəzini çıxmaq ehtiyacına bağlayır. Qadın xarakterin- də mühüm rol oynayan qibtə və ziyankarlıq bunun birbaşa nəticəsidir. Qadında «ədalət hissinin az inkişaf etməsi» və onun «kişi fəaliyyət sahələrinə aid olan mənəvi və profes- sional marağa üstünlük verməsi»nin səbəbləri də paxıllığa meyillə izah edilir. Praktiki olaraq,

qadının bütün şöhrətpərəslik cəhdləri Freyd üçün onun kişi olmaq arzusuna sübutdur. Eləcə də, adətən, qadın xüsusiyyəti sayılan şöhrətpərəst istəklər, məsələn, hamıdan gözəl olmaq, yaxud ən görkəmli kişiyə ərə getmək istəyi həmin xüsusiyyətin ifadəsidir.

Freydin qadın psixologiyasına dair son məqaləsinin bəzi müddəalarında onun daha ilkin tədqiqatları ilə müqayisədə qadın psixologiyasına mədəni amillərin təsiri əlavə olaraq nəzərdən keçirilir. «Eyni zamanda biz qadını passivlik vəziyyətinə salan sosial qaydaların təsirinə verilən qiymətə diqqət yetirməliyik».

Freydin qadının əsas qorxusunun sevgi hissinin yox olması hesab etməsi müəyyən mənada bu postulatın bir hissəsidir. Bu fikirlər bizim mədəniyyətdə mazoxist meyillərə kişilərdən daha çox qadınlarda rast olunması təsəvvürü ilə möhkəmlənir, lakin bioloji deyil, mədəni meyillər qadının sevgiyə verdiyi qiymətin yüksəlməsinə və bununla da onu itirməkdən qorxmasına səbəb olur. Qadın əsrlər boyu ciddi iqtisadi və siyasi vəzifələrdən kənar şəraitdə yaşamış və həyatda şəxsi emosional sahə ilə məhdudlaşmışdır. Bu o demək deyildir ki, qadın məsuliyyət daşımamış və işləməli olmamışdır. Lakin onun işi ailə çərçivəsində yerinə yetirilmiş və buna görə də, daha şəxssiz işgüzar münasibətlərə zidd olaraq, emosionallığa əsaslanmışdır. Bu vəziyyətdəki baş- qa bir aspekt isə ondan ibarətdir ki, sevgi və sədaqətə spesifik qadın idealı və ləyaqəti kimi yanaşmışlar. Daha bir aspekt isə odur ki, qadının kişilərlə və uşaqlarla münasibəti səadətə, təhlükəsizliyə, hörmətə aparan yeganə qapı oldu- ğu üçün qadından ötrü sevgi kişinin pul qazanmaq bacarığı ilə müqayisə edilə bilən real dəyər idi. Beləliklə, nəinki emosional sahədən kənarda hansısa bir işlə məşğul olmaq istəyi faktiki olaraq öldürülürdü, həm də qadının şüurunda bu məşğuliyyətlər nəsə ikinci dərəcəli bir iş kimi qəbul olunmuşdu. Nəticədə, bizim mədəniyyətdə qadının nə səbəbdən sevgiyə olduğundan daha yüksək qiymət verməsi və ona verilə biləcəyindən daha

artıq gözləməsi, qadının sevgini itirməkdən kişidən daha çox qorxmasının real səbəbləri mövcud olmuşdur və mövcuddur. Məsələn, müasir qadının sevgini yeganə həyat dəyəri olaraq qəbul etməsinin lehiyə danışan bir amilə nəzər salaq: yaşa münasibət –qadının qocalıq və onun nəticələri qarşısındakı qorxusu. Uzun illər ərzində istər sevgi olsun, istər ev yaxud ailə – bütün bu sevinclərə qadın kişi vasitəsi ilə nail olduğu üçün kişini razı salmaq ondan ötrü vacib, əhəmiyyətli bir işə çevrilirdi. Burada gözəllik və cəzbetmə kultunun vacibliyini bəzi münasibətlərdə müsbət nəticə kimi qiymətləndirmək olar. Lakin bütün diqqəti qadın cəlbediciliyinin vacibliyinə yönəltmək, onun dəyərinin azalacağı dövrlə bağlı təşviş yaratmaq deməkdir. Biz beşinci onilliyə yaxınlaşan kişilərdə qorxu, yaxud depressiyanı nevrozun əlaməti hesab edirik. Qadın üçün isə bu çox adi hal hesab olunur və müəyyən mənada elə belədir, çünki cəlbedicilik unikal bir dəyərdir. Bu qorxu qadın cəlbediciliyinin sonu sayılan yaşla məhdudlaşmır, o qadının bütün həyatında iz qoyur və həyata münasibətdə güclü özünəinamsızlıq hissi doğurur. Bəzən sual verilir – cəmiyyətimizdə qeyri-mükəmməllik hissindən daha çox əziyyət çəkən kimdir, kişi ya qadın? Psixi xüsusiyyətləri kəmiyyətcə ölçmək çətin məsələdir, amma aşağıdakı fərq mü- şahidə olunur: bir qayda olaraq, kişidə qeyri-mükəmməllik hissi o səbəbdən yaranmır ki, o – kişidir; qadınsa qeyri-mükəmməllik hissini özünün yalnız qadın olması səbəbindən hiss edir.

Azərbaycan qadını alman qadınından fərqlənir, onlar hər ikisi isə hindu qadınlardan fərqlənir. Nyu-Yorkda yaşayan qadın Latın Amerikasındakı fermerin arvadından seçilir. Spesifik mədəni şəraitin həm kişilərdə, həm də qadınlarda hansı yolla spesifik keyfiyyət və bacarıq doğurması – bizim anlamaq istədiyimiz bax budur!

Mühazirə 11. UŞAQ YAŞLARINDA GENDER SOSİALİZASİYASI

Plan:

1. Sosiallaşmanın mexanizmləri. Sosiallaşma və tərbiyə
2. Uşaqlarda cinsi identikliyin formalaşması. Valideynlərin gender sosializasiyasına təsiri
3. Gender sosializasiyasının ailədənkənar mənbələri
4. Gender sosializasiyasının uşaqların koqnitiv inkişafına təsiri

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Çələbiyev N.Z. Uşaq psixologiyası. Bakı: ADPU-nun nəşri, 2005.
2. Ялизадя Я.Я. Ушаг вя йенийетмяляр: сексуал инкишафын психопедагоэикасы. Бакы: АДПУ-нун няшри, 2009.
3. Ялизадя Я.Я.Qadın psixologiyası (fəlsəvi-psixoloji esselər). Bakı, "Təhsil", 2015.
4. Эендер елминя эириш. Ы силд, мцяллиф кол. Ф.Ж. Мяммядова вя б. Бакы: Гярб Университети Эендер Арашдырмалары Мяркязи, Картон-М, 2005.
5. Zamanov A.D., Əliyeva H.İ. Sosial işin əsasları/ Dərslik. Bakı: “Təhsil işçisinin mətbəəsi” MMC, 2015.

6. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург, 2000.

7. Шон Берн. Гендерная психология. Санкт-Петербург, 2001

1. Sosiallaşmanın mexanizmləri. Sosiallaşma və tərbiyə

Инсан сосиал мцщитин тясирляри алтында сосиаллашыр, шяхсиййятя чеврилир. Психи инкишафын амилляриндян бири олан «мцщит» анлайышы чохсящятли вя мцряккяб анлайышдыр. О, щям тябии, щям дя сосиал мцщитин тясирлярини нязярдя тутур.

Психи инкишафа фяал тясир бахымындан тябии мцщит амилляри кими щава, су, эцняш, зялзяля, иглим амилляри, радиасийа вя с. бюйцк тясирляря маликдир. Бу амилляр бирбаша дейил, долайы йолла психи инкишафа тясир эюстярир.

Ушаьын психи инкишафында сосиал мцщит амилляринин ися даща фяал вя бирбаша тясир имканлары вардыр. Сямиййят щяйаты вя инсанларын цнсиййят мцщити бу сящятдян даща фяал тясир imkanlarına malikdir.

Professor A.D.Zamanov və psixologiya üzrə fəlsəfə doktoru H.İ.Əliyevanın həmmüəllifliyi ilə 2015-ci ildə çap olunmuş ali məktəblər üçün “Sosial işin əsasları” adlı dərsliyin “Ailəşünaslıq” adlanan 7.1-ci fəslində müasir dövrdə ailənin sosial problemlərinin təzahür etdiyi fəaliyyət sahələri aşağıdakı kimi qruplaşdırılır:

- cəmiyyətin kəskin sosial-iqtisadi təbəqələşməsində;
- dövlət büdcəsinin daimi qıtlığı, sosial və coğrafi mobilliyin mümkünsüzlüyündə;
- miqrasiyada;
- əhalinin, o cümlədən ailənin sağlamlıq vəziyyətinin pisləşməsində;
- əhalinin təbii azalmasında təzahür edən demoqrafik situasiyada;

- ailə üzvlərinin, xüsusilə qadınların ənənəvi rollarının köklü şəkildə dəyişməsində;
- natamam ailələrin sayca artmasında;
- başqasının hesabına yaşama əmsalının çoxalmasında;
- ailədəki zorakılıqda, sosial yetimlikdə və bir çox başqa hallarda ifadə olunur.

Хариси юлкя психолоэийасында шяхсиййят вя онун инкишафы проблеми иля баьлы цч ясас истигамят-биолоҹи, сосиолоҹи вя биососиал истигамятляр диггяти сялб едир. Биолоҹи истигамятин нцмайяндяляри шяхсиййяти бядбяхт тябии варлыг щесаб едир, инсанын бцтцн давранышыны онун тябии, анаданэялмя щявяслярини, тялабатлар вя инстинктляриня баьлайырлар. Бу истигамятин тяряфдарлары ичярисиндя эюркямли Австрийа психиатры вя щякими психоанализин баниси З.Фрейд хцсуси йер тутур. Биоэенетикляр беля щесаб едирляр ки, инсан сямийуятин тяляблярини табе олмаьа мяcбур олдуьуна эюря, даим юз тябии тялабатларыны боьмаьа, мящдудлашдырмаьа мящкумдур. Она эюря дя о, даим юз-юзц иля эизли мцбаризядядир, одур ки, вязиййятдян чыхмаг цчцн «маска эейинир» вя йа тямин олунмамыш тялабатларыны фяалиййятин бу вя йа диэяр нювц иля явяз етмяли олур. Онun фикрinся, истимаи щяйатын бцтцн щадисяляри (гийамлар, тятилляр, ингилаблар) садя адамлар цчцн тябии щадисялярдир, чцнки доьулдуьу андан инсанын эенляриндя щцсум, гяддарлыг, ихтишаш, гараэцрущчулуг мювсуддур. Лакин реал щяйат эюстярир ки, адятян инсанлар вятянпярвяр, дюйцшчц, садяся олараг вятяндаш борсуну йериня йетирмяк цчцн щяйати истяк вя тялабатларынын зиддиня щярякят етмяли олурлар. Инкишаф щаггында сосиолоҹи нязяриййянин тяряфдарлары ися беля щесаб едирляр ки, инсан биолоҹи варлыг кими дцнйайа эялся дя, юз щяйаты

инкишафы просесиндя цнсиййятдя олдуьу сосиал групун вя мцщитин тясирляри нятисясиндя тядрісян сосиаллашыр, йяни шяхсиййятя чеврилир. Шяхсиййятин инкишаф сявиййяси ня гядяр ашаьыдырса, онда биолоҝи яламятляр щяр шейдян яввял сащиб олма, даьыдысы, синси вя с. кими инстинктляр даща айдын вя кяскин шякилдя тязащцр едир. Рус пedaqoгу Anatoli Biktoroviç Мудрик сосиаллашманын ясас амилляриниmцяййян едяряк, онлары 3 ясас групда сямляшдирмишдир. Макрофакторлар (космос, планетляр, дцнйа, юлкя, сямиййят, дювлят) бу амилляр планетин бцтцн сакинляринин, мцхтялиф юлкялярдя йашайан инсанларын чох бюйцк групларыны ящатя едир. Мезофакторлар (мезо-орта, аралыг) милли яламятляря эюря фярглянян бюйцк инсан групларынын, он- ларын йашайыш йеринин (реэион, кянд, шящяр, гясябя) бу вя йа диэяр аудиторийайа вя йа диэяр кцтляви коммуникасийа шябякясиня (радио, телевизийа, кино вя с.) мянсубиййяти. Микрофакторлар конкрет инсана бирбаша тясиретмя имканлары олан амилляр (аиля, йашыдлар групу, сосиал тярбийянин щяйата кечирдийи тялим, пешя, истимаи вя с. тяшкилатлар). Бу амилляри бцтювлцкдя щям дя шяхсиййятин формалашмасына тясир эюстярян мцщит факторлары да адландырмаг олар. Биососиал истигамятин тяряфдарлары беля щесаб едирляр ки, психи просесляр (дуйьулар, гаврайыш, тяфяккцр вя с.) биолоҝи тябиятя маликдир, лакин шяхсийуятин истигамяти, мараглары, габилиййятляри, кими хцсусиййятляр сосиал щадисялярдир. Ютян ясрин эюркямли ушаг психологлары В.Штерн вя Ъ. Пиаје конверэенсийа нязяриййясини – ирсиййят вя сосиал мцщит факторларынын инкишафда паралел тясиря малик олмасы идейасыны гябул едирдиляр. Ъ.Пиаје гейд едирди ки, инкишафын эедишиня ушаьын йашадыьы сосиал мцщит дя тясир эюстярир. В.Штерп «сосиал мцщит» дедикдя ушаьын йахын ящатясини нязярдя

тутурду. Сон илляр ирсиййятин механизмляринин ачылмасы сащясиндя эенетика елминин ялдя етдийи наилиййятляр психи щадисяляр, хцсусиля габилиййятлярин тябияти щаггында янняяви биоэенетик вя сосиоэенетик бахышлара йенидян нязяр йетирмяк зярурятини ортайа гоймушдур. Бу мясяля биолог, фи- лософ, психолог, щяким, щцгугшцнас вя с. кими мцтяхяссисляр арасында кяскин дискуссийа мювзусуна чеврилмишдир. Белйликля, щал-щазырда психи инкишафын зямини вя шяртляри, ону шяртляндирян амилляр щаггында мювсуд нязяриййяляри конкрет ола- раг ашаьыдакы шякилдя груплашдырмаг олар:

1. İнкишафын тякамцл нязяриййяси - организмин инкишафынын онтоэенезиндя эенетик сящятдян рцшеймдя олмайан щяр щансы бир хцсусиййятин щяйатын сонракы мярщяляляриндя мювсуд ола билясяйини инкар едир.

2. İнкишафын ингилаби нязяриййяси - бу нязяриййячиляр эенетик- ирси амилляри инкар едир, инкишафын бцтцн нятисялярини мцщитин тясирляри иля баьлайырлар. Онларын фикрinся, истянилян адамда онун тябии-анатомик физиолоjи хцсусиййятляриндян асылы олмайараг, тялим вя тярбийя сайясиндя истянилян психолоjи вя давраныш хцсусиййятляри формалашдырмаг мцмкцндцр.

3. İнкишафын ещтимал вя йа схоластик нязяриййяси. Бу нязяриййя нисбятян йени олуб, даща чох тяряфдарлара маликдир. Онун нцмайяндяляринин фикрinся, инкишафын щяр щансы мярщялясиндя ялдя едилмиш вя цмумян сон нятися ирялисядян эенлярдя мцяййянляшдирилмямишдир. Лакин бу нятисянин гятиййян эенлярдян асылы олмадыьыны да сюйлямяк доьру олмаз. Инкишафын щяр бир мярщялясиндя ялдя едилян нятисяляр щям эенляр, щям дя мцщитля шяртлянир. Щяр бир мярщялядя ялдя

едилян нятися isə организмин яввялки инкишаф мярщяляряринин нятисяси щесаб едилир.

4. İнкишафын функсионал нязяриййяси - бу вя йа диэяр психи функсийанын йаранмасы вя формалашмасы организмин щяйатындакы тялабатларын ящямиййятиндян асылыдыр. Бурада психиканын инкишафында щяйат тярзинин ролу юн планда дурур.

5. «Баьлылыг» нязяриййяси - рсихоанализин тясири алтында мейдана эялмиш вя щал-щазырда мяшщур олан сяряйанлардын бири олан бу нязяриййя американ психологдары Сон Боулби вя Meri Ейнсворт тяряфиндян иряли сцрцлмцшдцр. Психоанализдя олдуьу кими, бу нязяриййядя дя ушаьын инкишафында башлыса амил онун ян йахын йашлы иля мцнасибяти щесаб олунур. Ушаьын валидейнляри иля мцнасибятиндя, хцсусиля щяйатын биринси илиндя газанылмыш тясрцбя онун сонракы психи инкишафында щялледиси рол ойнайыр. Бу нязяриййя ушаьын анайа баьлылыьыны, пси- хоанализин гейд етдийи кими, физики щяззля дейил, мцдафия вя тящлцкясизлик инстинктиндя эюрцр. Онларын фикрinся, баьлылыг анаданэялмя вя эенетик механизмлярля шяртлянмишдир. Con Боулбийя эюря щейванларда олдуьу кими, инсанларда да ана юз баласыны ятраф мцщитин хошаэялмяз тясирляриндян горуйур. Тякамцл нятисясиндя бцтцн санлылырда хцсусиля тящлцкяли шяраитдя анайа баьлылыг инстинкт механизми йаранмышдыр. Онлар гейд едир ки, бу инстинкт эенетик мяншяли олса да, о, хариси амиллярдян, башлыса олараг ана иля илк мцнасибятин характе- риндян асылыдыр. Яэяр ана кюрпянин щяйатынын илк айларында она гаршы щяссаслыг, гайьыкешлик, онун мараг вя тялабатларына мещрибанлыг эюстярярся, кюрпядя етибарлы баьлылыг вя бунун ясасында тящлцкясизлик щисси йараныр. Ананын кюрпяйя гаршы якс мцнасибяти ися онда

цмидсизлик, сойуглуг щиссинин мянбяйиня чеврилир. Бир йашын сонунда кюрпянин анайа баьлылыьы мотивляшмя, давраныш системинин базасына чеврилир вя онун базасында ушаьын шяхсиййятинин формалашмасы давам едир. Сон дюврлярдя Американ вя Авропа психолоэийасында ушаьын анайа гаршы баьлылыьынын онун щяйатынын мцхтялиф сащяляриндя мяктябдя уьурлары, сосиал вя идракы проблемляринин щяллиндя йашыдлары иля мцнасибятиндя, сосиал мцщитя уьурла уйьунлашмасында щялледиси тясири хцсуси тядгигатлар васитясиля сцбут едилмишдир.

6. Али психи функсийаларын мядяни-тарихи инкишафы нязяриййяси. Бу нязяриййя эюркямли рус психолгу Л.С.Выготски тяряфиндян йарадылмышдыр. Щямин нязяриййянин башлыса мцддяаларыны мцяллиф беля формула етмишдир:

1. Мядяни-тарихи инкишаф просесиндя инсан чохсящятли вя чохсайлы васитяляр, ишаря системляри йаратмыш, бунлардан ямяк фяалиййятиндя алят кими, цнсиййятдя дил кими вя щесаблама васитяляри кими истифадя етмяйи юйрянмишдир. Онлардан хцсусиля йазыда истифадя етмякля инсан гаврайышдан тутмуш тяфяккцря гядяр юз психи функсийаларыны йенидян гурмушдур. Тарихи мювсудлуг дюврцндя инсанлар тяряфиндян ики тип васитяляр йарадылмышдыр. Онларын биринин кюмяйи иля инсан тябиятя, (ямяк васитяляри), диэяринин кюмяйи иля (ишаря системляри) юзцня тясир едир.

2. Ямяк вя ишаря системи васитяляринин практик фяалиййятдя тятбиги инсанын психи просеслярининин васитясиз формалардан васитяли формалара кечидиндя мцщцм рол ойнайыр. Нятисядя, инсанын бцтцн психи фяалиййяти йенидян гурулмагла, щейванларла мцгайисядя даща йцксяк сявиййядя йцксялир.

3. Тялим юз гаршысына ушаьы бу васитя вя ишарялярдян истифадя етмяк тясрцбясини юйрятмяк мягсядини гойур ки, ушаг онларын васитясиля юз давранышыны вя психи просесляриии идаря етмяйи мянимсяйир. Мясялян, йазы щафизяни йахшылаш- дырмаг, онун инкишафыны эенишляндирмяк васитясиня, ишаря јести вя сюз гаврайыш вя диггяти идаря етмяк цсулларына чеврилир.

4. Мцасир мядяни вя тящсилли адамын давранышыны вя психолоэийасы биолоји йетишмя вя тялим кими ики просесин гаршылыглы тясириниn нятисясидир. Щяр ики просес кюрпянин дцнйайа эялдийи андан дярщал олараг башланыр вя практик инкишафын ва- щид хяттиндя битишикдир.

5. Щяр щансы психи функсийа юз эенезисиндя (мяншяйиндя) ики формайа маликдир: анаданэялмя вя йахуд тябии, газанылмыш вя йа мядяни. Биринси биолоји сящятдян детерминляшмишдир, икинси тарихян шяртлянмишдир вя васитяли характер дашыйыр. Онлар васитяляр вя ишарялярдян истифадя иля баьлыдыр вя онларын идаря едилмяси ролунда чыхыш едир.

6. Ушаьа системлярдян вя васитялярдян истифадя етмяк цсуллары яввялся йашлыларын цнсиййяти вя бирэя яшйави фяалиййяти иля эюстярилир. Яввялся васитя вя ишаряляр башга адамын давранышыны идаря етмяк васитяляри кими чыхыш едир, сонра ися ушаг цчцн юз давранышыны идаря етмяк васитяляриня чеврилир. Бу интериоризасийа, йяни идаряетмянин шяхсиййятлярарасы функсийасынын шяхсиййят-дахили функсийайа чеврилмяси просесиндя баш верир. Л.С.Выготски гейд етмишдир ки, инсанын психи функсийалары йалныз цнсиййят просесиндя, мцяййян сосиал шяртляр дахилиндя формалаша биляр. Бу шяртляр васитясиля инсан психикасынын спесифик хассялярини-ихтийари

щафизяни, мянтиги тяфяккцрц вя нитги инкишаф етдирмяк мцмкцндцр.

2. Uşaqlarda cinsi identikliyin formalaşması. Valideynlərin gender sosializasiyasına təsiri

Sosiallaşma problemi bir çox elmlərdə, o cümlədən ailədə və gender psixologiyasında araşdırılan problemlərdən biridir. “Sosiallaşma” fərdin sosial təcrübəni mənimsəməsi, sosial davranış formalarına yiyələnməsi (başqa adamlarla ünsiyyət və münasibətlər qurmaq, sosial hadisələrə münasibət və s.) kimi məsələləri tədqiq edir.

Cəmiyyətdə fərdin sosiallaşmasını təmin edən əsas ictimai institut və təşkilatlar, ailə, məktəb, bağça, mətbuat, radio, televiziya və sosial şəbəkələr hesab olunur. Sosiallaşmanın çox mühüm mexanizmlərindən biri identikləşdirmədir. Uşaqlar böyüdükcə, öz valideynlərinə, həmyaşıdlarına ətrafdakı adamlara məxsus olan müxtəlif norma, münasibət və davranış formalarını daha fəal şəkildə mənimsəyirlər. Uşaqlar özünü onlarda eyniləşdirməyə cəhd göstərərək onların baxışlarını, həyat tərzlərini və təcrübələrini öyrənir və öz həyatına köçürür.

Sosiallaşmada identikləşmə prosesinin ən basilica amilləri sırasında rol-cins tipikləşdirməsinin subyekti kimi qadın və kişilərin müstəsna təsiri vardır. Bu proses fərd tərəfindən onun öz cinsinə aid olan başqalarının davranış xü- susiyyətlərinə yiyələnməsidir. Bu funksiyanın yerinə yetirilməsi başlıca olaraq valideynlərlə bağlıdır. Onların ailədəki rol-cins davranışı normaları, etalonları və stereotipləri məhz ailədə valideynlər tərəfindən ötürülür. Valideynlərin zəruri rol-cins gözləmələri uşaqlarda rəğbətləndirmə və cəzalandırma vasitəsilə bu və ya digər davranış formasının, geyimin, oyuncaqların, cinsə aid vəzifələrin və iş bölgüsünün məqbul və ya qeyri-məqbul olub-olmaması barədə münasibətlərin adekvat

olan kişi və ya qadın davranış nümunələrini mənimsəyirlər. Adətən ailədə oğlanların tərbiyəsini atalar, qızların tərbiyəsini analar həyata keçirir.

Uşaqlar böyüdükcə, onlar cəmiyyət həyatında vaxtlarının çox hissəsini özləri ilə eyni cinsə aid olan valideynlərinin biri ilə keçirirlər.

Psixoloqların keçirdikləri bir sıra eksperimentlər nəticəsində uşaqlarda identifikasıyanın formalaşması amilləri və mexanizmlərini müəyyənləşdirməyə imkan vermişdir. Müəyyən edilmişdir ki, uşaqlar üçün adətən identikləşmənin obyekti onların valideynləri olan yaşlı insanlardır. Ailədə ana dominant rola sahib olduqda, qızlar özlərini analarına, ata olduqda oğlanlar atalarına bənzəməyə çalışırlar. Anaların dominant mövqeyə malik olduğu ailələrdə oğlan uşaqlarında kişi xarakteri və davranış nümunəsinin formalaşmasında müəyyən maneələr, inkişaf problemləri yaranır. Atanın ailə başçısı olduğu ailələrdə isə əksinə, qızlar daha çox atalarının nümunəsini təqlid edirlər, lakin eyni zamanda onlarda anaya məxsus bir çox əlamətlər də formalaşır.

Uşaq yaşlarında sosializasiya mexanizmləri sırasında təqlid, təlqin, sosial fasilitasiya, konformluq və qaydaların gözlənilməsi kimi fenomenlərin də əhəmiyyətli təsiri vardır. Təqlid fərd tərəfindən şüurlu və ya şüursuz olaraq başqa adamların təcrübəsinin, xüsusilə, onların hərəkətlərinin, ədalarının, əməllərinin yamsılanması prosesidir. Təqlidin mexanizmləri anadangəlmədir. Təqlidin müxtəlif forma və növlərinə ali heyvanlarda, xüsusilə meymunlarda daha çox təsadüf olunur. Təqlid irsi-genetik davranış və şərti-reflektor öyrənmə forması kimi heyvanlar üçün həyat təcrübəsi mənbəyinin qazanılmasının vacib mexanizmlərindən biridir. İnsanlarda belə hala körpəlik və məktəbəqədər yaş dövrlərində daha çox təsadüf olunur. Başqaları ilə müqayisədə yaşlı adamlarda sosializasiya mexanizmi kimi təqlid ikinci dərəcəli rol oynayır.

Sosial fasilitasiya dedikdə, bir adamın davranışının başqalarına sərbəst, fəal və intensiv stimullaşdırıcı təsiri nəzərdə tutulur. Adətən təqlid

və tələqin fasilitasiya ilə müşayət olunur və əsasən tanış, yaxın adamların ona təsirində özünü biruzə verir. Cəmiyyətdə yad, tanış olmayan adamların davranış nümunələrinin uşaqlar tərəfindən təqlid edilməsi narahatçılıq və qorxu yaradır. Adətən, bu təqlidə əks olan “sosial inqibitasiya” adlanan hadisə ilə müşayət olunur. Sosial inqibitasiya fərd tərəfindən yeni sosial təcrübənin qazanılmasına mane olur və sosiallaşmanı ləngidir.

Şəxsiyyətin formalaşması ümumi, o cümlədən psixoseksual inkişafının gedişində baş verən prosesdir. Onun özünəməxsus bir sıra xüsusiyyətləri vardir. Bunlardan birincisi “cinsi Mən” obrazının və “cinsi mənlik şüurunun” formalaşmasıdır. Rus alimi A.İ.Belkin qeyd edir ki, yeniyetməlik dövründə təşəkkül tapan cinsi mənlik şüuru konstant (sabit) və konseptual olmaqla iki əsas formada özünü göstərir. Konstant mənlik şüuru yeniyetmənin bütün davranış aktlarında özünü göstərdiyi halda, konseptual mənlik şüuru əsasən stress şəraitində, şəxsiyyət üçün bu və ya digər situasiyada mühüm əhəmiyyət kəsb edən həyati vacib problemlərin həlli zərurəti meydana çıxdıqda aktivləşir.

Bioloji cinsdən fərqli olaraq gender sosiallaşma prosesində formalaşır. Ona görə də, insanın bioloji cinsi bəzi hallarda onun sosial cinsi ilə uyğun gəlməyə bilər. Genderin formalaşması insanın özünü bu və ya digər bir cinslə identikliyində əks olunur. Psixoloqlar cinsi-rol identikliyinin formalaşması pro- sesinin uşağın doğulduğu andan başladığını aşkar etmişlər. Valideynlərin körpəyə münasibəti onun cinsini bilən andan müəyyənləşir. Uşaq böyüdükcə ətrafdakılar ənənəvi cinsi-rol gözləməsinə əsaslanaraq uşağa müəyyən tələblə yanaşır və onun yalnız cinsinə müvafiq olan davranışını rəğbətlə qarşılayırlar; yəni valideynlər və digər böyüklər qızı və ya oğlanı gender roluna öyrətməyə başlayır. Əgər balacanın davranışı cinsi-rol stereotipinə uyğun deyilsə, böyüklər mütləq ona özünü başqa cür aparmalı olduğunu anladırlar. Artıq həyatının birinci

ilində uşağın valideynlərlə münasibəti cinsi əlamət üzərində qurulur. Demək olar ki, cinsi mənsubiyyət uşağın öz «Mən»ini dərk etdiyi ilk kateqoriyadır. İlkin gender identikliyi, özünün cinsi mənsubiyyətini dərk edən yaşyarımlıq uşağın şüurunda artıq sabit və mühüm element təşkil edərək formalaşır. 3 yaşındakı uşaq inamla özünü kişi yaxud qadın cinsinə aid edir. Bu zaman o, kişi və qadınların başqa-başqa cür göründüyünü, ayrı-ayrı fəaliy- yətlə məşğul olduğunu və başqa-başqa şeylərlə maraqlandığını ayırd etməyə başlayır. Uşaq kişi və qadın arasında fərqin olduğunu seçməyə başlayan kimi özü ilə eyni cinsdən olanların rol modelinə diqqəti artır ki, bunun əsasında ən yaxşı qız və ya oğlan olmaq istəyi durur. Differensial bənzətmə vasitəsi ilə, məsələn, nə üçün qadınların bir qayda olaraq alış-veriş etməyi və bayrama hazırlıq görməyi xoşladıqlarını, kişilərin isə bundan kənar gəzmək istədiyini izah etmək olar. Uşaq böyüyərkən məhz qadının bunu etdiyini görür və əgər həmin uşaq qızdırsa, bu işlər onu oğlandan qat-qat çox maraqlandırır. Yaş artdıqca cinsi-rol identikliyinin məzmunu da dəyişir. Məsələn,

- İki yaşlı uşaq öz cins mənsubiyyətini bilir, amma hələ bu atribusiyanı əsaslandırmağı bacarmır.
- 3-4 yaşlarında uşaq artıq ətrafdakıların cinsini müəyyələşdirməyi bacarır, amma çox zaman onu təsadüfi xarici əlamətlərlə, məsələn, geyimlə, saçla eyniləşdirir.
- 6-7 yaşlarında uşaq cinsi mənsubiyyətin dəyişməzliyini tam dərk edir və bu, davranışda cinsi differensiasiyanın güclənməsi ilə üst-üstə düşür.
- Yeniyetmə yaşında qender rolunun məzmunu və ifası barədə təsəvvürlər dəqiqləşir və möhkəmlənir.

Uşaqların cinsi inkişafının nə dərəcədə normal getdiyini bilmək üçün valideynlər cinsi yetkinliyin bu və ya digər mərhələsinin başlanma dövrlərinə bələd olmalıdırlar.

Uşaqların cinsi inkişafındakı normadan kənar olan halları iki qrupa ayırmaq olar:

- Cinsi inkişafdan qeri qalma;
- Cinsi inkişafın vaxtından əvvəl başlaması.

Əksər hallarda cinsi inkişafın gecikməsinin irsi-ailəvi formasına rast gəlinir. Bu zaman 15-16 yaşına çatmış uşağın xarici cinsiyyət üzvləri onun real yaş dövrünə uyğun gəlmir, ikincili cinsi əlamətlər isə ya zəif olur və ya heç olmur. Yalnız 15-16 yaşından sonra onlarda xarici cinsiyyət üzvləri normaya qədər inkişaf edir və eyni zamanda ikincili cinsi əlamətlər də formalaşır.

Uşaqlar həyatın yeniyetməlik dövründə cinsi yetişkənliyə daxil olurlar. Cinsi yetişkənlik yaşı qız uşaqlarında 8 yaşdan, oğlan uşaqlarında 9 yaşdan öncə olmamalıdır. Cinsi yetişkənliyin erkən başlamasının hər iki cinsdə gətirdiyi ən böyük problem boy qısalığıdır. Bu uşaqlar yaşıdlarına görə 8-9 yaşlarında daha hündürboylu olsalar da, daha sonra yaşıdlarından geri qalırlar. Oğlan uşaqlarında da həmçinin, bığ-saqqal çıxması, səsin qalınlaşması, kişi tipli skelet və əzələ kütləsinin formalaşması ilə müşayət olunur.

Bir çox tədqiqatlar göstərir ki, oğlanın valideynləri qız valideynlərindən uşağın davranış siqnallarına şərti reaksiya tezliyi kimi səciyyəvi bir göstəriciyə görə seçilir. Müşahidələrə əsasən, südəmər uşağa döş verən ana oğlanın verdiyi siqnala qızın siqnalından daha həssas və diqqətlidir. Həm analar, həm də atalar oğlanın səs siqnalına cavab olaraq, qızla müqayisədə onunla daha böyük ehtimalla kontakta girir. Hələ körpə yaşda nəzərə çarpan bu şərti reaksiyadakı fərq uşaqlıqda da davam edir. Müxtəlif yaş səviyyələrində aparılmış çoxsaylı araşdırmalar göstərir ki, oğlan öz valideynlərindən nəinki daha neqativ cavab reaksiyası, o cümlədən cismani cəza, eyni zamanda daha artıq pozitiv cavab reaksiyası alır. Bu müşahidələr valideynlərin qızdan fərqli

olaraq oğlanın etdiyi hərəkətlərə daha böyük hazırlıqla reaksiya verdiyini və fiziki olaraq da oğlanı qızdan daha çox həvəsləndirdiyini göstərir. Kişi cinsinə mənsub körpəni qucaqda daha çox saxlayır və dartışdırır, bununla da onda coşqun motor aktivliyi hərəkətə gətirirlər. Ana və südəmər körpələr arasında qarşılıqlı əlaqə ilə bağlı Yarroyun apardığı tədqiqat göstərir ki, oğlan anası öz körpəsi ilə daha çox əlaqədə olur, onunla hərəkəti daha intensiv, davranışı isə daha zəngin və rəngarəng olur. Südəmər oğlanın qızdan daha çox şirnikləndirilməsini nümayiş etdirən bu müşahidələr sonradan uşaqlıqda sosializasiya zamanı aşkar olunan cinsi fərqlərlə və tədqiqat refleksinin həvəsləndirilmə intensivliyi ilə uzlaşır. Uşaqların sosializasiyası prosesində valideyn davranışı ilə bağlı araşdırmalar cinsi mənsubiyyətə görə fərqləndirməni nümayiş etdirir: dünyanı tanımaq üçün oğlana qızdan daha çox azadlıq verilir. Ənənəvi Azərbaycan ailəsi buna parlaq nümunədir. Müəyyən qadın obrazları və stereotipləri Azərbaycan xalqının və onun mədəniyyətinin göstəricisi kimi qızın ənənəvi, etik dəyər və rəmzlər daşıyıcısı olduğunu təsdiq edir və gender rolunun dəqiq sərhədlərini cızır. Oyun zamanı qızlar anaya daha yaxın olur; onlara evdən müstəqil surətdə uzağa getmək və gəzmək üçün daha seyrək icazə verilir; evdə qız həmişə ananı ardınca gedirsə, bu rəğbətlə qarşılanır; qızın aktivliyi daha ciddi nəzarətdə saxlanılır. Evlə bağlı vəzifələrin oğlan və qız arasında fərqli bölümü də oğlanın hərəkət azadlığının qızdan fərqlənməsini əks etdirərək, ona evdən kənardakı işlərin tapşırılması ilə əlaqədardır; qız isə evin içindəki işlərlə – ev yığışdırmaq, təsərrüfatda kömək etmək, uşaqlara baxmaq kimi ev mühitinin əhəmiyyətini nəzərə çarpdıran işləri yerinə yetirməli olur. Çodorov təsdiq edir ki, qızın və oğlanın uşaqlıqlarının keçdiyi sosial kontekst arasındakı fərq bir çox psixoloji cinsi fərqlərin, o cümlədən kişinin daha fərdi, onun üstünlüyünü xüsusi qeyd edən aktivliyindən fərqli olaraq, qadının sosial əlaqəyə daha yaxından qoşulmasını əks etdirən səbəbə

çevrilir. Standart şəraitdə valideyn və uşaqlar arasında baş verən qarşılıqlı əlaqəyə dair sistematik tədqiqatlara müraciət etsək, valideynin müxtəlif cinsli uşaqlara münasibətinin fərqli olmasının isbatını aşkar edə bilərik. Tədqiqatların birində ata və anaların ayrılıqda uşaqlarda davranışı müşahidə olunaraq və müstəqil şəkildə qiymətləndirilərək videoya çəkilmişdir. Ataların davranışında fərqləndirmə analardakından daha güclü idi. Bu nəticə atanın ana ilə müqayisədə uşaqlardan cinsinə müvafiq davranış tələb edərək onlara daha çox təzyiq göstərməsinin nümayişi ilə üst-üstə düşür. Oğlu ilə təlim keçən ata onun üçün daha yüksək standartlar qoyur, təpşırıqların koqnitiv eleme- ntlərinə diqqət yetirir və nailiyyətlərə daha böyük əhəmiyyət verir. Qızını öyrədən ata daha çox təlim şəraitinin şəxslərarası aspektlərinə həvəsləndirməyə, dəstəklənməyə, zarafatlara, oyuna və müdafiəyə diqqət yetirir. Böyüklərin təlim davranışı cinsi əlamətə görə analoji fərqləndirmə strukturuna malikdir. Üzərində sınaq keçirilən ikiyaşlıların cinsi identikliyi barədə ehtimal ilə əlaqədar keçirilən eksperimentin nəticələri göstərmişdir ki, böyüklər, xüsusən də kişilər oğlanların davranışını daha məqsədyönlü əsaslandırır və tapşırıqları yerinə yetirərkən onlardan qızlarla müqayisədə daha artıq müvəffəqiyyət gözləyirdi, qızlar isə daha çox tərif və dəstək qazanırdılar. Bütövlükdə həmin nəticə böyüklərin, xüsusən də atanın oğlu ilə daha instrumental, tapşırığa istiqamətlənən, onun üstünlüyünü nəzərə çarpdıran, qızları ilə isə daha ekspressiv, nailiyyətə az istiqamətlənən, asılılığı möhkəmləndirən üsullarla rəftar etməsini göstərir. Qızlarla təlim keçərkən nailiyyətlərə və üstünlüyə daha az fikir verən təkcə atalar deyil – analar da özünü bu cür aparır. Müşahidələrə əsasən, qız anaları onların köməyinə ehtiyac duyulmursa belə, problemlərin həllində övladına oğlan analarından daha tez-tez yardım edir. Analar yardımla bağlı qızın xahişinə oğlanın xahişindən daha müsbət emosiyalarla reaksiya verir və frustrasiyaya səbəb olan həyəcanla bağlı qızı fiziki cəhətdən daha tez-tez

əzizləyir. Ola bilsin ki, valideynlər qızın müstəqil uğurlarına lazımınca diqqət yetirmir; amma o da mümkündür ki, qızın nailiyyətə istiqamətlənən cəhdini qiymətdən salırlar. Ailədaxili ünsiyyət nümunələrini araşdıran tədqiqatçılar valideynlərin söhbət zamanı qızın sözünü oğlandan daha tez-tez, ailə üzvlərinin isə ata- dan daha çox ananın sözünü kəsməsini aşkar etmişlər. Əgər söhbət zamanı qadının sözünü kəsirlərsə, bu qadının daha az hörmətə və əhəmiyyətə malik olması ilə bağlı fikri ötürən gizli xəbərdarlıq rolunu oynaya bilər. Bu cür gizli xəbərdarlıq qadında özünəinamın və özünəqiymətləndirmənin formalaşmasına neqativ təsir göstərir.

Uşaqlar cinsi-rol davranış modelini iki yolla öyrənir: başqa uşaqların özünü necə aparmasını müşahidə etməklə – belə növ təlim **dolayı öyrətmə** adlanır. Ya da eyni cinsdən olan valideynə özünü bənzətməklə – bu növ öyrənməni isə psixoloqlar **imitasiya yolu ilə öyrətmə** yaxud **modelləşmə** adlandırır. Uşağın öz gender identikliyini dərk etməsi həmçinin ona müəyyən münasibəti nəzərdə tutur. Buraya cinsi- rol oriyentasiyası və cinsi-rol üstünlüyü aiddir. Cinsi-rol oriyentasiyası uşaqdakı keyfiyyətlərin kişi və qadın rollarının tələblərinə və gözləmələrinə nə dərəcədə uyğun olduğu barədə onun təsəvvürləridir. Cinsi-rol üstünlüyündə arzuolunan cinsi identiklik əks olunur. Bu, adətən «sən kim olmaq istərdin – oğlan yoxsa qız?» tipli sualla aşkar edilir. Nəticədə uşaqlar böyüyüyəndən sonra öz həyatlarını cinsi-rol gözləmələrinə uyğun qurur. Bu cür davranış gözləmələrindən də kişi və qadının «gender rolu» formalaşır.

Sosial öyrətmə nəzəriyyəsinə əsasən, şəxsiyyətin davranışı mühüm dərəcədə xarici mühitdəki pozitiv yaxud neqativ əsaslarla formalaşır. Bu nəzəriyyənin nümayəndələrindən biri, amerikan alimi Berres Frederik Skinner hesab edir ki, cinsi-rol davranışının inkişafında hər şey uşağın özünü bənzətməyə çalışdığı valideyn modelindən və uşağın davranışına

valideynlərin verdiyi əsaslandırmadan asılıdır, yəni cinsə uyğun davranış üçün – müsbət əsaslandırma, əks davranış üçün – mənfi. Öyrətmənin başlıca prinsipi–müşahidə, mükafatlandırma, cəza vasitəsi ilə, birbaşa və dolayı əsaslandırma yolu ilə fərqləndirmədir. Ailədə rəğbətləndirmə funksiyasının yerinə yetirilməsi müvafiq davranışın inkişaf etməsinin əsas amili rolunu oynaya bilər. Uşaqlar adətən o adama bənzəməyə çalışırlar ki, onun əlində hakimiyyət olsun. Müəyyən modelə bənzətməni hər bir konkret uşaqda möhkəmləndirmək məcbur deyil, başqa bir uşağın bu yaxud digər davranışının həvəsləndirilməsini görmək ona bəs edir.

3. Gender sosializasiyasının ailədənkənar mənbələri

Gender sosializasiyası insanın bütün həyatı boyu davam edən bir prosesdir, o, dəyişən şəraitin təsirlərini və yeni təcrübəni əks etdirir. Həyat boyu genderin təşəkkül tapması üçün həmin konkret cəmiyyətdə və mədəniyyətdə “kişilik” və “qadınlıq”la əlaqələndirilən bütün sistem material rolunu oynayır. Sosiallaşma prosesində ailədənkənar mənbələrin güclü təsiri vardır. Bunlara uşaq ədəbiyyatları, kitabxanalar, dövrü mətbuat, kütləvi informasiya vasitələri və s. daxildir. Müasir dövrdə sosiallaşma vasitələri kimi internetin və sosial şəbəkələrin rolu get-gedə artmaqdadır. Müasir cəmiy- yətdə uşaqlarda rol-cins streotipik baxışların və davranış formalarının formalaşması prosesi xeyli sürətlənmişdir. Artıq 2-3 yaşlı uşaqlarda cinsə aid əlamətlərin, davranış formalarının, baxışları və qiymətləndirmələrin aydın təzahürləri ilə qarşılaşmaq mümkündür.

Uşaqların informasiyanı hər iki gender nümayəndələrindən almasına baxmayaraq, tədqiqatlar göstərir ki, onlar davranışda məhz öz genderinə müvafiq gələn modelləri qəbul etməyə meyillidir. Ailədənkənar gender-rol sosializasiyası mənbələrini nəzərdən keçirək:

1. Uşaq ədəbiyyatı. Eksperimental tədqiqatlar təsdiq edir ki, məzmununda cinsi stereotipləşmənin izləndiyi kitabların oxunması uşaq oyunlarında cinsi-tipik davranışın güclənməsinə səbəb olur. Tədqiqatların nəticəsinə əsasən, qadın cinsinə mənsub personajlar arasında ailə təsərrüfatına aid əşyalarla təsvir olunanların sayı daha çox olsa da, bu nisbət 50 ildir ki, dəyişməmiş qalır. Kişilər çox zaman əlində əmək vasitələri ilə, rəhbər rolunda və s. təsvir edilir.

2. Oyuncaqlar. Differensial cinsi sosializasiya prosesində valideynlərin qıza və oğlana təklif etdiyi uşaq oyuncaqlarının rolu böyükdür. Tədqiqatlara görə, oyuncaqlar və oyunlar qıza ana olmaq və ailə təsərrüfatını apara bilməklə bağlı fəaliyyət növündə təcrübə keçməyi, ünsiyyətdə olmağı və əməkdaşlıq etmək bacarıqlarının inkişafına köməklik edir, oğlanları isə ixtiraçılığa, ətraf mühitin dəyişdirilməsinə istiqamətləndirir, sonralar məkan və riyazi qabiliyyətin əsasına çevriləcək vərdişləri inkişaf etdirməyə kömək edir, müstəqilliyi, yarış və lider davranışını həvəsləndirir. Bir sıra araşdırmalar göstərir ki, oğlanlara qızlardan daha fərqli oyuncaqlar alınır və valideynin qıza və oğlana təklif etdiyi oyuncaqlar tamamilə bir-birindən fərqlənir. Oğlan oyuncaqları qız oyuncaqlarından daha çox ixtiraçılıq qabiliyyətini, aşkar etmək, müxtəlif əşyalarla təmasda olmaq və maddi aləmlə birbaşa əlaqədə olmaq imkanı verir. Oğlanların ənənəvi olaraq üstün tutduğu quraşdırma tipli oyuncaqlar uşaqda vizual-məkan vərdişlərini inkişaf etdirir və buna görə də, oğlanlar qızlardan daha böyük həvəslə kompüter oyunları oynayır. Digər tərəfdən, adətən qız oyuncaqları belədir ki, qızlar oyun zamanı özünü daha çox böyüklərə bənzədir, tərbiyəçiyə daha yaxın yerdə oynayır və rəngarəng və yenilikçi fəaliyyət üçün daha az imkana malik olur. Oğlanların və qızların üstünlük verdiyi oyuncaq növləri arasındakı fərq çoxsaylı tədqiqatlarda qeydə alınmışdır. Lakin oğlan və qızların üstünlük verdiyi oyuncaqlardakı fərqin onların inkişafına hansı təsir göstərdiyini alimlər bu yaxınlarda

öyrənməyə başlamışlar. Müxtəlif xarakteristikalı oyuncaqlardan istifadədəki seçim ona səbəb olur ki, oğlan və qızlar oyun sahəsində və problemlərin həllində ayrı-ayrı təcrübəyə malik olur, belə təcrübə isə sonrakı koqnitiv inkişafa təkan verir. Uşaqlar tərəfindən bu və yaxud digər oyuncağa verilən üstünlük «təbii»dirmi, yoxsa sosial mühit tərəfindənmi yaradılır? Bununla bağlı bir neçə fərziyyə vardır.

Skar və Makkartni ehtimal edir ki, qızlar və oğlanlar elə anadangəlmə müxtəlif meyillərə malik olur və buna görə də, vaxt keçdikcə müxtəlif oyuncaqlara meyil göstərirlər, böyüklərin differensial sosializasiyaya aid etdiyimiz hərəkətləri isə həmin «təbii» fərqlərə reaksiyadan başqa bir şey deyildir. Onlar bu tezisi “genotipə səbəb olan – ətraf mühitin reaksi- yası” adlandırmışlar. Təəssüflər olsun ki, biz uşağın onun cinsi üçün tipik olan oyuncaqlara üstünlük verəcəyi vaxtda differensial sosializasiyanın müəyyən dərəcədə artıq baş verdiyini istisna edə bilmərik. Bir sıra tədqiqatlar göstərir ki, oyuncaqla bağlı uşaq meyillərini böyüklər formalaşdırır. Məsələn, Sidoroviç və Lanninin öz tədqiqatlarının birində üzərində sınaq keçdikləri 11 aylıq uşaqlar üç qrupa böldülər. Bir qrupa dedilər ki, uşaq qızdır; o birinə isə – oğlandır; üçüncüsünə uşağın genderi barədə ümumiyyətlə heç bir söz deyilmədi. Uşaqla ünsiyyətdə olan böyüyün əlində üç oyuncaq vardı: rezin top, gəlincik və çeynəmək üçün halqa. Əgər davranışındakı fərqə əsaslanaraq, biz uşaqlara başqa-başqa oyuncaq versəydik, gözləmək olardı ki, imtahan edilənlər oyuncağı körpənin real meylindən çıxış edərək seçəcəklər. Nəticədə real cins praktiki olaraq sınananların seçiminə təsir etmədi; gender işarəsi barəsində isə bunu söyləmək olmaz. Qarşısındakının oğlan olduğunu düşünən qrupdakı 50% kişi və 80% qadın futbol topunu seçdi. Uşağın qız kimi təqdim olunduğu qrupdan 72% qadın və 89% kişi gəlinciyi seçdi. Həmin qrupdan olan yalnız 28% qadın «qız»a top təklif etdi; kişilərin isə heç biri bunu etmədi.

3. Kütləvi informasiya vasitələri. Gender-rol sosializasiyasında müntəzəm olaraq bizə stereotip qadın və kişi obrazları nümayiş etdirən kütləvi informasiya vasitələri mühüm rol oynayır. Onlardan ən geniş vizual təsir effektinə malik olanı televiziyadır.Televiziyadakı obrazlar real görsənir, insanlar isə televiziyadan geniş istifadə edir və onların seçim imkanı var. Tanınmış biheviorist Albert Bandura televiziyanın təqlid üçün rol modelləri mənbəyi olaraq valideynlərlə və müəllimlərlə rəqabətə girə biləcəyi ideyasını irəli sürmüşdür. Tədqiqatçılar qeyd edir ki, yüksək səviyyəli rəhbər vəzifə tutan televiziya qəhrəmanları olan kişilər ekranda daha tez-tez görünür və qadınlarla müqayisədə onlar daha güclü şəxsiyyət kimi təqdim edilir. Onlar daha çox sərt, eqosentrik, rəqabətə və təcavüzə meyilli təsvir olunur. Televiziya verilişləri qadınları həssas və qəlbi açıq göstərərək, mənfi personajları kişi cinsinə aid etməyi üstün tuturlar. Televiziya proqramlarını təhlil edən ABŞ alimi C.Devis belə qənaətə gəlmişdir ki, təqdim edilən qadınlar proqramlarda iştirakçı yox, daha çox bəzək rolunu ifa edən cavan və cəlbedici qadın portreti yaradır. Bu cür televiziya obrazı bizə qadının gənc və həmin mədəniyyətdə gözəllik və qadınlıq haqqında qəbul edilmiş təsəvvürlərə cavab verdiyi zaman qiymətləndirildiyi fikrini təlqin edir. Televiziyada göstərilən reklam roliklərinin kontent təhlili göstərdi ki, onların yaradıcıları da kişi və qadınları təsvir edərkən cinsi stereotiplərdən geniş istifadə edir.Televiziya reklamlarındakı amiranə səs adətən kişiyə məxsus olur; qadınların iştirak etdiyi roliklərin əksəriyyəti ev üçün mallar reklam edir; kişilər üçün reklam rolikində məşğələ diapozonu qadınlar üçün olduğundan üç dəfə genişdir. Müəyyən edilmişdir ki, insanın gender stereotipləri hopmuş kütləvi informasiya vasitələrinin təsirinə məruz qalması ilə onda stereotip dərketmə, attitüd və davranış modelləri meydana gəlməsi arasında müsbət korrelyasiya aşkar olunur. Başqa sözlə desək, stereotip attitüdlü insanlar həm də gender stereotipləri təbliğ edən proqramlara üs- tünlük

verirlər. Ola bilər ki, belə verilişləri seyr etməyə valideynlərin icazə verdiyi uşaqlar gender stereotiplərinin təsirinə televiziyanın təsiri ilə yox, valideyn münasibətinin nəticəsi olaraq valideynləri bu icazəni vermədiyi uşaqlardan daha çox düşsün. Stiv Cobbsun apardığı tədqiqat televiziya modellərinin balaca uşaqların oyuncaq seçiminə təsir edə bilməsi barədə fərziyyəyə dəstək verən faktlar aşkar etdi. Bu sınaqda 4 yaşdan 6 yaşa qədər uşaq iştirak etmiş və onların hər birinə qəhrəmanları təsadüfi seçilmiş «Sezam küçəsi» adlı cizgi filmi serialından kuklalar olan üç videoyazıdan biri göstərilmişdi. Hər üç film teleekranda həm oğlanların, həm də qızların oynadığı oyuncaqlar nümayiş etdirilən fraqmentdən başlayırdı. Sonra süjetə görə oğlan kukla və qız kukla həmin oyuncaqların hansı cinsə daha çox uyğun olduğunu müzakirə edirdi. Filmin birinci versiyasında kuklalar həmin oyuncaqların «oğlanlar üçün» olmasını, ikinci versiyada – eyni dərəcədə qızlara da uyğun olmasına sübut gətirirdi. 20-dəqiqəlik filmə baxdıqdan sonra uşaqları iki oyuncaq dəstinin olduğu otaqda qoydular: bir dəst – filmdə göstərilən, ikinci isə birincidən fərqli olaraq, uşaqlar arasında daha az populyar olan və başqa tədqiqatda neytral gender kimi qiymətləndirilən idi. Həm qızlar, həm də oğlanlar sınaq oyuncaqları ilə yox, daha çox filmdə onların cinsinə aid olan kimi təqdim edilmiş – testdəki oyuncaqlarla oyna- dılar. Bir sözlə desək, alınmış nəticə onu göstərir ki, genderə aid olan oyuncaq seçimini oyuncağın bu, yaxud digər cinsə mənsubluğunu göstərən televiziya modelləri vasitəsi ilə yaratmaq mümkündür.

4. Məktəb və müəllimlər.

Əgər ailənin sosiallaşma modelində cinslə əlaqəsi olan fərqlər müəllimin davranışın- da təkrar olunursa, kişi və qadın davranışının həmin cins üçün tipik olan formaları daha böyük qrupa ayrılır. Uşaq bağçasındakı tərbiyəçilərin davranışı üzərində aparılan müşahidə göstərir ki, qızlarla müqayisədə oğlanlara həm müsbət, həm də mənfi mənada daha çox

diqqət yetirilir. Bir çox tədqiqatlar (Serbin O`leari, Kent) tərbiyəçilərin oğlan və qızların suallarına verdiyi cavablarda da fərqin olduğunu aşkar etdilər. Tərbiyəçilər nəinki oğlanlara daha çox, həm də daha gərəkli cavablar verir, onlara daha dəqiq informasiya çatdırırdılar. Bu tədqiqatın nəticələri müəllimlərin müxtəlif cinsli şagirdlərə münasibətdə davranışının seçildiyinə dair başqa araşdırmalarla üst-üstə düşür: müşahidələr göstərir ki, müəllimlər oğlanlarla daha çox qarşılıqlı təsirdə olur, oğlanlara qarşı daha müsbət reaksiya verir və tənqidi gös- tərişləri isə daha çox qızlara ünvanlayırlar. Hətta bir sıra xarici ölkələrdə universitet səviyyəsində belə tələbə oğlanlarla müqayisədə tələbə qızların koqnitiv nailiyyətinə daha zəif dəstək verilməsi qeydə alınmışdır.Tələbə və müəllimlər arasında aparılmış geniş anket araşdırmaları göstərir ki, tələbə qızların intellektual meyilləri müəllim tərəfindən daha az ciddiliklə qarşılanır. Qadınların ali məktəblərdən daha çox getməsinin səbəblərindən biri də onların intellektual fəaliyyətinə dəstəyin olmaması və mənfi münasibətin zərərli təsiri sayıla bilər. Artıq vərdişə çevrilmiş bu hal təhsil sisteminin bütün səviyyələrində – uşaq bağçasından kollec yaxud universitet qurtarana kimi aşkar izlənilir. Ev, laboratoriya və tədris şəraitində əldə olunmuş bu nəticə - qızların, hətta uğur qazanmaq üçün yüksək motivi olan qızların da səyinin onların yaşıdı olan oğlanlardan daha az həvəsləndirilməsini təsdiq edir. Problemlərin həlli zamanı özünəinamın, “Mən” konsepsiyasının davranış səviyyələrində gender fərqinin mövcudluğunun səbəbi evdə yaxud məktəbdə qazanılmış və çox zaman qadında ümidsizlik və onun səyinə qiymət verilməməsi hissi yaradan həmin təcrübə sayıla bilər. Cinsi rola uyğun gələn ənənəvi davranış növlərinin və gender fərqlərinin möhkəmlənməsinə təkcə müəllimin spesifik davranışı yox, həmçinin daha geniş məktəb konteksti təsir göstərir. Məktəb və xüsusən də, universitet sistemində daha nüfuzlu vəzifələri kişilər tutur, qadın cinsinə mənsub müəllimlər üçün daha zəif professional identiklik səciyyəvidir. Məktəbin

həyəti, bir qayda olaraq, cinsi seqreqasiyaya təsir edir, çünki oğlanlar və qızlar ayrı-ayrı fəallıq növlərinə üstünlük verir və sinifdə vəzifələr adətən cinsi mənsubiyyətə görə bölünür. Bundan başqa, oğlanların və qızların oyun meydançasında üstünlük verdiyi oyunlar da cinsi əlamətə görə seçilir və müxtəlif xarakteristikalara malik olur. Oyun meydançasında oğlanların və qızların məşğul olduğu oyunların formal xarakteristikasını araşdırarkən aşkar etmişdir ki, qızların oyunu dəqiq struktura malikdir, hərəkətlər növbə ilə yerinə yetirilir, bütün prosedurlar dəyişməyən qaydalarla nizama salınır; iştirakçıların sayı az olur və qabaqcadan nəzərdə tutulmayan strategiyadan seyrək istifadə edilir. Oğlanların oyunu qaydalara tabe olsa da, burada təşəbbüskarlıq, improvizasiya, nəzərdə tutulmayan vəziyyətdən baş açа bilmək bacarığı rəğbətlə qarşılanır, çox sayda yaşıdların iştirak etdiyi komandalar iştirak edir və həm komanda daxilində əməkdaşlıq, həmçinin müxtəlif komandalar arasında rəqabət həvəsləndirilir. Beləliklə, differensial sosializasiya agentləri şəbəkəsi ailə ilə məhdudlaşmır və bu, uşağın evdən geniş aləmə ayaq basdığı zaman təcrübə ardıcıllığını təmin edir.

4. Gender sosializasiyasının uşaqların koqnitiv inkişafına təsiri

Cinsi (gender) sosializasiyası ümumi sosiallaşma prosesinin tərkib hissəsidir. Əgər sosiallaşmaya insanın bir tərəfdən cəmiyyətə inteqrasiyası və adaptasiyası kimi baxsaq, digər tərəfdən şəxsiyyətin sosial mühitdə özünü inkişaf və özünü reallaşdırma prosesi kimi baxmaq lazımdır. Cinsi (gender) sosiallaşmasında qeyd olunan hər iki tendensiyada nəzərə alınmalıdır. Cinsi (gender) sosializasiyası özündə bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə olan iki prosesi əhatə edir. Birincisi, bu konkret cinsə aid fərd tərəfindən sosial təcrübənin, psixoseksual ustanovka və dəyərlərin, müəyyən davranış qaydaları və normalarının mənimsənilməsi, ikincisi, cinsi mənlik şüurunun (cinsi identikliyin) formalaşması prosesidir.

Sosializasiya evdə və məktəbdə cinsi əlamətə görə nəzərə çarpacaq qədər seçilir və nəticədə oğlanlara ailədə daha böyük azadlıq verilir, onların müstəqilliyi, hər şeyi bilmək istəyi və özünü uğurlarda və digər rəqabət şəraitində sınaqdan keçirməsi həvəsləndirilir. Bu cür sosializasiya modeli oğlanlarda özünütəsdiq imkanlarının genişlənməsinə və fəallığın artmasına səbəb olur. Sosializasiya prosesində qızlar oğlanlardan fərqli olaraq həvəsləndirilmir, fəallıq dairəsi məhdudlaşdırılır, tələblər davranışın düzgün olub-olmamasına yönəldilir və ciddi nəzarət həyata keçirilir ki, bu da qızların təcrübəsini çərçivəyə salır. Bir çox tədqiqatçılar göstərir ki, təcrübə qazanmaq və ətraf aləmlə qarşılıqlı əlaqədə olmaq imkanı fərdin koqnitiv inkişafının dərin strukturlarına təsir göstərir. İlkin yaşlarda əsası qoyulan və gələcəkdə koqnitiv inkişafa təsir göstərən üç əsas başlanğıcı ayırmaq və həmin başlanğıcları qızlarda və oğlanlarda müxtəlif xarakteristikaların formalaşmasına kömək edən sosializasiya sxemləri ilə bağlamaq olar. Sonrakı koqnitiv inkişafın mühüm dərəcədə asılı olduğu üç başlanğıc aşağıdakılardır:

1. ətraf aləmin onun hərəkətlərinə necə reaksiya verməsi ilə bağlı uşağın təsəvvürləri;
2. uşağın «təbiətlə eksperiment aparmaq» imkanı;
3. uşağın ziddiyyətli və təsdiq olunmamış təcrübəyə reak- siya verərkən istifadə etdiyi strategiyalar.

• Ətraf aləmin onun hərəkətlərinə necə reaksiya verməsi ilə bağlı uşağın təsəvvürləri. Göstərilir ki, əlavə münasibətlər təcrübəsinin mühüm koqnitiv nəticəsi vardır. Bir sıra tədqiqatlar uşağın ümumi inkişaf səviyyəsi ilə, davranışın məqsədyönlü tədqiqat davranışı ilə bağlılığı arasında əlaqənin olmasını aşkara çıxarmışdır. İnformasiya ilə əlaqədar istifadə olunan iş üsullarının və bununla şərtlənən sabit koqnitiv strukturların müəyyən dərəcədə uşağın fiziki və sosial aləmlə mümkün olan münasibətləri ilkin təcrübə- dən törəmə olduğu üçün uşağın

valideynlərlə qarşılıqlı əlaqələri qızların və oğlanların cinsi fərqlənməsinə səbəb olur. Əvvəllər, cinsi əlamətə görə differensial sosializasiyaya dair ədəbi məlumatı ümumiləşdirərkən qeyd etmişdik ki, qızlarla müqayisədə oğlanlar valideynlərin və müəllimlərin daha böyük diqqətinə nail olur: onlara daha çox fikir verilir; onlara daha həssas yanaşılır və onlara daha tez-tez həvəsləndirici, yaxud tənqidi göstərişlər edilir. Oğlanlara cinsi identikliklə bağlı daha güclü potensiala malik oyuncaqlar alınır və onlar daha ciddi oyunlarda iştirak edir. Oğlanların əldə etdiyi mümkün münasibətlərlə bağlı ilkin və daha zəngin təcrübə onların hərəkət motivinə müsbət təsir edir və onlarda aydın məqsədin inkişafına kömək göstərir. Bundan başqa, həmin təcrübə oğlanlara öz hərəkəti ilə ətraf mühitdə dəyişiklik yarada bilmək bacarığını dərk etməsinə imkan yaradır. Fərdiyyətin səmərəliliyinin (və səmərəlilik hissi) belə erkən dərk olunması şəxsi keyfiyyətlərin və koqnitiv əsasların formalaşmasına kömək edir və sonralar instrumental sərişt əlilik bundan asılı olur. Müəyyən edilmişdir ki, hazırda bizim mədəniyyətimizdə təcrübədən keçirilən sosializasiya üsulunda təsəvvürlər sisteminin inkişafında qızlarla müqayisədə oğlanlara daha çox kömək göstərilir və bu da onların üstünlüyünü və instrumental sərişt əliliyini təmin edir. Məsələn, altıncı, yeddinci və səkkizinci sinif şagirdləri ilə aparılan tədqiqat göstərmişdir ki, oğlanların qazandığı nailiyyətlərlə “Mən” obrazı arasındakı qarşılıqlı asılılıq qızlarla müqayisədə daha güclü ifadə olunmuşdur və yaş artdıqca bu kor- relyasiya güclənir, qızlarda isə zəifləyir. Bu müşahidə oğlanlar böyüdükcə onlara qazanılmış nailiyyətlərlə bağlı ictimai təzyiqin gücləndiyi barədə fərziyyə ilə də uzlaşır. Eyni zamanda sosial əlaqələr yaratmalı olan qızlara isə yaşıdların təzyiqi artır; buna görə də onların diqqəti təhsildə uğur qazanmağa yox, cəmiyyətdə münasibətlərin müəyyən olunmasına istiqamətlənir.

- «Təbiətlə eksperiment aparmaq» imkanı. Jan Piaje vaxtilə yazırdı ki, «hər dəfə uşağa vaxtından qabaq onun özünün öyrənə biləcəyi

bir şeyi öyrədərkən onu müstəqil kəşf imkanından və nəticədə həmin hadisəni tamamilə anlamaq imkanından məhrum edirlər». O, qeyd edirdi ki, uşağın təfəkkürü altı-yeddi yaşlarından başlayaraq yaşlıların nüfuzu, məcburiyyəti və əməkdaşlığı sayəsində sosiallaşmağa başlayır. Amerikan psixoloqları Daniel Siqel və Stiven Hokinq uşaqlarda reprezentativ təfəkkürün inkişafı zamanı valideynlərin «distansiya seçmək» bacarıqsızlığının hansı təsirə malik olduğuna diqqət vermişdilər. Onlar ehtimal edir ki, «distansiya seçimi»nin düzgünlüyü uşağın problemin həllinə aktiv cəlb olunmasına kömək edir və təcrübə və gözləməsi arasında onun həmin məqamda assimilyasiya edə bilmədiyi ziddiyətin ola biləcəyi ehtimalını artırır. Bu ziddiyyətlərin həlli üçün uşaq məsələyə baxımı dəyişdirməli, əvvəlki təsəvvürləri yenidən yoxlamalı və mühakimənin şəklini dəyişdirməlidir ki, bu zəmində yeni koqnitiv struktur inkişaf edir. Tədqiqatların təsdiq etdiyi kimi, uşağın böyüklərə yaxın olması heç də həmişə sosializasiya praktikasında problemin müstəqil həllini həvəsləndirmir, çünki böyüklər vaxtından tez, yaxud da həddindən çox onlara müdaxilə edir, bununla da uşağın müstəqil tədqiqat fəaliyyəti məhdudlaşır, aktiv oyunlar təşviq edilmir. Bu isə uşaqda koqnitiv inkişafın mahiyyətini təşkil edən koqnitiv təsəvvür və vərdişlərin formalaşmasına mane olur. Gender sosializasiyası prosesində valideynlər oğlanları tərbiyə edərkən onlarda hər şeyə maraq göstərmək meylini, müstəqillik və ətraf aləmin tədqiqini, bununla da, təcrübə üçün gərək olan koqnitiv strukturun inkişafında əsas şərt hesab edilən key- fiyyətləri və davranış tiplərini həvəsləndirirlər. Əksinə, qız valideynləri isə daha məhdud vasitələrlə tərbiyə (uşağın böyüklərin yanında olması, nəzakətli davranış gözləməsi, ciddi nəzarət və problemlərin həllində yardım) və s. daha çox diqqət yetirirlər. Buna görə də qızların ətraf mühitlə aktiv eksperimentlərdə iştirak etmək, ziddiyyətlə qarşılaşmaq və həll yolu tapmaq cəhdi ilə bağlı imkanları azdır.

• Ziddiyyətli təcrübəyə yönələn koqnitiv reaksiya strategiyası. “Koqnitiv assimilyasiya” və “koqnitiv akkomodasiya” anlayışlarına müasir inkişaf psixologiyasında geniş istinad edilir. Assimilyasiya prosesində yeni informasiya, yaxud təcrübə əvvəllər mövcud olan koqnitiv strukturlara daxil edilir, akkomodasiya prosesində isə əvvəlki təsəvvürlərlə üst-üstə düşməyən yeni informasiya, yaxud təcrübəni özünə daxil edə bilən yeni koqnitiv strukturlar yaranır, yaxud mövcud olanlar dəyişir. J.Piaje yeni təcrübəyə uyğunlaşmanın həmişə elə bil ki, bir əskinasın iki üzü olan assimilyasiya və akkomodasiyanı eyni vaxtda olmasını tələb etdiyini qeyd etsə də, bu iki koqnitiv strategiya bir-birindən seçilir. Hər bir şəxsiyyət təcrübi fəaliyyətdə bir-birini əvəz edən və ayrı-ayrı şəraitdə müxtəlif zaman ərzində hərəkətdə olan iş üsulundan istifadə edir. Buna baxmayaraq, informasiya üzərindəki işin hansı üsulunun – assimilyasiyanın yaxud akkomodasiyanın həmin insan üçün üstün, yaxud əsas olmasını araşdırmaq lazım gəlir. Assimilyasiya mövcud strukturları konservləşdirir və bunun üçün bəzən kreativ üsullardan istitfadə edir, keçmişin və gələcəyin ardıcıllığını təmin edir, mədəni və ailə ənənələrini və tarixi dəyərləri əbədiləşdirir. Akkomodasiya yeni, bəzən də lazım olmayan uyğunlaşma üsullarının yaranmasına səbəb olur, sosial yeniliklərə və mədəni dəyişikliklərə təkan verir. Əgər fərd üçün təcrübə nəticələri ilə bağlı hər iki iş üsulu əlverişlidirsə və əgər kontekst nəzərə alınaraq onlara müraciət etmək olarsa, problemin həllinin səmərəliliyi artır. Əgər ziddiyyətli informasiya üzərində işləyərkən real aləmin tələblərini nəzərə almadan bu strategiyalardan yalnız birinə arxayın olsaq, bu – koqnitiv disfunksiyanın meydana gəlməsinə səbəb olur. Yuxarıda irəli sürülən mülahizələr ailə mühitində oğlanla müqayisədə qızın daha strukturlaşmış və direktiv bir aləmdə böyüdüyünü təsdiq edir. Valideyn nəzarəti, tədqiqat fəaliyyətinin məh- dudluğu, ev işlərinin bölünməsi, valideynlərin yaxınlığında olmaq və problemlərin həlli ilə əlaqədar qıza daha tez-tez (və bəzən lazımsız)

kömək göstərilməsi – bütün bunlar qız üçün oğlanlarla müqayisədə daha sərt mühit yaradır. Qızın evdən kənardakı dünya ilə qaşılaşma imkanları az intensivliyi ilə seçilir və onlar oğlanlardan fərqli olaraq, qadağalara daha çox məruz qalırlar. Bu hər yerdə - qızların seçdiyi oyunların daha dəqiq strukturunun olmasından və oğlanların oyunlarından daha artıq dərəcədə nümunəyə, göstərişə və qaydalara tabe olmalarında da müşahidə olunur. Böyükyaşlı qızların xoşladığı oyunlar da daha çox strukturlaşmışdır və oğlanların oyunundan daha az improvizə tələb edir; oğlanların oynadıqları oyunlarda qeyri-tipik vəziyyətin öhdəsindən gəlmək və yaranmış şəraitin üstünlüklərindən tez bir zamanda istifadə etmək bacarığı rəğbətləndirilir. Oğlanların və qızların sosializasiya üsullarının müqayisəsi göstərir ki, qızların sosializasiyası zamanı yeni informasiyanın işlənməsi ilə bağlı assimilyativ strategiyalardan istifadə onları daha çox həvəsləndirir, oğlanların sosializasiyasında isə daha çox əvvəlki təsəvvürlə üst-üstə düşməyən giriş informasiyasının işlənməsi ilə əlaqədar akkomodativ strategiyalardan istifadə olunur. Ehtimal olunur ki, oğlanlarla müqayisədə qızlar koqnitiv assimilyasiyadan koqnitiv akkomodasiyaya daha tədricən keçir. Qadınlar qaydalara aid göstərişi yenidən icra edərkən, yaxud dəyişərkən tələb olunan koqnitiv problemlərin həlli zamanı daha aşağı nəticə nümayiş etdirir. Koqnitiv risklə bağlı olan vəziyyətlərdə davranışın qiymətləndirilməsi göstərir ki, qadınlar irəli sürdüyü mühakimədə kişilərdən daha konservativdir. Dostluq münasibətləri modeli ilə bağlı olan amilləri aşkar etmək məqsədi ilə aparılan tədqiqatlar qızlarda dostluğun əsasını psixoloji yönlü bənzərliyin təşkil etməsini, oğlanlarda isə belə olmadığını nümayiş etdirmişdi. Müəyyən vərdişlərə yiyələnən qızlar onlar üzərində, xüsusən də sosial dəstəyin mövcud- luğu şəraitində oğlanlardan daha çox işləməkdə davam edir. Digər tərəfdən, oğlanlar həll yolu axtararkən, həll olunmayan problemlərə daha çox vaxt sərf edir. Ehtimal edilir ki, yuxarıda təsvir olunan nəticələr (təsnifat zamanı kateqo- riyalar

üçün qadınların daha dar çərçivə müəyyən etməsi; mövcud qaydaları dəyişdirən zaman strukturun yenidən təşkilinə daha az meyilli olması; riskli hərəkətlə bağlı mühakimələrdə böyük konservatizm nümayiş etdirməsi; bən- zər psixoloji xasiyyəti olan dostlara üstünlük verməsi və artıq tanış olan vəzifələri həll etməyi üstün tutması) yeni təcrübə üzərində işlə bağlı assimilyativ üsulun üstünlüyünü nümayiş etdirir. Beləliklə, cinsi əlamətə görə differensial sosializasiya praktikası kişi və qadınların koqnitiv inkişafına çoxcəhətli təsir göstərir. Beləliklə, birincisi, kişilər və qadınlar mühüm dərəcədə fərqli psixoloji kontekstdə böyüyür və ikincisi, həmin kontekst kişi və qadınların sonrakı psixoloji fəaliyyətinə həlledici təsir göstərir.

Mühazirə 12. BÖYÜK YAŞLARDA GENDER SOSİALİZASİYASI.

Plan:

1. Ənənəvi qadın rolu ilə bağlı məhdudiyyətlər
2. Ишляйян гадынын ролла баьлы мцнагişəsi
3. Kişi gender rolu və ona daxil olan normalar
4. Müvəffəqiyyət/status norması
5. Möhkəmlik norması (fiziki, əqli, emosional möhkəmlik)

İstifadə edilmiş ədəbiyyat:

1. Çələbiyev N.Z. Ailə psixologiyası./Ali məktəb tələbələri üçün dərs vəsaiti. Bakı: “Mütərcim”, 2015.

2. Əfəndiyeva Ü.A. Əsrin gender konsepsiyası.Bakı, ADPU, 2017.

3. Ялизадя Я.Я. Ушаг вя йенийетмяляр: сексуал инкишафын психопедагоэикасы. Бакы: АДПУ-нун няшри, 2009.

4. Ялизадя Я.Я.Qadın psixologiyası (fəlsəfi-psixoloji esselər). Bakı, "Təhsil", 2015.

5. Zamanov A.D., Əliyeva H.İ. Sosial işin əsasları/ Dərslik. Bakı: “Təhsil işçisinin mətbəəsi” MMC, 2015.

6. Майерс Д. Социальная психология. Санкт-Петербург, 2000.

7. Шон Берн. Гендерная психология. Санкт-Петербург, 2001.

1.Ənənəvi qadın rolu ilə bağlı məhdudiyyətlər

Məlum olduğu kimi, гендер–мцряккяб сосиомядяни конструкт, киши вя гадынын сямиййят тяряфиндян йарадылмыш ролларында, давранышында, ментал вя емосионал хцсусиййятляриндяки фяргидир. Müasir dövrdə cəmiyyətdə gender rolları ilə bağlı müəyyən məhdudiyyətlər, problemlər də özünü göstərir. Bir çox sosial psixoloqlar hesab edirlər ki, ənənəvi gender rolları şəxsiyyətin inkişafını məhdudlaşdırır və sosial bərabərsizliyə gətirib çıxarır. Bu gün qadınların təhsil səviyyəsi yüksəlmiş, ictimai həyatda yeni tipli qadın obrazı formalaşmışdır. Onlar müxtəlif sahələrdə həkim, müəllim, mühəndis, menecer, rektor, məktəb direktoru, kafedra müdiri, dekan, deputat və s. kimi vəzifələrdə kişilərlə çiyin-çiyinə uğurla çalışırlar. Evdən kənarda işləmək, evlə, ailə ilə bağlı vəzifəni və uşaqlarla bağlı qayğının yükünü eyni zamanda çəkmək çox çətindir. Bununla əlaqədar eyni zamanda bir çox qadınlar ikiqat və ya üçqat yüklənmədən əziyyət çəkir, həm yaxşı ana, həm yaxşı evdar qadın, həm də yaxşı işçi olmağa çalışdıqları zaman stress və ya rol konflikti keçirirlər. Evdar qadınlar isə işləyənlərə nisbətən daha çox depressiyaya məruz qalırlar. Tədqiqatların nəticələri hələ də bir çox ölkələrdə qadınların hər bir sahədə, işdə, məvacibdə, statusda, cəmiyyətdə hakim mövqedə kişilərlə müqayisədə qeyri-bərabər olduğunu göstərir.

Kişi ilə qadının əmək haqqındakı fərqin səbəbinə həsr olunan bir çox tədqiqatlar mövcuddur. Məsələn, hətta qadın əhalisinin üstünlük təşkil etdiyi məşğulluq sahələrində belə, orta əmək haqqı kişi kateqoriyasına aid işçilərdə olduğundan aşağıdır. BMT məlumatına əsasən, Azərbaycanda əməkdaşların 81 faizinin qadınlar olduğu səhiyyə sahəsində orta əmək

haqqı kişilərin əmək haqqının 61 faizini, işçilərin 65 faizinin qadın olduğu təhsil sahəsində orta əmək haqqı kişilərin məvacibinin 79 faizini təşkil edir.

Kişi və qadınların məvacibi arasındakı fərqin üç geniş yayılmış izahı mövcuddur: birincisi, qadınların məvacibi ona görə aşağıdır ki, onlar özləri az ödənişli işi seçirlər; ikincisi, qadınların təcrübəsi və peşəkarlığı lazımınca olmadığı üçün bir işçi kimi daha az qiymətləndirilir. Üçüncüsü, belə ehtimal da mövcuddur ki, qadınlara onlar az qazanca razı olduğu üçün daha aşağı maaş verilir. Bu izahlardan hər birini ayrılıqda nəzərdən keçirək. Ənənəvi olaraq qadın əsasən «qadına aid» hesab olunan və ənənəvi olaraq «kişi» işi sayılan işdən daha az ödəniş verildiyi işlə məşğul olur. Kompensasiya fərqləri əsasında izah nəzərdə tutur ki, qadınlar az ödənişli olsa da, əvəzində daha yüksək əmək şə- raiti, daha yaxşı sosial iqlimi, başqalarına yardım etmək imkanı, daha çevik iş qrafiki yaxud daha çevik işi olan fəaliyyətə üstünlük verir. İşçi qüvvəsi cinsi əlamətə görə bölünür, yəni ixtisasların əksəriyyəti əsasən bu və ya digər cinsə məxsus olur. Məsələn, hamıya məlumdur ki, katibələrin 90 faizi qadın olur. Belə ki, Azərbaycanda mədəniyyət, tibb, təhsil və sosial müdafiə sahələrində çalışanların 60 faizini qadınlar təşkil edir. Ən yüksək siyasi və inzibati qurumlarda isə qadınlar çox seyrək təmsil olunmuşdur. Siyasi və inzibati sahələrdə qadınların sayı cəmi 30 faizdir və onların əksəriyyəti ən aşağı mövqelərdə çalışır. Parlament üzvləri arasında qadınlar 12 faiz, nazir vəzifəsində isə 9 faiz təşkil edir; 9 faiz bölgə inzibati orqanların başçısı vəzifəsini yerinə yetirir. Hüquq sistemindəki Azərbaycan qadınlarının cəmi 15,4 faizi qulluqçu vəzifəsində və yalnız 11 faiz isə səfir və konsul kürsüsünü tutur. Statistikaya görə, Nazirlər Kabi- netində qadınlar əsasən katibə və texniki işçilərdir ki, bu da orada işləyənlərin 83 faizini təşkil edir. Doğrudan da qadınlar ənənəvi olaraq kişilərə aid sayılan işlərdə çox seyrək şəkildə çalışır; və «qadın» işində məvacibin aşağı olması da doğru faktdır. Bu o deməkdirmi ki, qadınlar bu cür işi yüksək ödənişli «kişi»

işindən ona görə üstün sayır ki, onlar qadın üçün daha xoşagəlimlidir və paralel funksiyaların yerinə yetirilməsinə daha müvafiqdir? Statistik məlumatlara əsasən, bu heç də belə deyil. «Qadın» işində nə daha çevik qrafik, nə daha az gərginlik, nə də valideyn vəzifəsini yerinə yetirməyə yardım edən başqa bir şey nəzərdə tutulmur. Əslində isə hansısa bir ixtisas sahəsində qadınların çox sayda cəmlənməsi həmin işdəki daha az çevikliklə, müdiriyyətin daha dəqiq nəzarəti ilə və işin yerinə yetirilməsi ilə bağlı üsul və müddət seçimindəki daha məhdud müstəqil- liklə müşaiyət olunur. ABŞ-da aparılmış 1600 ixtisasın təhlili göstərmişdir ki, «kişi» işindən fərqli olaraq, «qadın» işi başqa, amma heç də daha yüngül olmayan iş şəraiti ilə səciyyələnir. «Qadın» ixtisasları daha çətin müştərilərlə işi, başqalarından qalan yarımçıq işi, mexaniki şəkildə təkrar olunan və daha az avtonomluğa malik işi (öz işini özünün idarə etmək hüququnun olmaması) nəzərdə tutur. Eyni zamanda həmin təhlildən məlum olur ki, xoşagəlməz iş şəraiti həm «kişi», həm də «qadın» fəaliyyəti sahələrində məvacibə neqativ təsir göstərir, çünki həmin xoşəgəlməz iş bir qayda olaraq, daha aşağı sosial statusa malik olan və pis iş şəraiti əvəzində maaşın artırılmasını tələb edə bilməyən insanlar tərəfindən yerinə yetirilir. «Kompensasiya fərqləri» konsepsiyası qadınların azödənişli işi seçdiyini ehtimal edir. Məsələ burasındadır ki, qadının «kişi» işinə gedən yolda qarşısına bir çox maneələr qoyulur. İşə götürərkən ayrıseçkilik həm qadının ənənəvi «kişi» işinə qəbul olunmaq istəyəndə, həm də kişinin ənənəvi «qadın» işinə düzəlmək istəyəndə baş verir. İşə götürənlər çox vaxt namizədin bacarığı barədə özlərinin həmin ixtisasda məhz kişi, yaxud qadının lazımi keyfiyyətlərə malik olması zənninə və stereotiplərə əsaslanırlar. Qadınlar özlərini onlara daha yaxın olan və daha yaxşı bildiyi «qadın» işlərində daha yaxşı hiss edirlər. Statistik tədqiqatlar da göstərir ki, əgər qadın qadına aid olmayan» işlə məşğul olarsa, insanlarla münasibətindən neqativ nəticələr gözləyir, çünki həm kişi, həm

də qadın hesab edir ki,«kişi» sənəti qadını romantik şərəfdən məhrum edir və onun cəlbediciliyini azaldır. Ola bilər ki, qadın onu iş yerində gözləyə biləcək xoşagəlməz psixoloji şəraiti qabaqcadan hiss etdiyi üçün «kişi» işindən qaçır.

Bəzi tədqiqatçılar belə hesab edir ki, kişi kollektivində adətən, qadınlara fikir verilmir, onların peşəkar keyfiyyətləri aşağı qiymətləndirilir, səhvləri şişirdilir, onlara münasibətdə ikili standart tətbiq edilir. Qadınların bu və ya digər, xüsusilə, özəl fəaliyyət sahələrində işə qəbulunda süni əngəllər yaradılır, onlara yaş senzi tətbiq olunur. Bir çox şirkətlərdə 25-30 yaşdan yuxarı qadınların işə qəbulu məqbul hesab edilmir.

Kişi və qadınların müxtəlif xidmət sahələrində bölünməsində qeyri-müvafiqliyi izah edən geniş yayılmış fikirlər “insan kapitalının qiymətləndirilməsi prinsipi”nə əsaslanır. Bu prinsipə əsasən, fərdin öz işinin əvəzində aldığı mükafat onun təhsilə və peşəkar hazırlığa qoyduğu sərmayədən asılı olur. Hesab olunur ki, qadınlar ona görə daha az qazanır ki, onların bacarığı daha azdır, onlar daha aşağı təhsil almışlar, yaxud daha az təcrübəyə malikdirlər və nəticədə daha aşağı dəyərə malik işçidirlər. Qadınlar az maaş alacaqlarını əvvəlcədən bilir və buna qane olurlar. Odur ki, qadın az alacağını əvvəlcədən bildiyinə və buna qane olduğuna görə, demək ona həmin ixtisasdan olan kişi ilə müqayisədə daha az maaş da təklif olunur. Tədqiqatların birində müəyyən edilmişdir ki, sahibkar rolunda çıxış edən iştirakçılar iş yerinə iddia edən namizədlərə onların gözlədiyi maaşı təyin edirdilər: kim az maaş gözləyirdisə, ona daha yüksək məvacib iddiasında olan həmin ixtisasdan olan işçi ilə müqayisədə daha aşağı maaş təklif olunurdu. Belə məlum oldu ki, hətta kişi və qadınların daha yüksək maaş iddiasında olduğunu bilmədikləri şəraitdə belə, qadınlar daha aşağı məvacib tələb edirdi. ABŞ alimləri Con Meycor və K.Forsi yenicə karyera qurmağa hazırlaşan gənclər arasında sorğu keçirərək müəyyən etmişlər ki, qızlar özlərini oğlanların almaq istədiyi

məvacibdən daha az əmək haqqına layiq hesab edir. Biznes sahəsində ixtisaslaşan ali təhsil müəssisələri tələbələri arasında da gələcək məvaciblə bağlı mühüm fərq müşahidə olunur. ABŞ alimin C.Jekson və onun həmkarları müəyyən etmişlər ki, gələcək fəaliyyət sahəsindən asılı olmayaraq, kollecdə yuxarı kurslarda təhsil alan tələbə qızlar qrup yoldaşları olan oğlanlarla müqayisədə gələcək qazancları ilə əlaqədar daha az məbləğə qane olurlar.

“Şüşə tavan” fenomeni. Karyerada yüksəliş əldə etmək istəyən qadınlar çox vaxt «şüşə tavan» hadisəsi ilə üzləşir. Bu metafora təşkilatlarda sanki qadının ondan o yanayüksələ bilmədiyi gözəgörünməz tavanın olması faktını ifa- də edir. Bu termin ilk dəfə ABŞ-ın Əmək naziri Linn Martin tərəfindən təklif olunmuşdur. Onun qənaətinə görə, təşkilatların daxilində «şüşə tavan» işçilərin vəzifə pilləsi ilə irəliləməsinə və öz təşkilatlarında rəhbər vəzifə tutmasına imkan verməyən süni maneədir. İxtisaslı qadınlar və azlıq nümayəndələri çox vaxt həmin tavanın altında qalaraq, oradan digərlərinin vəzifə pilləsi ilə necə irəlilədiyini müşahidə edirlər. Qadının lider rolu və rəhbər iş üçün yararsız hesab olunmasının səbəbi yəqin ki, onun cəmiyyətdə hökm sürən stereotiplər əsasında qəbul olunmasıdır. ABŞ alimləri Edqar Şeyn və Culian Müller öz tədqiqatları ilə Birləşmiş Ştatlarda, Almaniyada və Böyük Brijhgtaniyada kişilərin bu stereotiplərə eyni səviyyədə riayət etdiyinin şahidi olmuşlar. Onlar həmçinin aşkar etmişlər ki, alman qadınlar da alman kişilərindən az olmayaraq rəhbər vəzifəni «kişi» işi hesab edir. Böyük Britaniyanın qadınları alman qadınları qədər olmasa da, rəhbər vəzifələri kişiyə aid edirlər. Amerikalı qadınlar isə əksinə, hər iki cinsin işə rəhbərlik üçün vacib olan keyfiyyətlərə eyni dərəcədə malik olduqları düşüncəsinə sahibdirlər. Bir çox insanlar qadının emosional və qətiyyətsiz (lider üçün olduqca xoşagəlməz kefiyyət) olması fikrinə tərəfdar çıxırlar. Biznes sahəsində ixtisaslaşanlar qadın rəhbərə yumşaq xasiyyət, insanlara qarşı diqqətcillik

və asılılıq kimi cəhətləri aid edir, digərləri isə göstərir ki, bu cəhətlər pis rəhbər obrazı ilə identikdir. Əksinə, sərt və rəqabətə meylli rəhbərlik tərzi kişilər üçün səciyyəvi hesab edilir. Bəzi tədqiqatçılar təsdiq edir ki,«yaxşı menecer» və «tipik kişi» stereotipləri bir çox halda üst-üstə düşür. Onlar göstərir ki, yaxşı lider məqsədə doğru gedən, insanlarla ünsiyyət qurmağı bacaran və onlara layiqincə qiymət verə bilən liderdir ki, bunlar da əsasən qadınlar üçün tipik xüsusiyyətlərdir. Alimlər aşkar etmişdir ki, uğur qazanan liderin davranışına ilk növbədə qadın davranışı üçün səciyyəvi olan əlamətlər də daxildir. Lider kişi stereotipi əsl liderin rolunu daraldır və rəhbərin müvəffəqiyyətli fəaliyyəti üçün mühüm olan bir çox keyfiyyətləri nəzərə almır.

Müasir cəmiyyətdə qadının ev və ailə ilə bağlı vəzifələri də onlara karyera pilləsi ilə yüksəlişinə mane olur. Qadının evdəki vəzifələri onun vəzifə pilləsi ilə irəliləməsindən ötrü işinə əlavə güc sərf etməsinə imkan yaratmır. Qadın üçün rəhbər olmaq çətindir, xidməti ezamiyyətlər, görüş və konfranslar, ailəyə və uşaqlara qayğı onun vaxtını çox alır. Ona görə də, əksər qadınlar bilərəkdən daha aşağı karyera perspektivi olan işi seçir ki, bu onlara evdə böyük problem yaratmasın. Bu ehtimal sosial psixologiyada “şəxsi seçim hipotezi” adını almışdır. Bir çox tədqiqatlar təsdiq edir ki, həqiqətən qadın rəhbərlər arasında rəhbər vəzifə tutmayan qadınlarla müqayisədə ailəsiz olanlar daha çoxdur.

Müasir gənc qadınlar Azərbaycan reallığında karyera yüksəlişi sahəsində bir çox stereotiplərdən asılı olaraq daha məhdud təhsil - ən yaxşı halda ali təhsil ilə kifayətlənməli olurlar. Onlar illər keçdikcə yaşlarının artması və buna görə də nikah yaşı keçdiyi üçün “evdə qalmaq” təhlükəsindən ehtiyyatlanır və karyera pilləkənləri ilə irəliləmək üçün təhsil səviyyəsini artırmaq sahəsində patriarxal düşüncədən irəli gələn maneələrlə üzləşirlər.

2. Ишляйян гадынын ролла баьлы мцнагişəsi

Bizim dövrümüzdə ənənəvi qadın rolunun məruz qaldığı mühüm məhdudiyyətlərdən biri də işləyən qadının ev qayğılarını və uşaqlarla bağlı məsuliyyəti öz üzərində daşımaq məcburiyyəti ilə qarşılaşmasıdır. Evdən kənarda iş gününü başa çatdıran qadın evə gələndən sonra ikinci iş gününə başlayır. Bu «ikinci iş günü» kişi və qadınlarda «istirahət vaxtındakı qırılma»nın əsas səbəbini təşkil edir. Tədqiqatlar kişilərin son 10 il ərzində təsərrüfata sərf etdiyi vaxtın əhəmiyyətli dərəcədə artdığını göstərsə də, statistikaya görə, işləyən qadın əvvəlki kimi orta hesabla ev işinin 69 faizini özü yerinə yetirir. Qadının işə sərf etdiyi vaxtın artması onun evdəki vəzifəsinin azacıq dərəcədə ixtisar olun- masına gətirsə də, uşaqlarla bağlı sərf olunan (uşaqların məktəbə hazırlanması, həkimə baş çəkmək və s.) vaxtın həcmi tamamilə dəyişməz olaraq qalır. Tədqiqatçılar bu nəticəyə gəlmişlər ki, qadınlar evdə orta hesabla kişilərdən iki dəfə çox iş görür. Onlar ev işlərinə orta hesabla həftədə 33 saat vaxt sərf etdikləri halda, kişilər üçün bu vaxt sərfi 14 saatdır. Araşdırmalarda təsdiq olunur ki, ev işi sırf «cinsi mənsubiyyət»ə görə bölünür, özü də «qadın» işləri – bir qayda olaraq, hər gün, müəyyən saatlarda yerinə yetirilməli olan işdir (yemək hazırlamaq, səliqə-səhman, yaxud qab yumaq), «kişi» işi isə (bağçada iş görmək, evdə nəyisə təmir etmək) vaxtını daha azad bölüşdürməyə imkan verir.

Ailədənkənar işlə həddindən çox məşğul olmaq ənənəvi qadın roluna uyğun gəlmir, buna görə də işləyən qadın çox zaman narahatçılıq keçirir, ailəyə, ev işlərinə lazımınca vaxt ayıra bilmədiyinə görə, özünü günahkar hiss edir. 1963-cü ildə Amerikan alimi Betti Fridanın «Qadının xüsusi istedadı» kitabı çapdan çıxdı. Fridan «qadının xüsusi istedadı» söz birləşməsindən istifadə etməklə, qeyd edirdi ki, şəhər kənarında yaşayan amerikalı ev xanımının sosial cəhətdən təminatlı və uğurlu qadın olması ilə bağlı təsəvvür düzgün deyildir. Fridan qeyd edir ki, çətinlik bir çox qadınların həyatdan narazı olduğu və bundan sıxıntı çəkməsindən

ibarətdir, axı onlar bəxtinin nə qədər gətirdiyini hiss etməli olduqlarını bilirlər. Obrazlı deyilsə, «ailə ocağının mühafizəçiləri» olan qadınlarla apardığı söhbətdən Fridan aydın etdi ki, arzusu yalnız həyat yoldaşı və ana olmaq olan qadınlar belə, həyatından heç də tam məmnun deyillər. Onun əldə etdiyi məlumatlara görə, əsas problem qadının başqalarının ehtiyacına xidmət etməsində, öz şəxsiyyətinə isə malik ola bilməməsindədir. Bəli, onların oynadığı rol vacibdir, çünki bu rol onların uşaqlarına və ərinə həyatda nəyəsə nail olm- ağa imkan verir; amma "başqaları üçün yaşamaq" heç də sənin özünün də yaşamağın demək deyildir. Buna baxmayaraq, hesab edilir ki, elə bu qadınlara xas olan «xüsusi istedad», qadın varlığının zirvəsidir. Fridanın sözlərinə görə, «ailə ocağının mühafizəçisi» rolu ilə bağlı başqa bir problem ondan ibarətdir ki, ev xanımı "avtomobilin yük yerindən atılan" gərəksiz əşyalar kimi insanların həyatındakı ən mühüm hadisələrdən kənarda qalır və özünü mükəmməl insan hesab edə bilmir. Bu problemə münasibət bildirən Betti Fridan yazırdı: «Sevgi, uşaqlar və ev – yaxşı şeydir, amma qadın üçün yazılan sözlərin əksəriyyətində belə deyilsə də, bu heç də bütün dünya demək deyildir». Fridanın kitabı təxminən 60 il əvvəl çap olunsa da, müəyyən dərəcədə «qadının xüsusi istedadı» barədə təsəvvür və bununla bağlı olan problemlər bu gün də yaşamaqda da- vam edir. Azərbaycanlı ailəsində qıza öyrədirlər ki, o özünü layiqli aparmalı, yaxşı davranış tərzinə malik olmalı, hər şeylə razılaşmalı, mehriban olmalıdır, çünki məhz qız ənənə və etik normaların daşıyıcısıdır. Qızlara asılılıq, qeyri- müstəqillik təlqin olunur, oğlanlara isə müstəqillik və məqsədə doğru irəliləmək, güclü iradə, iddiaçılıq rəğbətlə qarşılanır; təcavüzkarlığa və emosiyalarını boğmamağa icazə verilir. Adətən ənənəvi Azərbaycanlı ailəsində ana qızı oğlandan daha çox nəzarətdə saxlayır.

Yeganə rolu ev xanımı olan bir çox qadının keçirdiyi frustrasiya vəziyyətini 1997-ci ildə K.Tavris xüsusi "ev sahibəsi sindromu" adlanan

terminlə ifadə etməyə təşəbbüs göstərmişdir. O, qeyd edirdi ki, ev xanımları çox vaxt öz sosial izolyasiyasını hiss edir, hərəkət azadlığının məhdudluğu, şəhərdən kənardakı həyat, ətrafda işləyən qadınların olması və kiçikyaşlı uşaqların müntəzəm diqqət tələb etməsi kimi amillər həmin hissi daha da gücləndirir. İstehsalatda işləyən qadınların sayının artması evdə qalanların bayramvari və qayğısız həyat keçirdiyi barədə cəmiyyətdə geniş yayılmış təsəvvürü möhkəmləndirir və ev işlərinin bu cür aşağı qiymətləndirilməsi ev xanımlarının həyatdan narazılığını daha da artırır. Yəqin buna görə də, bəzi tədqiqatçılar hesab edir ki, ev xanımlarının özünüqiymətləndirmə səviyyəsi işləyən qadınlarla müqayisədə daha aşağıdır. Bəzi tədqiqatlarda hətta evdə oturan qadının depressiyaya istehsalatda işləyənlərdən daha çox uğraması təsdiq olunur. Çünki onların işi daha yeknəsəkdir və az qiymətləndirilir, razılıq mənbəyi isə yalnız birdir. ABŞ alimi T.Krouz yazırdı ki, nə vaxtsa qadın rolunu qeyri-ənənəvi başa düşən, lakin ənənəvi dünyagörüşə malik kişiyə ərə gedən ev xanımları öz rolundan daha çox narazıdır və həmişə ənənəvi etiqada malik olanlardan daha tez depressiyaya uğrayır. Digər Amerikan alimi Perri-Censkins isə qadının evdəki vəzifəsi və işindən razılığı ilə onun bu rola verdiyi qiymət arasında birbaşa asılılığın olduğunu söyləyir. Məsələn, öz gəlirinin ailə üçün ərinin qazancı qədər vacib olduğunu hesab edən qadın onun gəlirinin ikinci dərəcəli əhəmiyyəti olduğunu görən, yaxud onun gördüyü işin lazımlığına əmin olmayan qadınlarla müqayisədə həyatından daha çox razı olur. Ev xanımı rolunun qadına necə təsir göstərdiyi barədə bir çox alimlərin fikri müxtəlifdir, lakin psixoloqların əksəriyyəti pul qazanan qadının evdə daha böyük hakimiyyətə malik olması ilə razılaşır. Ailədə hakimiyyət nəzəriyyəsinə görə, daha böyük iqtisadi imkana malik olan ər, yaxud arvad həmin səviyyədə də hakimiyyətə malik olur. Ev xanımının ərindən maliyyə asılılığı onu evdə daha az nüfuzlu fiqura çevirir, çünki pul «onun» puludur və «əsil» işlə məşğul olan yeganə şəxs də odur. Çünki

qadının evdəki zəhməti ödənmir; insanlar onu ödənişli zəhmətlə müqayisədə daha az dəyərə malik sayırlar. İşləyən arvadın ailədə evdə oturandan daha yüksək hörmətə malik olduğunu təsdiq edən bir neçə tədqiqat əsəri mövcuddur. E.Erikson və həmkarları bu nəticəyə gəlmişlər ki, nüfuzlu ixtisasa malik ərlər ailə həyatında öz dediyinin üstündə durmağa meyilli olur. Ailədə cinslərin bərabərsizliyi ailədən kənarda analoji qeyri- bərabər şəraitin formalaşmasına təsir göstərir.

3. Kişi gender rolu və ona daxil olan normalar

Kişilər də həmişə ənənəvi kişi rolunun yaratdığı və dəstəklədiyi çətinlik və məhdudiyyətlərlə qarşılaşırlar. Tədqiqatçılar hesab edir ki, müasir psixologiyanın əsasını kişi psixologiyası təşkil edir, çünki norma olaraq kişi davranışı araşdırılmışdır və uzun müddət tədqiqatlarda yalnız kişilər iştirak etmişdir. Buna baxmayaraq, psixologiya praktiki olaraq heç vaxt kişilərin gender mənsubiyyəti ilə bağlı spesifik duyğularına müraciət etməmişdir. Kilmartin kişi psixologiyasının öyrənilməsinin vacibliyini göstərən səbəbləri belə şərh edir:

1. Bütövlükdə kişilər qadınlardan daha artıq nüfuza malik olsa da, bu nüfuzdan məhrum olan kişilər də vardır və sərt kişi sosiallaşması onlara yalnız zərər vurmuşdur.

2. Güclü qadınla ünsiyyətdə olan kişi bəzən ciddi sıxıntı hiss edir. Uşaq yaşlarından oğlanlar o etiqadla böyüyür ki, məhz o, güclü və hökmlü olmalıdır, buna görə də güclü qadın kişi başlanğıcı üçün təhlükə kimi qəbul olunur. Bu zid- diyyət öz həllini tələb edir, çünki güclü qadınların sayı gün-gündən artmaqdadır.

3. Kişidə ətrafdakılarla qarşılıqlı münasibətin keyfiyyəti o səbəbdən zərər çəkir ki, bu münasibətlər insanın ehtiyacı – əsas emosiyaların ifadəsi üçün yer tapılmayan çərçivədə baş verir.

Psixoloqlar qadının rolunu yalnız feminist hərəkatın cəmiyyətin diqqətini qadının aşağı sosial statusuna cəlb etdiyi XX əsrin ortalarından sonra öyrənməyə başlamışlar. Son bir neçə ildə kişinin oynadığı rol da tədqiqatçıların diqqət mərkəzində qalmaqdadır. Kişi rolu da qadın gender rolu kimi modeli müşahidə etməklə, mədəni kanallar vasitəsi ilə, məsələn, kütləvi informasiya vasitələri ilə mənimsənilir. Rolun daşıyıcıları müntəzəm normativ və informativ təzyiq altında olur. Tarix boyu kişilərin başı onlara «kişiliyin» nə olduğu barədə bilik verən sosial informasiya okeanına qarışmışdır (informasiya təzyiqi); cəmiyyət onları genderə müvafiq davranışına görə həvəsləndirməkdə və rol normaları çərçivəsinə yerləşməyən kiçicik bir hərəkətə görə isə cəzalandırmaqdan yorul- mur (normativ təzyiq). Kişinin davranışı onun mədəniyyətdən qanına hopmuş kişilik bərədə təsəvvürünə əsaslanır. Əsil kişinin necə olması haqqında etiqad və təsəvvürlər „kişilik ideologiyası“ adlandırılan dieoloji baxışlara söykənir. Bu ideologiya əslində gender rolu adı ilə tanınan sosial normalar toplusundan başqa bir şey deyil. ABŞ alimləri Tompson və Plek kişi rolunu «kişilərin nə hiss etməli və nə etməli olduğu barədə göstəriş və qadağalardan ibarət sosial normalar» kimi müəyyən etmişlər. 1986-cı ildə kollecdə oxuyan oğlan tələbələr arasında tədqiqat aparan Tompson və Plek müəyyən etmişlər ki, həmin rol normalarının strukturu 3 amildən yaranır:

- Birincisi, sosial toplumda kişilər xüsusi status və başqalarının hörmətini qazanırlar. Müvəffəqiyyət/statusu norması – kişinin sosial dəyərinin onun qazancı və işdəki müvəffəqiyyəti ilə müəyyən olunduğunu təsdiq edən gender stereotipini möhkəmləndirir.
- İkinci amil möhkəmlik norması olub, kişidən əqli, emosional və fiziki cəhətdən möhkəm olmaq gözləntilərini əks etdirir.

• Üçüncü amil kişinin stereotip qadın məşğuliyyətlərindən və qadına aid olan fəaliyyət növlərindən uzaq olması kimi gözləntilərdir ki, bu, (antiqadınlıq norması) adlanır.

4. Müvəffəqiyyət / status norması

Müvəffəqiyyət/status norması dedikdə kişinin sosial dəyərinin onun qazancı və işdəki müvəffəqiyyəti ilə müəyyən olunduğunu təsdiq edən gender stereotipləri nəzərdə tutulur. Ş.Bern və A.Lever böyükyaşlı kişi və qadınların kar- yeraya can atması ilə əlaqədar təəccüb doğuracaq qədər maraqlı faktlar aşkar etmişlər. Onların əksəriyyəti çoxlu pul qazanmaq iddiasında olduqlarını bildirmişlər. ABŞ tədqiqatçısı Cim Devis gündəlik qəzetlərdə tanışlıqla bağlı dərc olunan elanların təhlilini aparmışdır. O, müəyyən etmişdir ki, kişilərdən fərqli olaraq, qadınlar gələcək namizədin işi və maliyyə vəziyyəti ilə xüsusiylə maraqlanırlar. Romantik görüşlər, kişinin qadını pulla təmin etməsi, onun xərclərini qarşılaması üçün o, həmişə işləməli, pul qazanmalı cəmiyyətdə müəyyən mövqe tutmalıdır. Kişilər üçün bir çox məhdudiyyətlər də həmin norma ilə bağlıdır. Birincisi, kişilərin əksəriyyəti 100 faiz buna müvafiq gəlmir və bu səbəbdən də aşağı özünəqiymətləndirməyə malikdirlər.

Buna oxşar qənaətlərə U.Kimmelin tədqiqatlarında rast gəlmək olar. O yazır ki, kişilər “kişilik” anlayışını zənginlik, hakimiyyət və cəmiyyətdə mövqe ilə eyniləşdirilər: kimin çox pulu varsa, o udmuşdur. Ancaq özünü inamlı hiss etmək üçün çox az kişilərə kifayət qədər pul, hakimiyyət və cəmiyyətdə hörmət nəsib olur. C.Klimartin isə qeyd edir ki, ənənəvi kişi rolunu daşıyan kişilərin heç biri ölçü bilmir və sahib olduqlarından belə zövq ala bilmirlər. O, həmişə işin vaxtını və ölçüsünü artırmalıdır və belə həyat tərzi çox vaxt fizioloji, psixoloji simptomlara səbəb olan stresslərə nəticələnir. K.Messiner isə qeyd edir ki, hələ cavanlıqda kişi idman uğurları ilə özünə status qazanmalıdır. Problem ondadır ki, bir çox kişilər idmanda çox da güclü deyildir, güclü olanlar da

həmişə öz statuslarını davamlı təsdiq etməlidirlər. Çünki, oyunçunun gücünə qiymət həmişə məhz axırıncı oyuna görə verilir.

Cəmiyyətin kişinin qazancına xüsusi diqqət verməsi də tarixi səciyyə daşıyır və bu, həm də onun özünü aktuallaşdırmasına da təsir göstərən güclü stimuldur. Bu, kişiyə özünün potensial imkanlarını reallaşdırmaq üçün motiva- siya olunmağa imkan yaradır. Kişilər elə iş və karyera seçməyə meyillidirlər ki, ona daha yaxşı qazanc əldə etməyə imkan versin. Lakin həyati reallıq göstərir ki, çox vaxt gənclərin seçdikləri gələcək peşələri xoşlarına gəlmir və ondan ehtiyat edir, bir çoxu peşələrini dəyişir, bəziləri isə oxumağa davam edirlər.

Bütün dünyadakı atalar daha çox iş yerində və ondan kənarda olduqlarına görə, öz övladları ilə az vaxt keçirməyə məcburdurlar. Məsələn, “kişilik” anlayışı müəyyən mənada “özünü tamamilə işə həsr etmək deməkdir” düşüncəsinin hakim olduğu müasir Yaponiyada atalar iş günləri öz uşaqları ilə 3 dəqiqə, bazar istirahət günləri isə 19 dəqiqə vaxt keçirirlər.

Amerika Birləşmiş Ştatları qara dərili kişilərin işsiz olmaları göstəricilərinə görə dünyada ilk yerləri tutur ki, bu da həmin insanların təhsilinin aşağı səviyyədə olması, irqi diskriminasiya, texnoloji təkmilləşmə nəticəsində istehsalatda aztəminatlı iş yerlərin ləğv olması ilə izah edilir

Müasir Amerika cəmiyyətində idman afroamerikanların iqtisadi uğur qazandığı bir sahədir. Bir çox qaradərili kişilər amerikan mədəniyyətində dominantlıq edən kişilik haqqında təsəvvürləri qəbul etmişlər. Onların nəzərində kişi pul qazana bilən, gücə malik olan, qadınları özünə tabe edə bilən güclü cinsin nümayəndəsidir. Bu qabiliyyətlərə malik olmadıqda, onlar öz gender mənsubiyyətini “kompensiv kişilik”lə sübut etməyə çalışırlar. Buraya emosional və fiziki cəhətdən möhkəmlik, tabe etmək və risklə bağlı davranış daxildir.

ABŞ alimi İon Berp “kompensiv kişiliyi”, “kompensator kişilik” (əvəzləyici kişilik xüsusiyyəti) hesab edir, onun da əsas vəzifəsi peşə və kommersiya dairəsində uyğunsuzluğu kompensasiya etmək hissi ilə bağlıdır. Kompensator kişilik kişinin ümumi qəbul olunmuş kişilik standartının uyğunluğunu kompensasiya etmək məcburiyyəti ilə bağlı olan keyfiyyətlərinin birliyidir.

Moyars və Billsau yazırdılar ki, “kompensator kişilik” çox vaxt “dikbaş” olmaq arzusunu ifadə edir. Dikbaşlıq kişiyə insanların şüurunda öz kişiliyini möhkəmləndirməklə, ona iftixar, güc, nəzarət hissi verir. Belə ki, ətraf aləmdə özünü emosiyasız, qorxusuz, tənha adam kimi göstərərək, bu maska altında özünün zəif daxili nəzarət hissini, daxili gücünün çatışmazlığını, stabilliyini, qürurun olmamasını, özünə qarşı qırılmış inamını, “kövrək sosial kompetentliyi gizlətmək imkanı verir. Plekin fikrinə görə, əgər kişi gender rolunun aspektlərinə uyğun gəlmirsə, başqa sahədə şişirdirmiş kişilik nümayiş etdirir və bununla da özünün iflas olmasını, çarəsizliyini kompensasiya edir.

5. Möhkəmlik norması (fiziki, əqli, emosional möhkəmlik)

Möhkəmlik norması kişilərdə bir neçə formada olur: fiziki, əqli, emosional.

Fiziki möhkəmlik norması. Fiziki möhkəmlik norması kişidən fiziki güc və kişilik gözləntisidir. Trenojer zalları əzələ kütləsini artırmaq, güclü olmaq üçün gələn kişilərlə doludur. Fiziki cəhətdən güclü olmayan kişilərin özünüqiymət- ləndirməsi aşağı olur, bu da onları arzu olunan fiziki möhkəmliyə çatmaq üçün, hətta sağlamlıq üçün zərərli metodlara əl atmağa məcbur edir.

Buna ən geniş yayılmış nümunə - əzələ kütləsinin və gücünü artırılması üçün steroidlərdən və stimulyatorlardan geniş istifadə olunmasıdır. Steroidlərin nəzarətsiz istifadə olunması həm emosional

sahədə yan təsirlərə, həm də oy- naqların zədələnməsinə, ürək, hətta onkoloji xəstəliklərə gətirib çıxardır. Steroidi qəbul edən kişilər bu təhlükələr haqqında eşitsələr də, onlar yenə steroidlərdən özlərini fiziki standartda uyğunlaşdırmaq üçün dəyişməz bir vasitə kimi istifadə edirlər.

Steroidlərin istifadəsindən də daha çox geniş yayılmış bir problem var ki, bu da fiziki halsızlıq zamanı ağrının olmasını inkar etmək və tibbi yardımdan imtina etməkdir. Bu xüsusiyyətdə kişilərin qadınlara nisbətən az yaşamasını əsas səbəblərdən biridir.

Fiziki möhkəmlik norması – kişinin fiziki gücə və yüksək bioloji aktivliyə malik olmasına əsaslanan kişilik stereotipidir. Fiziki möhkəmlik çox vaxt zorakılığa qədər gətirib çıxara bilər. Sosial situasiyaya görə, aqressiyadan yan keçmək kişilikdən deyil. Ətrafdakılar belə situasiyalarda kişini qorxaq və cəsarətsiz biri kimi qiymətləndirə bilərlər. Kişilər öz kişiliklərini, mərdliklərini güc yolu ilə nümayiş etdirməyi xoşlayırlar. Başqa sözlə desək, zorakılığın kökündə kompensator kişilik dayanır. Zorakılıq başqa sahələrdə köməksiz olan kişilər üçün özünü güclü hiss etməyin yeganə üsuldur. Bu deməkdir ki, “Mən iqtisadi planda uğursuz olsam da, kişiyəm”.

Psixoloqlar Meyeers və Bilsona görə, ümumi qəbul olunmuş uğur qazanmaq yollarını əldə edə bilməyən kişilər özlərini daha asan olan zorakılıq yolu ilə təsdiq etməyə əl atırlar. Qadın üzərində zorakılıq kompensator kişiliyə aid olan xüsusiyyətlərdən biridir. Özünün gücsüzlüyünü hiss edən kişi qadın zorakılığına əl atır və bununla o öz gücünə inam, hakimiyyət və üstünlük əldə etməklə, özünütəsdiqə təşəbbüs göstərir ki, döyüşkən kişilər çox vaxt aşağı özünüqiymətləndirməyə və aşağı sosial - iqtisadi statusa malik olsalar, bu, qadınlar üzərində zorakılığın əsas səbəblərindən birinə çevrilir və onu motivləşdirir.

Kimmerrel “möhkəmlik norması” ilə bağlı olan destruktivlikdən bəhs edərək yazır: "Hər şeyi cəhənnəmə vasil elə və irəli!”. Bu norma kişiləri öz kişiliyini nümayiş etdirmək üçün ağılsız, riskli və aqressiv hərəkətlər etməyə sürükləyir. Kimmerel sübut etmişdir ki, məişət zorakılığı və kişilərin xəstəliklərə, stresslərlə, içkili vəziyyətdə avtomobil idarə etməyə, bədbəxt hadisələrdən ölməyə meyilli olması onların riskə hipertrofik yanğısı ilə bağlıdır.

Əqli möhkəmlik norması. Kişilərlə bağlı stereotiplər göstərir ki, onlar nəyisə bilmədikdə, bunu çətinlikdə boyunlarına alırlar və məsləhət almamağı, soruşmamağı üstün tuturlar. Bunun əsasında kişinin peşəkar, səriştəli, bilikli olması gözləntisi ilə bağlı olan əqli möhkəmlik norması dayanır. Bu, yüksək sərişt əlilik modelinə uyğun gəlmək üçündür. İnsan başa düşəndə ki, nəyisə bilmir, başa düşmür – belə vəziyyətlərdən təlaş və həyəcan keçirir. Həyəcan o zaman xüsusilə intensiv olur ki, kişi ətrafdakılar onun nadan olması haqqında düşünür, onu ələ salır, istehza və lağ obyektinə çevirirlər.

Əqli möhkəmlik norması şəxsiyyətlərarası münasibətlərdə böyük problemlər yaradır. Belə ki, bu normaya uyğun gəlməyə çalışan kişi, çox vaxt başqalarını alçaltmaq, təhqir etmək yolu ilə özünün hamı- dan çox bildiyini nümayiş etdirməyə çalışır, öz gücsüzlüyünü və zəifliyini aqressiya ilə kompensasiya etmək cəhdi göstərir.

Emosional möhkəmlik norması. Bu norma göstərir ki, kişi emosional cəhətdən möhkəm olmalıdır, hissə qaplmamalı, psixoemosional tarazlığını itirməməli, öz emosional çətinliklərini ətrafdakıların köməyi olmadan həll etməlidir. Bu norma kişilər və onların yaxınları üçün ciddi problemlər doğurur. Tədqiqatlar göstərir ki, qadınlara nisbətən kişilər heç də az emosional deyillər, ancaq öz ənənəvi gender rollarına görə, daha az ekspressiv ola bilərlər. Kişilərə çox vaxt sosial

qəbul olunmuş emosiyaları zalımlıq, qəddarlıq, kobudluq və sərtliklə ifadə edirlər.

Emosional möhkəmlik norması elə stereotipdir ki, bu stereotipə görə, kişi az hiss keçirməli, öz emosional problemlərini ətrafdakıların köməyi olmadan həll etməlidir.

Emosional ekspressivliyin formalarından biri olan səmimilik verbal və qeyri-verbal səviyyələrdə kommunikasiyanın elə bir tipidir ki, bu zaman bir adam başqa bir adama öz şəxsi hisslərini açıq bildirir. Köhnə bir lətifədə deyilir: “Kişi dostları ilə görüşdən qayıdır, arvadı soruşur: "Siz nə haqda danışdınız?" Əri cavab verir: “Heç nə barədə. Biz elə-belə balıq otuturduq”. Arvad öz rəfiqələri ilə görüşdən gələndə kişi də öz növbəsində soruşur: “Siz orada neynədiz?”. Arvad cavab verir: “Heç bir şey, biz sadəcə olaraq söhbət elədik”. Bir çox tədqiqatlar da göstərir ki, kişilər qadınlara nisbətən daha az səmimi olur, başqaları ilə müna- sibətlərinin təfərrüatlarına varmağı xoşlamırlar. Məsələyə münasibət bildirən ABŞ alimi Harker bu xüsusda qeyd edir ki, səmimilik biz kişilərə baha başa gələ bilər, özümüz haqqında şəxsi informasiyanı kiməsə etimad etdikdə, bizi kənarlaşdıra, istifadə edə, sata, bizə gülə bilərlər. Eyni zamanda, biz kiminsə qarşısında öz sirlərimizi açırıqsa və həmin adam isə bizimlə səmimi olmursa, bu zaman disbalans yarana bilər. Bu riskdən qaçmaq üçün bir çox kişilər heç kimlə səmimi olmamağa çalışırlar. Tədqiqatlar göstərir ki, kişilər arasındakı münasibətlər qadınlara nisbətən, daha çox konfliktlilik, yarış xarakterində olunması, məsələnin az açılması və müzakirə olunmaması ilə seçilir. Məhz buna görədir ki, kişilər uzun çəkən iclasların, konfrans və yığıncaqların, müşavirələrin çox vaxt aparmasını heç də xoşlamırlar.

Müəyyən edilmişdir ki, “ənənəvi kişi” anlayışını yüksək qiymətləndirən ki- şilər səmimilikdən qaçmağa çalışsalar da, androgen tipli şəxsiyyətlər - həm kişilər, həm qadınlar səmimiliyin eyni səviyyəsini büruzə verirlər.

Cinslərin emosional möhkəmlik normasından bəhs edən ABŞ psixoloqu Elionora Mokkobi yazır: Heç nədən ehtiyat etmədən öz cinsindən olan şəxslərlə bir yerdə olmaq imkanı əldə etmək üçün bir çox kişi xüsusi strukturaya ehtiyac duyur, bu, idman və başqa buna uyğun fəaliyyət də ola bilər. Qadınların isə, belə fəaliyyətə ehtiyacı yoxdur. Məsələn, belə bir fikir irəli sürülür ki, idman kişini ona görə cəlb edir ki, onun üçün bu öz kişiliyini sübut etmək üsulu və başqa kişilər tərəfindən qəbul olmaq və bağlılıq imkanıdır. Lakin tədqiqatlar sübut edir ki, hətta idman komanda növləri də şəxsiyyətə həqiqətən lazım olan yaxın əlaqələri, başqa insanlarla birlik hissini bəxş edə bilmir.

Kişilər və qadınlar özlərinin qadınlarla dostluq münasibətini daha fərəhli və qarşılıqlı qayğı göstərmək kimi təsvir edirlər. Müəyyən edilmişdir ki, kişilərlə müqayisədə iki qadının dost kimi münasibətləri uzunmüddətliliyi, dərinliyi, bir- birinə yaxın olması ilə xarakterizə olunur. Bir çox tədqiqatlar göstərir ki, ənənəvi kişilik xüsusiyyəti kişi cütlüklərində partnyorlardan birinin dostluq tələbatının qaneedici səviyyədə təmin edilməməsi fonunda meydana çıxan narazılığı ilə bağlıdır. Kişidən emosional dəstək az gözlənilir, çünki bəzən onlar başqa adamın onlar qarşısında hisslərinin büruzə verməsinə məntiqi və emosiyasız yanaşır, soyuq reaksiya verirlər ki, bunu da qəbul etməmək, biganəlik və ya imtina etmək kimi başa düşmək olar.

Kişilərlə dostluq münasibətləri ilə bağlı tədqiqatlar aparan alimlər hesab edirlər ki, məsələ onda deyil ki, kişilər onlar qarşısında digər kişinin səmimi olmasına neqativ reaksiya verir, əslində isə dostun qarşısında səmimi olan kişi cavab olaraq, ondan səmimilik, açıqlıq görə bilmir. Kişilər çox vaxt göstərirlər ki, dostlar onlara yüksək səviyyədə kömək göstərməyə hazır olurlar (məs. maşını təmir etmək, başqa yerə köçməkdə yardım etmək), amma reaksiyadan görmək olur ki, onlar qarşılıqlı səmimiliyi istəmirlər. Səmimilik, yaxınlıq, maraqlanmaq, hisslərini etiraf etmək və

anlamaq, daha dərindən açıqlamağa yönəlmiş suallarla nümayiş olunan reaksiya ilə dəstəklənməlidir. Eyni zamanda, kişilər empatiya hissinə, qadınlara nisbətən başqalarının emosiyalarına düzgün reaksiya verə bilmək qabiliyyəti baxımından qadınlardan geri qalırlar və bu da onların başqa adamlarla səmimi olmasına əngəl törədir.

Bir sıra tədqiqatların nəticələri göstərir ki, kişilərdə depressiv pozuntuların qadınlara nisbətən az olması onların depressiv simptomlarla bağlı şikayətlərinin sosial cəhətdən qəbuledilməz hesab edilməsi ilə əlaqədardır. Başqa sözlə, depressiya kişi roluna uyğun gəlməyən davranış kimi qiymətləndirilir və depressiv kişilər sadəcə olaraq, peşəkar yardım üçün müraciət etmirlər.

Qadınlar depressiyadan çıxmaq üçün öz problemlərini dostları və rəfiqələri ilə bölüşür, və ya peşəkar psixoloji yardım üçün müraciət etdikləri halda, kişilər depressiya ilə əsaslı mübarizə probleminə məhəl qoymur, bu vəziyyətdən çıxış yolunu alkoqol və ya narkotika qəbulunda görürlər. Kişilər üçün sosial normaların təzyiqindən kömək axtarmaq daha çətindir, onlar öz probelmlərinin öhdəsindən özləri gəlməlidir.

Bəzi psixoloqlar kişilər arasında daha çox intihar hadisələrinin olmasını möhkəmlik və kişilik norması ilə izah edirlər.Onların qənaətinə görə, bu normalar onları başqalarından kömək istəməsinə imkan vermir.

ABŞ psixoloqu Klimiartin kişilərin ətrafdakılarla bağlılığının olmaması ilə əlaqədar daha bir yan təsirini göstərmişdir. Onun fikrincə, yaxınlıq hissinin olmaması, onların ətrafdakılara fiziki və psixi zərər verməsini şərtləndirən əsas amildir. Sosializasiya kişiləri empatiya hissindən təcrid edir və nəticədə bu onların yolunda maneçilik törədənlərə qarşı qəddar münasibət göstərməsinə səbəb olur. Kişinin yarışa, rəqabətə yönəlişliyi onu başqalarına, ətrafdakılara diqqət göstərməsinə imkan vermir.

Klimatın hesab edir ki, kişilərin müharibələrə, zorakılığa meylliyi, planetə zərər vermək, sosial azlıqların əzilməsində, psixoloji qəddarlıqda daha çox iştirak etməsi əsasən onların ənənəvi kişi obrazı ilə bağlıdır.

Antiqadınlıiq norması. Bu norma kişiləri stereotipcəsinə tipik qadın məşğuliyyəti, fəaliyyəti, davranış modeli hesab edilən işlərdən qaçmağa yönəldir. Məsələn, bir çox kişilər hesab edirlər ki, hisslərin ifadə edilməsi və səmimilik yalnız qadınlara xasdır və onlar emosional cəhətdən ekspressiv olsalar, kifayət qədər kişi kimi görünməyəcəklər. Stereotipik baxışlara görə, əgər kişi ağlasa və kişilik normalarından birini pozubsa, nifrətlə onu “qadın” adlandıracaqlar. Belə hallar göstərir ki, ənənəvi kişi təsəvvüründə yaxınlıq, emosional həssaslıq, kövrəklik və ekspessivlik yalnız qadınlara aid xüsusiyyətlərdir.

Antiqadınlıq norması kişilərdə, xüsusilə qadına xas olan məşğuliyyət, fəaliyyət növləri və davranış modelindən uzaq olmaqla bağlı stereotipdir.

Bu, bəzi kişilərdə “femifobiya” adlanan qadın kimi görünmək qorxusu yaradır. Müvəffəqiyyət norması statusu kişilərin tam ata olmağına mane olduğu kimi, antiqadınlıq norması da həmin effektə malikdir.

Psixoloqlar göstərirlər ki, insanın valideyn kimi funksionallaşmasının əsas cəhətlərindən biri – zəriflik, qayğıkeşlik, həmişə emosional dəstək olmaq, uşağı həmişə qucaq- lamaq və onu sevdiyini demək tələbatlarından ibarətdir. Bir çox kişilərə belə hərəkətlər etmək çətin gəlir, belə ki, onlar bunu qadına xas xüsusiyyət hesab edirlər, onların sosializasiyası kişiləri istənilən qadınlıq xüsusiyyətindən qaçmağı öyrətmişdir. Nəticədə, bir çox insanlar atalarının onları həqiqətən sevib-sevməməsi ilə bağlı şübhə ilə böyüyürlər. Təəssüf ki, bizim emosional və psixi inkişafımızda, formalaşmağımızda ataların rolu barədə tədiqqatlar azlıq təşkil edir. Şəxsiyyətin inkişafı haqqında əksər nəzəriyyələrdə ananın rolu atanın rolundan daha yüksək tutulur.

Mövzu 13: Ailə konfliktlərinin psixoloji səciyyəsi

Plan:

1. Sosial psixologiyada “konflikt” anlayışı haqqında.

2.Ailənin psixoloji iqlimi.

3.Ailə həyatının böhranları

1. Fərdi sosial həyatı başqa adamlarla çoxsaylı birgə fəaliyyət formalarının və qarşılıqlı münasibətlərinin mürəkkəb sistemidir. Müxtəlif insanlar öz fərqli xüsusiyyətlərindən və şəxsi təcrübələrindən asılı olaraq, həyatda qarşılaşdıqları situasiyalara fərqli reaksiya göstərirlər.

Konflikt (latınca confliktus - toqquşma) insanların bir-birinə münasibəttə mənafe, görüş və meyillərin toqquşması, son nəticədə qarşıdurmaya gətirib çıxaran ciddi ixtilaf, kəskin mübahisədir. Psixoloji mənada konflikt insanlar arasındaki ziddiyətlərə və bu ziddiyyətlərin kəskin emosional vəziyyətdə həlli cəhdinə əsaslanan ünsiyyət növüdür. Sosial pssixologiyada “konflikt” anlayışı bir-birinə əkss olan maraqların, məqsədlərin, baxışların habelə fərdlər və qruplar arasında ideologiyaların toqquşması kimi izah olunur. Bir çox psixoloqlar konfliktləri sosial, pedaqoji və psixoloji anlamda müxtəlif məntiqi əsaslarla təsnif edirlər: 1) *ziddiyyətlərin reallıq dərəcəsinə görə:* ***real konfliktlər*** *(real ziddiyyətlərə əsaslanır);* ***qeyri-real konflikt*** *(təhrif olunmuş təsəvvürlərə əaslanır);****qeyri-real konfliktlər*** *(təhrif olunmuş təsəvvürlərə əsaslanır); 2)*

ziddiyətlərin xarakterinə görə; ***obyektiv*** *(obyektiv ziddəyyətlərə əsaslanan) və* ***subyektiv*** *(subyektiv ziddəyyətlərə-baxış və motivlərin toqquşmasına əsaslanan) konfliktlər; 3)dərk olunma dərəcəsinə görə:* ***dərk olunan*** *və* ***dərk olunmayan****konfliktlər; 4)miqyasına görə:* ***məhdud****(fərdlər arasında) və* ***əhatəli*** *(qrup və ya bütün kollektivi əhatə edən) konfliktlər; 5)ziddiyətlərin təzahürünə görə:* ***açıq*** *(təzahür edən) və* ***gizli*** *(təzahür etməyən) konfliktlər; 6)məzmununa görə:* ***şəxsi*** *(şəxsi münasibətlərə əsaslanan) və* ***fəaliyyətlə bağlı*** *(fəaliyyət prosesində yanan) konfliktlər; 7) qarşılıqlı münasibət tipinə görə:* ***asılılıq****(rəhbərlə işçi arasındakı) və* ***status bərabərliyi*** *(müəllim-müəllim, şagird-şagird arasında) münasibətlərində yaranan konfliktlər; 8) sahələrinə görə:* ***sosial, siyasi, iqtisadi,hərbi*** *və s. konfliktlər; 9)obyektinə görə:* ***şəxsiyyətlərarası, qrupdaxili, qruplar arası, ailə-məişət, etnik, pedaqoji*** *konfliktlər; 10) funksialarına görə:* ***konstruktiv*** *(qrupun inkişafına müsbət təsir göstərən) və* ***destruktiv (****qrupdakı qarşılıqlı münasibətlərə mənfi təsir göstərən****) konfliktlər.*

Konfliktər öz stukturuna görə də fərqli xüsusiyyətlərə malikdir. Hər bir konfliktdə **münaqisə tərəfləri** (haqlı və haqsız tərəf), **münaqişə obyekti, münaqişə şəraiti** və bir çox hallarda isə əlavə iştirakçılar olur. **Münaqişə obyekti dedikdə,** münaqişə predmeti**, münaqişə şəraiti** dedikdə isə, münaqişənin səbəbləri və şərtləri başa düşülür. Sosial-psixoloji ədəbiyyatlarda iştirakçıların sayından asılı olaraq **sadə** və **mürəkkəb** konfliktlər fərqləndirilir. Yalnız münaqişə tərəflərinin iştirak etdiyi konflikt sadə sadə konflikt, tərəflərdən əlavə çoxlu iştirakçı olduqda isə belə konflik mürəkkəb konflikt adlanır. **Münaqişənin iştirakçıları** dedikdə isə münaqişədə marağı olan adamlar və sosial qruplar nəzərdə tutulur.

Ailə psixologiyası problemlərinin tanınmış tədqiqatçılarəndan olan. İ.V.Qrebennikova görə, **ailə konflikt** ailə üzvlərinin baxış, maraq və tələbatlarının uyğunsuzluğundan irəli gələn ciddi fikir ayrılığıdır.

2. Ailənin soial-psixoloji iqlimi onun həyat tərzi və **məişət mədəniyyətinin** əsasıdır. Normal ailə həyat tərzində yaşayan bütün insanları ümumi maraq və mənafelər birləşdirir. Ailə üzvləri ailənin həyat tərzini məişət mədəniyyətini formalaşdırırlar. Buraya: ailədə məsləhətləşmələr (növbəti həftə üçün fəaliyyət strategiyasını planlaşdırmaq);yayda harada istirahət etməli; kimə hansı paltar alınmalıdır; hansı xeyir-şər işlərdə iştirak edilməlidir; bayramları necə keçirməli; hansı qohumlara baş çəkməli və s. aiddir. Ailənin məişət mədəniyyətinin təşəkkülündə formalaşmış **ailə ənənələrinin** müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Ailədaxili münasibətlər konfrontasiya, əməkdaşlıq mühiti və mövcudluq (hərə özünə) olmaqla üç əsas tipə ayrılır. Ailədə bu və ya digər səviyyədə mövcud olan davamlı emosional əhvallar **ailəninpsixoloji iqlimini** yaradır. Ailənin pixoloji iqlimi əlverişli və əlverişsiz olmaqla iki yerə ayrılır. Psixoloji iqlim özündə ailənin ümumi yaşayış və həyat üslubu, qarşılıqlı münasibətlərin xarakterindən asılı olaraq tədricən formalaşır. **Əlverişli psixoloji iqlimin** başlıca və əsas şərti **ər-arvad arasında psixoloji uyuşmadır.** Psixoloji uyuşma qarşılıqlı xeyirhaqlıq, qayğı, hörmət, müdafiə, səbirlilik hissi, yüksək daxili intizam, məsuliyyət, istiqanlılıq, tələbkarlıq kimi münasibətlər fonunda tədricən təşəkkül tapır. Ailədaxili münasibətlər mühitini formalaşdıran həmin xüsusiyyətlər həm də ailəni sosial sistem və qrup kimi səciyələndirməyə əsas verən başlıca dəyərlərdir. **Əlverişsiz psixoloji iqlim** ailəni depressiya və strsslərə, mübahisə və münaqişələrə sürükləyir. Belə ailələrdə müsbət emosiyaların çatışmazlığı, gərginlik, küsülülük və inciklik halları tez-tez baş verdiyindən bu artıq bir həyat tərzinə çevrilir.

Ər-arvad taleyin birləşdirdiyi cütlüklərdi. Onların birgə xoşbəxt həyatı sosial-psixoloji uyuşmanın səciyyəsindən bilavasitə asılıdır. **Sosial uyuşma** dünyagörüşünün, əqidə, ideal zövq, tələbat və maraqların, dəyərlər sistemi və

sərvət meyllərinin ümumiliyində, **psixoloji uyuşma** isə xarakter, temperament, şəxsi-iradi keyfiyyətlərin uyğunluğunda əks olunur.

Ər-arvad konflikti ailə kinfliktinin xüsusi növü olub, ər-arvad cütlükləri arasındakı etik münasibətlərin, biopsixoloji uyğunluğun, tələbat və maraqların, uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı fərqli baxışların, qohumlara müxtəlif münasibətlərin və s. zəminində meydana gələn konfliktlərdir. Ər-arvad münasibətlərində konfliktlərin meydana gəlməsinə təsir göstərən bir sıra amillər də vardır ki, bunlara ailənin inkişafındakı böhranlı dövrlər aid edilir.

Ər-arvadlıq həyatının birinci ili bir-birinə uyğunlaşma, iki "mən"in bir "biz"ə çevrilməsi zəminində baş qaldıran konfliktlərlə xarakterizə olunur. Bu dövrdə hisslərin təkamülü baş verir, sevgi bir qədər zəifləyir və cütlüklər bir-birləri qarşısında necə var, olduqları kimi dayanırlar.

3. Ailənin həyatında ikinci böhranlı dövr uşaqların doğulması ilə bağlıdır. Hələ tam möhkəmlənməmiş gənc ailə sistemi ciddi sınaqla üzləşir. Bu dövrdə ər-arvadın işi və ya təhsili, şəxsi istirahət və ya əyləncə ilə bağlı konfliktlər daha çox müşahidə olunur. Uşağa qulluqla əlaqədar qadının yorğunluğu onun seksual fəallığının müvəqqəti zəiflənməsinə gətirib çıxara bilər. Ailə həyatının qeyd olunan ilk dövrlərində adətən uşaqların tərbiyəsi problemləri ilə bağlı ər-arvad özləri və onların valideynləri arasında münaqişələrin yaranması mümkündür. **Ailə həyatının üçüncü dövründə** konfliktlərə orta yaş mərhələsinə daha çox təsadüf olunur ki, bu cür konfliktlər, adətən, yeknəsək həyat tərzi ilə bağlıdır. Tərəflərdə yeni təəssürat çatışmazlığı yaranır ki, bu da tərəflərin bir-birinə qarşı adiləşməsi ilə səciyyələnir. Bunu "kohnə təəssüratlardan doyma və yeni təəssürat aclığı" adlandırmaq olar. Ailədə **ər-arvad konfliktlərinin dördüncü mərhələsinə** onların birgə həyatının 18-24-cü illərindən sonra təsadüf olunur. Onun meydana gəlməsi adətən **qocalıq** dövrünün yaxınlaşması, tənhalıq hissinin meydana gəlməsi, uşaqların ailədən köçüb getməsi, qadının emosional asıllığının güclənməsi və s. ilə bağlı olur. Bu dövrdə cütlüklər arasında konfliktlər

kişinin öz seksual tələbatlarını kənarda təmin etmək cəhətlərinin mümkünlüyünün (“nə qədər ki, gec deyil”) yaranma təhlükəsi zəminində və ya bu halın reallığı fonunda baş verir.

Ər-arvad konfliktlərinin meydana gəlməsində xarici amillərin təsir ehtimalı da az rol oynamır. Buraya bir çox ailələrin get-gedə müflisləşmə nəticəsində maddi vəziyyətinin pisləşməsini, cütlüklərdən hər ikisinin və ya birinin işdə hədsiz yüklənməsini, tərəflərdən birinin iş bilməməsi və ya işsizliyini, ailənin uzun müddət ayrıca mənzilə sahib ola bilməməsini, uşaqların bağçaya yerləşdirilməsi ilə bağlı çətinlikləri, ailədə şikəst ailə üzvünün olmasını, yataq xəstəsinin və ya həbsdə olan ailə üzvünün problemlərini və s.aid etmək olar. Ailə konfliktlərinin baş vermə səbəblərinə aşağıdakıları aid etmək olar:

- Qarşılıqlı sevgi və hörmətin olmaması;
- Cütlüklərdən birinin cinsi-intim həyatdan narazılığı, bioritm fərqi;
- Şəxsi ləyaqət hissinin təhqir edilməsi, inciklik, hörmətsiz və qayğısız münasibət, daim tənqid;
- Tənbəllik və pintilik;
- Tərəflərdə müsbət emosiyaların çatışmazlığı (nəvaziş və qayğıkeşliyin olmaması, psixoloji yadlaşma, emosional soyuqluq);
- Liderliyə canatma;
- Tərəflərdən birinin çox pul sərfiyyatı tələb edən spirtli içkiyə, qumara, narkomaniyaya qurşanması;
- Maliyyə məsələlərində fikir ayrılığı;
- Ailədə əmək bölgüsü problemləri;
- Sonsuzluq;
- Maraq və əyləncələrdə, zövqlərdə uyğunsuzluq;

Valideynlərlə övladlar arasında qarşılıqlı təsir forması kimi konfliktlər bir sıra psixoloji amillərlə də şərtlənir. Bunlara aşğıdakıları aid etmək olar:

1. Ailədaxili münasibətlərin tipi. Bu cəhətdən ailə münasibətlərinin harmonik və disharmonik tipləri fərqləndirilir. Harmonik ailədə hər bir ailə üzvünün psixoloji rolu ailə "biz"inin formalaşmasına, baş verən ailədaxili ziddiyətlərinaradan qaldırılmasına yönəldilir və bu əsasda məqsəd ailədaxili münasibətlərdən mütəhərrik müvazinətin tənzim edilməsini təmin etməkdən ibarər olur. Ailənin disharmoniyası dedikdə, ər-arvadın konfliktli qarşılıqlı təsirində ifadə olunan neqativ münasibətlər başa düşülür. Belə ailələrdə psixoloji gərginlik səviyyəsi onun üzvlərinin nevrotik reaksiyalarına,uşaqların daimi narahatlıq hissinə səbəb olur.

2. Ailə tərbiyəsinin destruktivliyi. Bu cəhətdən ailədə destruktiv tərbiyənin aşağıdakı əlamətləri fərqləndirilir:

- Uşaqların tərbiyəsi ilə əlaqədar məsələlərdə ailə üzvləri arasında fikir ayrılıqları;
- Münasibətlərdə ziddiyyətlilik, qeyri-ardıcıllıq, qeyri-adekvatlıq;
- Uşaqların həyatlarının bir çox sferalarındakı hədsiz himayəçilik və qadağalar;
- Uşaqlara qarşı hədsiz tələbkarlıq, tez-tez hədə-qorxu, cəza və məzəmmətlər;

3. Uşaqlarda normal yaş böhranları, adətən, ailənin yaşlı üzvləri tərəfindən təbii psixofizioloji hadisə kimi dərk edilmədiyindən hədsiz dərəcədə yüksək konflikt amilinə çevrilir. Yaş böhranları uşaqların həyatında bir yaş mərhələsində digərinə keçid dövrü olduğuna görə, bu dövrlərdə uşaqlar sözəbaxmaz, şıltaq, kobud və əsəbi olurlar. Belə simptomlar uşaqların tez-tez ətrafdakı adamlarla, xüsusən, valideynlərlə konfliktlərə girməsinə gətirib çıxarır. Onlar əvvəlki tələblərə müqavimət göstərir, işdən boyun qaçırırlar. Yeniyetməlik dövründə isə yaş böhranı daha kəskin xarakter alır.

4. Şəxsiyyət amili. Valideynlərin şəxsiyyət xüsusiyyətləri, onların temperament tipi və bu əsasda formalaşan xarakterləri uşaqlarla konfliktlərin yaranmasını şərtləndirən amillərdən biri, həm də ən əsasıdır. Bu cəhətdən

mühafizəkar təfəkkür üslubu, köhnə davranış qaydalarından və zərərli vərdişlərdən (alkoqol, narkotika qəbulu, qumar oyunu və s.) asılılıq, əqidə barışmazlığı və s.belə amillərdəndir. Uşaqların şəxsiyyət xüsusiyyətlərinə isə təlimdə aşağı nəticələr və uğursuzluq, davranış qaydalarının pozulması, valideynlərin tövsiyə və nəsihətlərinə etinasızlıq, söz eşitməzlik, tərslik, eqoizm, eqosentrizm, özündənrazılıq, tənbəllik, pintilik və s.aid edilə bilər.

Psixoloqların tədqiqatları göstərir ki, ailələrin 80-85 %-də kofliktlər mövcuddur. Qalan 15-20% ailələrdə isə mübahisələr müxtəlif zəmində baş verir. Konfliktlərin kəskinliyi və tezliyi kimi əlamətlər baxımından ailələrin **böhranlı, konfliktli, problemli və nevrotik** olmaqla 4 əsas tipi fərqləndirilir.

Böhranlı ailədə ər-arvadın maraq və tələbatlarının uyğunsuzluğu əsasında yaranan qarşıdurmalar kəskin xarakter daşıyır və ailənin həyat və fəaliyyətinin bütün vacib sahələrini əhatə edir. Belə ailələrdə ər-arvad arasında münasibətlər özünün kəskin xarakteri ilə fərqlənir, barışmaz və hətta düşmənçilik həddinə çatmış olur. Cütlüklər bir-birinə qarşı heç cür güzəştə getmək istəmirlər. Böhranlı nukah ittifaqı həddindən olan ailələr ya dağılma ərəfəsində, ya da artıq iflasa uğramış olurlar.

Konfliktli ailələr ər-arvad cütlüyünün həyatında elə sahələr olur ki, burada onların maraqları daim toqquşur, davamlı və güclü mənfi emosional vəziyyətlər yaradır. Bütün bunlara baxmayaraq, nigah güzəştlər, konfliktlərin konpromist həll üsulu və digər amillərlə qorunub saxlanılır.

Problemli ailə tipi özünün nikahın sabitliyinə ciddi zərər vura biləcək uzunmüddətli, həllini tapmayan çətinliklərlə xarakterizə olunur. Məsələn, mənzilin yoxluğu, cütlüklərdən birinin uzunmüddətli xəstəliyi, ailənin normal yaşayışı üçün daimi vəsait çatışmazlığı, ailə üzvlərindən birinin uzunmüddətli həbsdə olması və s.bu kimi problemlər ailənin həyatında ciddi sıxıntı və gərginliyə səbəb olur. Belə ailələrdə qarşılıqlı münasibətlərin kəskinləşməsi, cütlüklərdən birində vəya hər ikisində psixoloji pozğunluqların yaranması riski yüksək olur.

Nevrotik ailə tipində irsi pozğunluqlar deyil, ailənin gündəlik həyatında qarşılaşdığı psixoloji çətinliklərlə əlaqədar **qazanılmış psixi pozğunluqlar** əsas rol oynayır. Nevrotik ailələrdə cütlüklər hədsiz qorxu, tələş və iztirablardan əziyyət çəkir, onlarda yuxu pozğunluğu, affektiv reaksiyaların kəskinliyi və bir-birinə qarşı hədsiz aqressivlik müşahidə olunur.

Ailə cütlükləri arasında konfliktli davranış həm gizli, həm də açıq formalarda təzahür edə bilər. **Gizli konfliktlərin** əsas simptomlarına narazılığı ifadə edən kəskin jest və baxış, ailə həyatının hər hansı sahəsində aid işin birgə icrasında tərəflərdən birinin boykot mövqeyində durması, qarşılıqlı münasibətlərdə ifadəli soyuqluq və s.aid edilə bilər. **Açıq kofliktlər,** adətən, korrekt formalı açıq söhbətlərdə təzahür edir. Bu zaman qarşılıqlı verbal təhqir nümayişkaranə hərəkətlər (qapını, qab-qacağı çırpma, stolu yumuruqla döyəcləmə), zorakı fiziki hərəkətlər, təhqir və s.ilə müşayət olunur.

Qısqanclıq ailədaxili münasibətlər sistemində tarixən geniş yayılmış problemlərdən biridir. Ona hətta uşaqlar arasında rast gəlmək mümkündür. Böyük uşaqlar kiçiklərə qarşı olan nəvazişə, alınmış oyuncaqlara, təzə paltara və s.görə qısqanclıq keçirirlər. Bunun səbəbi onların diqqət və qayğıdan kənardan qalmalı, artıq sevilməmələri ilə bağlı meydana gələn yanlış təsəvvürləri ilə bağlıdır. Qısqanclıq, hətta bunun üçün əsaslı səbəb olmadığı halda belə, güclü təzahürə malik ola bilər. Emosional reaksiyalar doğuran qısqanclıq o zaman yaranır ki, insan ona məxsus olan "mülkiyyətinə" başqa birinin sahiblik iddiyası ilə üzləşmiş olur. Belə duyğular real və xəyali ola bilər. Ailə bir meyvəyə bənzəyir. Məhəbbət onun içi, nikah-qabığı, həyanət isə onun içəridən yeyən qurddur.

Ailə üzvləri olan **ər-arvad qısqanclığı** təbii və normal hissdir. Çütlüklərdən birinin üçncü şəxsə bağlı olan intim münasibətləri onlardan birində təbii qısqanclığa, emosionallığının oyanmasına səbəb olur. Qısqanclığın normal və təbii olması ilə yanaşı, onun **patoloji qısqanclıq** adlanan forması artıq psixi

xəstəlik hesab olunur. Məsələn, gənc oğlan sevdiyi qızı onun yanağından süzülən göz yaşlarına, iylədi gülə və s.qısqanır.

Mövzu 14. Ailədaxili problemlərin psixi sağlamlığa təsiri

Plan:

1. **Ailədə tərbiyə işinin psixopedaqoji əsasları**
2. **Uşaqların tərbiyəsində ananın və atanın rolu**
3. **Valideynlərin şəxsiyyəti: onların şəxsi nümunəsi və nüfuzu**
4. **Uşaq və yeniyetmələrin cinsi tərbiyəsi və nikaha hazırlıq**
5. **Ailə tərbiyəsində özünü göstərən nöqsanlar**

1. Ailə tərbiyəsi cəmiyyətdə özünü göstən mürəkkəb, sosial-psixoloji və pedaqoji hadisələrdən biridir. Şəxsiyyətin tərbiyəsinə və bu prosesin nəticələrinə ailədaxili münasibətlərlə şərtlənən ailə həyat tərzinin mühüm təsiri vardır. Ailədaxili münasibətlərin mübət və ya mənfi xarakteri tərbiyə prosesinə fərqli təsir göstərən psixisosial amillərdən biridir. Ailə tərbiyəsi mürəkkəb və çoxşaxəli sistemdir. Bu sistemə təsir göstərən amillər sırasında irsiyyət, uşaqların anatomik – fizioloji sağlamlığı, maddi-iqtisadi təminat, ailənin sosial vəziyyəti, həyat tərzi, ailə üzvlərinin sayı, yaşayış yeri, uşağa münasibət və s. başlıca yer tutur. Ailə tərbiyəsi qarşısında duran başlıca psixopedaqoji vəzifələr bunlardır:

1. Uşağın yetkinləşməsi və inkişafı üçün mümkün olan bütün şəraitin yaradılması;

2. Ailədaxili ənənələrin qorunub saxlanılması və uşaqların tərbiyəsində bu amilin tərbiyəedici imkanlarının reallaşdırılması;

3. Müsbət vərdiş və bacarıqların uşaqlara aşılanması və bu zəmində özünəxidmətə və başqalarına kömək etmək meylinin formalaşdırılması;

4. Şəxsi ləyaqət hisinin tərbiyə olunması.

Ailə tərbiyəsi işində sınaqdan çıxmış bir çox ümumi prinsiplər mpvcuddur. Həmin prinsiplərə ilk növbədə bunları aid etmək olar: inkişaf etməkdə olan uşağa humanist və qayğılı münasibət; ailədaxili münasibətlərin optimallılığının təmin edilməsi; uşağın ailənin daxili həyat və fəaliyyətinə cəlb edilməsi; ailədə açıq və inama əsaslanan münasibətlərin yaradılamsı; valideynlərin uşağa qarşı yönələn tələblərinin vahidliyi və davamlığı; uşağa mümkün olan hər bir yardımın göstərilməsi. Qeyd olunan prinsiplərlə yanaşı ailə tərbiyəsində müəyyən qaydalara da əməl edilməlidir: fiziki cəzanın yolverilməzliyi; nəsihətçilikdən imtina; uşağa qarşı dərhal tabe olmaqtələbinin irəli sürülməsi; uşağın yerli-yersiz hər cür tələb və arzusunun dərhal yerinə yetirilməsi və s.

Cəmiyyətə münasibət baxımından ailənin başlıca funksiyalarından biri tərbiyə funksiyasıdır. Ailənin tərbiyəedici funksiyasl yeni nəsillərə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, norma və dəyərlərin, mənəvi sərvətlərin, ictimai tarixi təcrübənin ötürülməsini nəzərdə tutur. Psixoloji araşdırmaları ilə məşhur olan Penelopa Liç yazır: “Uşaqları tərbiyə etmək, boyütmək ən dəyərli, ən yaradıcı əmək növlərindən biridir. Siz yeni şəxsiyyət yaradırsızın, uşağa elə insan olmaqda kömək edirsizin ki, bu sizin görmək istədiyinizdir”

Psixoloqlar hesab edirlər ki, uşağın şəxsiyyətinin inkişafında valideynlərin uşağa münasibəti və nəzarətin xarakteri ən mühüm amillər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu baxımdan valideynlər üç əsas qrupa ayrılır: demokratik, avtoritar və liberal valideynlər.

Demokratik tərbiyə üsulubu ailədə uşağa qarşı münasibətdə fəal əməkdaşlığa əsaslanır.

Müasir cəmiyyətdə avtoritar tərbiyə üsulubunun hökm sürdüyü ailələrə daha çox rast gəlinir. Avtoritar valideynlər uşaqlardan daha onların tələblərini sözsüz və qeyri-şərtsiz, qeyri-məntiqi olaraq qəbul edilməsini tələb edirlər.

Psixoloqlar liberal tərbiyə üslubuna malik valideynləri xüsusi olaraq fərqləndirməklə yanaşı, belə tərbiyə üslubunun da zərərli olduğu qənaətinə gəlmişlər.

2. Klassik və müasir pedaqoji psixologiyada ailə tərbiyəsi ilə bağlı bir sıra yanaşmalar mövcuddur. Bu yanaşmalar ailə tərbiyəsi modellərinin psixopedaqoji mahiyyətini əks etdirir. Ailə tərbiyəsi sahəsində diqqət çəkən tərbiyə modellərindən biri **Adler modeli** adlanır. Avstriya psixoloqu A. Adler (1870-1937) ailə tərbiyəsi konsepsiyası valideynlərin davranışının şüurlu və məqsədyönlü surətdə dəyişdirilməsi ideyasına əsaslanır. Alferd Adler nəzəriyyəsinə görə, ailədə mövcud olan psixoloji iqlim, ümumi yönlişlik, ailədaxili dəyərlər və qarşılılı münasibətlər, uşaq şəxsiyyətinin inkişafının və tərbiyəsinin mühüm amilləridir. O, qeyd edirdi ki, valideynlər tərbiyə işində bərabərlik, əməkdaşlıq və təbii nəticələri ısas prinsiplər kimi qəbul etməlidir. Valideynlər hər bir uşaq şəxsiyyətində təkrarolunmazlığı, fərdiyyətliliyi və toxunulmazlığı ilə hesablaşmağa alışmalıdırlar. Ailə psixologiyasında ailə tərbiyəsinin modellərindən biri amerikan psixoloqu B.F.Skinner (1904-1990) tərəfindən irəli sürülmüşdür. Ailə tərbiyəsinin təlim-nəzəri modeli adlanan bu model biheviorizmin ümumi nəzəriyyəsinə əsaslanıt Bu nəzəriyyəyə görə, valideynlərin və onların uşaqlarının davranışını yenidən öyrətmə və öyrətmə metodu əsasında dəyişdirmək mümkündürş Təlim-nəzəri modeldə uşaqların davranışının formalaşmasının vasitələri sırasında müsbət möhkəmləndirmə rəğbətləndirmə yolu ilə mənfi möhkəmləndirmə isə cəza ylu ilə həyata keçirilməlidirş Valideynlər sosial öyrətmə nəzəriyyəsinin prinsiplərini praktik olaraq tətbiq etməklə ailə mühitində uşaqların davranışının dəyişilməsinə nail ola bilərlər. Ailə tərbiyəsi modellərindən bir də amerikan psixoloqu K.R.Rocersin (1902-1987) irəli sürdüyü hissi kommunikasiya modeli adlanır. Şəxsiyyətin fenomenoloji nəzəriyyəsinə əsaslanan bu modeldə şəxsiyyətin özünüifadəsi üçün əlverişli şəraitin yaradılması bir tələb kimi irəli sürülür. Ailə tərbiyəsinin hissi kommunikasiya modeli ailədaxili ünsiyyətin qarşılıqlı, səmimi və azad olmasının

təmin olunmasında ifadə olunur. Bu modelə yiyələnən hər bir valideyn 3 mühüm bacarığa sahib olmalıdır: 1) aktiv dinləmək; 2) uşağın başa düşəcəyi şəxsi hisslərin ifadəsi; 3) ailədaxili münasibətlərdə "hər iki tərəf haqlıdır" prinsipinin praktik olaraq tətbiqi.

Ailə tərbiyəsinin modellərindən biri kimi **qrup terapiyası** modelinin mahiyyəti uşağın tələbatlarından asılı olaraq valideyinlərin öz mövqelərini dəyişdirərək yenidən qurmalarında asılı olaraq valideyinlərin öz mövqelərini dəyişdirərək yenidən qurmalarında əks olunur. Bu modelə görə, valideyinlərin tərbiyəsi qrup şəraitində aparılan məsləhətlər, terapiyalar və təlimatlar vasitəsilə həyata keçirilir. Qrup terapiyası modelinin əsas məqsədi valideynlərin şəxsiyyətinin strukturunda müsbət dəyişikliklərin təmin edilməsinə nail olmaqdır. **Valideynlərin maarifləndirilməsi və gənclərin ailə həyatına hazırlanması** modeli rus pedaqoqu İ.V.Qrebennikov tərəfindən irəli sürülmüşdür. Bu modeldə valideynlərin pedaqoji maarifləndirilməsinin metodik proqramı işlənmiş və belə bir mövqe əsaslandırılmışdır ki, ailə tərbiyəsində və ailədaxili münasibətlərdə baş verən çətinliklərin əsasında valideynlərin pedaqoji psixoloji məlumatsızlığı durur.

Cəmiyyətdə münasib baxımından ailənin başlıca funksiyalarından biri **tərbiyə funksiyasıdır.** Ailənin tərbiyəedici funksiyası yeni nəsillərə biliklərin, bacarıq və vərdişlərin, norma və dəyərlərin, mənəvi sərvətlərin, ictimai tarixi təcrübənin ötürülməsini nəzərdə tutur. Psixoloji araşdırmaları ilə məşhur olan Penelopa Liç yazır: "uşaqları tərbiyə etmək, böyütmək ən dəyərli, ən yartadıcı əmək növlərindən biridir. Siz yeni şəxsiyyət yaradırsız, uşağa elə insan olmaqda kömək edirsiz ki, bu sizi görmək istədiyinizdir."

Görkəmli pedaqoq V.A.Suxomlinskiyə görə isə uşağın normal psixi inkişafı, şəxsiyyətinin formalaşması əhəmiyyətli dərəcədə ailə tərbiyəsi üslubundan asılıdır. Bunun psixoloji əsasları ilə bağlı tədqiqatcı yazır: "Uşağın qəlbini ədalətsizliyini doğurduğu emosional gönüqalınlıqdan daha çox eybəcərləşdirən başqa bir şey təsəvvür etmək çətindir. Uşaq özünə etinasız münasibəti hiss edərək, xeyirə və şərə həssaslığı itirir. Onun qəlbində şübhə, insanlara inamsızlıq

yurd salır, bu isə qəzəbliliyin ən başlıca mənbəyidir". Psixoloqlar belə hesab edirlər ki, uşağın şəxsiyyətinin inkişafındavalideyinlərin uşağa münasibəti və nəzarətin xarakteri ən mühüm amillər kimi nəzərdən keçirilə bilər. Bu baxımdan valideynlər üç əsas qrupa ayrılır: demokratik, avtoritar və liberal valideynlər.

Demokratik tərbiyə üslubu ailədə uşağa qarşı münasibətdə fəal əməkdaşlığa əsaslanır. Demokratik valideynlər ailədə öz uşaqlarına, sərbəstlik verir, onların şəxsiyyətinə hörmətlə yanaşır, isti münasibət bəsləyir. Onlar uşaqlara qarşı tətbiq edilən cəzalardan maksimum dərəcədə uzaq olmağa çalışırlar. Demokratik tərbiyə mühitində uşaqların azad inkişafı, fəallıq və yaradıcı qabiliyyətlərinin inkişafı üçün əlverişli şərait təmin olduğundan, belə ailələrdə böyüyən uşaqlarda başqa adamlarla əməkdaşlıq etmək qabiliyyətləri yüksək səviyyədə inkişaf edir, onların başqa adamlarla münasibətlər qurmaqda ünsiyyət çətinlikləri olmur. Bu tərbiyə üslubunun hakim olduğu ailələrdə uşağa və ailənin digər üzvlərinə qarşı humanist dəyərlər, qarşılıqlı hörmət, sevgi və məhəbbət hissləri daha üstün mövqeyə malik olur.

Müasir cəmiyyətdə avtoritar tərbiyə üslubunun hökm sürdüyü ailələrdə daha çox təsadüf olunur. Avtoritar valideynlər uşaqlardan onların tələblərinə sözsüz və qeyri-şərtsiz, qeyri-məntiqi olaraq qəbul edilməsini, "qayda-qanuna" tam əməl edilməsini, ailə ənənələrinə və valideynlərin nüfuzuna tabe olmalarını tələb edirlər. Avtoritar tərbiyyə ciddi surətdə məcburi intizama yönəlmiş tərbiyədir. Belə ailələrdə avtoritar tərbiyyə üsulları eyni vaxtda valideynlərin uşaqlara qarşı soyuq münasibəti ilə çulğalaşdıqda, uşaqlarda aqressivliyə və konfliktlərə cəhd daha tez-tez müşahidə olunur. Avtoritar ailələrdən çıxmış uşaqlar yeni həyat şəraitinə uyğunlaşmaqda çətinlik çəkirlər. Elə avtoritar ailələrə də təsadüf olunur ki, orada valideynlər uşağın gələcəyi üçün hədsiz narahatlıq keçirdiklərindən bir tərəfdən övladlarına isti münasibət göstərir, digər tərəfdən isə onların hər adddımını izləyir və nəzarət edirlər. Belə ailələrdən çıxmış uşaqlarda təşəbbüskarlıq olmur, onlar qapalı, qətiyyətsiz, müti, ünsiyyətsiz, infantil və eqosentrik təbiətli olurlar. Bir çox ailələrdə uşaqların gün rejimi düzgün

planlaşdırılmadığından onlar yaşlarına uyğun olmayan televiziya verlişlərinə, kompyuter oyunlarına və serialları hədsiz maraq göstərir və onlardan ayrıla bilmirlər. Ailədə yeniyetmələrin həyat fəallığının və təşəbbüslərinin yaşlılar tərəfindən boğulması, fəaliyyətin zorakı vasitələrlə digər istiqamətlərə yönəldilməsinə təhriketmə və təzyiqlər, iradi azadlığa qarşı yönələn sanksiyalar onlarda asanlıqla stress və aqressiyalara, bəzən isə daha ağır formalı psixi pozulmalara və hətta intiharlara gətirib çıxara bilər.

Yeniyetmələrin davranışında, fəaliyyət və ünsiyyətində, ətrafdakı adamlarla qarşılıqlı münasibətlərində özünütəsdiqetmə motivi aparıcı amildir. Özünütəsdiqetmə cəhdi çox zaman maneələrlə, qadağanlarla üzləşdikdə yeniyetmə öz mühiti və onun qadağaları ilə açıq və ya gizli ziddiyyətlə daxil olur. Açıq ziddiyyətə daxil olur. Açıq ziddiyyətlər konfliktlərə, gizli ziddiyyətlər isə əksər hallarda özünəqapanmaya səbəb olur ki, bu da əhvalın ümumi psixoastenik və depressiv fonunu yaradır.

Psixoloqlar **liberal tərbiyə üslubuna** malik olan valideynləri xüsusi olaraq fərqləndirməklə yanaşı, belə tərbiyə üslubunun da zərərli olduğu qənaətinə gəlmişlər. Uşaqlara qarşı laqeyd və etinasız olan valideynlər övladlarına heç bir isti nəfəs, lazimi diqqət, qayğı və nəzarət göstərmədiyindən, onlar necə deyirlər, "özbaşına" böyüyürlər. Onlarda bu baxımsızlıq və valideyn səhlənkarlığı hüquqa zidd əməllərə qədər ciddi davranış pozğunluqlarının yaranmasına gətirib çıxara bilər. Təsadüfi deyildir ki, azyaşlı cinayətkarlar və qanunpozanlar arasında məhz belə ailələrdən çıxmış uşaqlar çoxluq təşkil edir.

Uşaqların ailə tərbiyəsi işində valideynlərin qarşılaşdığı əsas çətinliklər yeniyetmələrin böyüdüyü ailələrdə özünü biruzə verir. Tərslik, hövsələsizlik, sözəbaxmazlıq və kobudluq "çətin" yeniyetmə yaşlı uşaqların tipik xüsusiyyətləridir. Yeniyetmələrin bu cür davranış öz-özlüyündə təbii olaraq meydana gələn normal yaş böhranının simptomlarıdır. Çox vaxt isə belə qarşıdurma halları və konfliktlər yaşlıların yeniyetmənin müstəqillik cəhdlərini anlamadıqlarından, onun şəxsiyyətinə qarşı hərmətsiz münasibətlərindən törəyir.

Yeniyetmə nə qədər böyükdürsə, o bir o qədər maksimalistdir, azadlığın məhdudlaşdırılmasına qarşı bir o qədər dözümsüzdür.

Yeniyetmənin valideyn üçün əsas problem uşağa qarşı münasibətin, adət edilmiş müraciət formalarının dəyişdirilməsindən, tərəflər arasında dialoqun qurulmasından ibarətdir. Valideyn yeniyetmə övladı ilə münasibətdə hər şeydən əvvəl **psixoloji məsafəni gözləməli,** "üz açmamalı", "pərdə saxlamağı" bacarmalıdır.övladı ilə münasibətdə optimal məsafəni tapan valideynlər xeyirxah məsləhətçi olmaqla yanaşı, eyni zamanda öz nüfuzlarını qoruyub saxlayaraq tələbələrinin yerinə yetirilməsinə nail olmağı bacarırlar. Belə münasibətlər uşaq və yeniyetmənin şəxsiyyətinə hörmət üzərində qurulmalıdır. Yeniyetmənin öz maraq və meyillərindən, ehtiraslarından avtoritar tərzdə məhrum etmək, onu yaşıdlarından təcrid etmək heç də arzu edilən nəticənin əldə edilməsinə yol açа bilməz. Müasir ailə tərbiyəsi psixologiyasında **optimal valideyn mövqeyi haqqında təsəvvürlər geniş yayılmaqdadır.** Uşaqların tərbiyəsində valideynlərin mövqeyi o halda optimal hesab edilə bilər ki, onlar uşağı başa düşsün , ona isti münasibət bəsləsin, onu obyektiv qiymətləndirsin və tərbioyə işini bu qiymətləndirməyə adekvat qurmağı bacarsın.

Hər bir uşaq lap erkən yaşlarından valideynlərin emosional rəğbət və stimullarına ehtiyac hiss edir. Nəvaziş, bəyənmə, təqdiretmə və tərif uşaqlarda öz qüvvəsinə inam yaradır. Danlaq və qadağalar isə əksinə, uşaqda ruh düşkünlüyü , bacarıqsız və sərasətsiz olması haqqında təsəvvürlərin yaranmasına səbəb olur. Ailədə valideyn nəvazişi almayan, **sevgidən doymayan uşaqlar** bu boşluğu tərbiyəçi və müəllimdən əldə etdiyi qayğı və sevgi ilə "doldurmağa" çalışırlar. Uşağın özünə inamsızlığlı yalnız qorxaqlığın deyil, həm də utancaqlığın əsas səbəbidir. Adətən yeksək iddialı olması ilə tanınan uşaqlarda təkəbbür və özündənrazılıq halları müşahidə olunur. Bu cür uşaqların davranışı psixoloji terminologiyada **"affektiv davranış"** adlanır**.** Affektiv uşaqlkara elə gəlir ki, valideynləri onları sevmir. Məktəbdəki uğursuzluqlar, yoldaşlarının təlimdə onları qabaqlaması, ədalətsizlikləri onlarda dərin sarsıntılara səbəb olur. Onlar

hər vasitə ilə öz sinif yoldaşlarının diqqətini cəlb etməyə, müəllimlərin rəğbətini qazanmağa çalışsalar da, buna nail ola bilmirlər. Affektiv davranışlı uşaqlar, əsasən, valideyn məhəbbətinin və qayğısının çatışmadığı, hədsiz tələbkarlıq və ciddi münasibətin olduğu ailələrdə yetişirlər. Belə ailələrdə valideynlər həmişə özlərini haqlı hesab edir, hətta ailədə uşaqlara qarşı münasibətin dəyişdirilməsinin zəruriliyi haqqında psixoloqların və müəllimlərin tövsiyələrini qəbul etmirlər. Onlar müəllimlərlə dialoji ünsiyyətlərdən qaçır, heç kimin məsləhətlərinə ehtiyaclarının olmadığını söyləyirlər. Uşaqlara qarşı etinasızlıq çox vaxt ata və ananın şəxsiyyətinin fərdi xüsusiyyətləri, özünə və öz şəxsi problemlərinə münasibəti ilə bağlı olur. Valideynlərin uşaqlara qarşı etinasız və mənfi münasibətinin bir sıra səbəbləri vardır: boşanma nəticəsində ailənin tamamlığının pozulması; valideynlərin uşağın şəxsiyyətinə hörmət qoymaması, uşağa yaşına uyğun olmayan hədsiz tələbkarlıqla yanaşılması; gücü çatmayan işlərə sövq edilməsi nəticəsində uşağın əldə etdiyi səviyyə ilə qane olmamaq; daim uşağa qabiliyyətsiz və bacarıqsız olduğu barədə tənqidlər ünvanlamaq və s. Valideyn məhəbbəti mühitində böyüyən uşaqlarda müdafiə, özünə və öz qüvvəsinə inam hiss yüksək olur. Ailədə mövqeyi qəbul edilən uşaqlarda ədalətlilik, qərəzsizlik və qəbahətli hərəkətlərinə görə günah hissi formalaşır. Əksinə, istehza və gülünc hədəfinə çevrilən uşaqlar daim sıxıntı icində olur, qəmqin görünürlər. Onlar qaim pərt edildiyindən utancaq və kinli olur, böyüyüb sərbəstlik əldə etdikdən sonra , uşaq vaxtı ona edilmiş haqsızlıqlara görə valideynlərinə qarşı soyuq və etinasız münasibət göstərirlər.

Alman psixoloqu İ.B.Hippenreyter valideynlərə uşaqla ünsiyyət zamanı aşağıdakı qaydalara əməl etməyi tövsiyə edir:

- Bütövlükdə uşaqdan deyil, onun ayrı-ayrı hərəkətlərindən narazı olduğunuzu bildirin;
- Nə qədər yolverilməz olsa belə, onun hisslərini deyil, əməllərini məzəmmət edin;

- Heç vaxt uşaqdan mümkün olmayan və ya yerinə yetirilməsi çətin olan işlər tələb etməyin. Yaxşısı budur, fikir verin, ətrafda nəyi dəyişdirmək mümkündür;
- Uşağın hərəkətlərindən narazı imkanını itirmiş olar;
- Uşağın emosional problemlərini öz üzərinizə köçürməyə və onunla yüklənməyə çalışmayın.
- Uşağa öz mənfi hərəkətlərinin nəticələri ilə üzləşmək imkanı verin. Bu, ona öz səhvlərini anlamaqda kömək edir.

Mövzu 14: Boşanma ailə münasibətlərinin pozulmasının nəticəsi kimi

Plan:

1. Boşanma evli cütlüklər ailə ilə bağlı qanunlara son qoyulması haqqında.
2. Boşanma problemi müasir ailədə qarşılıqlı münasibətin pozulması kimi.
3. Xəyanətə əxlaqsızlıq kimi baxmaq olarmı.

1. Boşanma evli cütlüklər arasında ailə ilə bağlı qanunla nəzərdə tutulan məsuliyyətlərə son qoyulmasıdır. Bu hal məhkəmə qərarı ilə rəsmləşdirilir. Boşanma qarşılıqlı sevgiyə , güvənə, xoşbəxtlik gözləmələrinə əsaslanan nikahdan narazılığın hüquqi forma almış ifadəsidir.

Istənilən digər sosial-psixoloji hadisələr kimi, boşanmalar da, adətən, obyektiv və subyektiv səbəblərlə bağlıdır. Bəzi soioloqların fikrinə görə, boşanmanı şərtləndirən əsas amillər həyat tərzinin urbanizasiyası, əhalinin miqrasiyası, ölkənin sənayeləşməsi, **qadınların emansipasiyasıdır.** Bütün bu amillər cəmiyyətdə sosial nəzarəti aşağı salır, insanların həyatını əhəmiyyətli dərəcədə avtonomlaşdırır. Bu isə öz növbəsində bəzi hallarda məsuliyyətin, cütlüklərin bir-birinə qarşı davamlı bağlılıq və qayğı hissinin itməsinə səbəb olur. Lakin bütün sadalananlar problemin ümumi fonudur. Müasir cəmiyyətdə sosial nəzarəti aşağı salır, insanların həyatını əhəmiyyətli dərəcədə avtonomlaşdırır. Bu isə öz növbəsində bəzi hallarda məsuliyyətin, cütlüklərin bir-birinə qarşı davamlı bağlılıq və qayğı hissinin itməsinə səbəb olur. Lakin bütün sadalanlar problemin ümumi fonunda. Müasir cəmiyyətdə çoxsaylı möhkəm, davamlı, uzunömürlü ailələrlə yanaşı, müvəqqəti, iflasa doğru gedən nikah ittifaqları heç də az deyildir.

Boşanma münasibət lap qədim dövrlərdə istənilən cəmiyyətlərdə müzakirə mövzusu olmuşdur. İnsanların yalnız nikaha daxil olmaq hüququnun deyil, həm də boşanmaq hüququnun tanınması demokratik cəmiyyətlərin göstəricilərindən biridir. Boşanma hüquq haqqında qanun, boşanmaya, boşananlara və boşanan

ailələrin uşaqlarına münasibətdə formalaşan ictimai rəy ölkələrin ictimai-siyasi münassibətləri sistemi, mövcud mədəni, milli ənənələr, xalqların sosial-psixoloji xüssusiyyətləri ilə sıx bağlıdır.

XX əsrə qədər bir çox ölkələrdə boşanma kişilər üçün yol verilən bir həyat norması hessab edilir, qadınların bu hüquq tanınmır, onlara kölə münasibəti hökm sürürdü. Ayrı-ayrı xalqlarda qadının boşanma iddiası ilə etməsi pis qarşılanır, bu əxlaqi baxımdan yolverilməz bir hərəkət hesab edilirdi.

Vaxtilə A.Bebel yazırdı ki, hər hansı ölkənin qanun və ənənələrinə bilmədən yalnız boşanmanın az olması faktına görə həmin ölkə haqqında fikir söyləmək olmaz. Məsələn, katolik kilsəsinin təsirinin güclü olduğu ölkələrdə boşanma qadağan edilmişdir və bu ölkələrdə boşanmaya əngəl yaratmayan ölkələrə müqayisədə boşanma hallarına az təsadüf olunur. Bəzi ölkələrdə boşanma yalnız "günah prinsipi" əsasında həyata keçirilir, yəni məhkəmə ər-arvaddan birinin ər-arvad vəfassızlığında, öz vəzifələrini yerinə yetirməməkdə, xəyanətdə günahkar olduğunu sübuta yetirməlidir.

Respublikamızda boşanma ailə və nigah münasibətlərini ailənin gələcəkdə saxlanılmasının mümkünsüzlüyü çərçivəsində "Ailə" və "Mülki" məcəllələr əsasısnda VVADQ orqanları və məhkəmələr tərəfindən ər və ya arvaddan birinin müraciəti əsasında həyata keçirilir.

2. Boşanma ərlə arvad arasındakı ciddi konfliktlərin geniş yayılmış həlli üsulu kimi həmişə mövcud olmuşdu. Boşanmaya münasibətin dəyişməsi bir çox cəhətdən qadınların iqtisadi vəziyyətinin yaxşılaşması ilə bağlıdır. Əgər qdının daimi işi varsa, özünü və uşaqlarını asanlıqla təmin edə bilirsə, o, münaqişələrin baş alıb getdiyi ailədə yaşamaqdansa boşanmaya üstünlük verir.

Boşanma problemi müasir ailədə qarşılıqlı münasibətlərin xarakterində baş verən dəyişikliklərlə sıx bağlıdır. Yeni yaranan ailə modellərində münasibətlərin pozulmasının xüsusi formaları meydana gəlir. Əgər ənənəvi nikahda boşanma hadisəsi hüquqi, iqtisadi, psixoloji planda baş verirdisə, ailə münasibətlərinin müasir formalarında boşanmadan sonra da onun psixoloji aspektləri nəinki saxlanılır, hətta ön plana keçir. Məşhur sosioloq N.M.Rimaşevskayanın qeyd etdiyi kimi, boşanma problemi və ailənin taleyi cəmiyyətin həyatının keçid dövründə qeyri-adi və ciddi əhəmiyyət kəsb etməyə başlayır.

Son illər ölkəmizdə boşanmaların və nikahdankanar doğumların sayı artır ki, bu da natamam ailələrin sayının çoxalmasına səbəb olur. Demoqrafların qənaitinə görə, qeydə alınmış hər beş nikahdan biri boşanma ilə ləğv olunur. Boşanmaların 30 % 5 ildən az nikah yaşı olan gənc ailələrdə baş verir.

Rus sosioloqu V.V.Solodnikovun otən əsrin 90-cı illərinin ssonunda apardığı tədqiqatların nəticələrinə görə boşanma öncəsi vəziyyətlərdə kömək üçün cütlüklər ailə və nikah məsləhətxanalarına deyil, daha çoh qohumlara və dostlara

müraciət edirlər. Cütlüklərdən 75% analara , 51,8% dostlara, 39,2% atalara, 10,2% hüquqşunalara, yalnız 49% psixoloq v ə həkimlərə müraciət edirlər.

3. Dünyanın bir çox ölkələrində boşanmanı şərtləndirən motivlər sırasında **ər-arvad xəyanəti** aparıcı amil hesab edilir. Statistikaya görə, respublikamızda boşanma səbəbləri içərisində ər-arvad sədaqətinin pozulması nəticəsində boşanma bütün digər səbəblərin təxminən 25%-ni təşkil edir. Ə-arvad sədaqətinin, məhəbbətin qənimi olan xəyanət ər-arvad hissləri zonasına toxunur. Müasir ailə üçün məhəbbət nikaha daxil olmaq, ailəni təşkil etməyin və onun mövcudluğunu təmin etməyin əsası və aparıcı motividir. Xəyanət ailədə müxtəlif ziddiyətlərə, konfliktlərə ər-arvad arasında disharmoniyaya səbəb olur. Müasir dövrdə ər-arvad xəyanətinə hər cür ailə tiplərində-həm firavan, dayanaqlı münasibətləri olan, həm konfliktli, həm problemli, həm də ər-arvad arasındakı münasibətlərin praktiki olaraq pozulduğu böhranlı ailələrdə təsadüf olunur. Xəyanət əksər hallarda ailənin dağılmasının, həm də doğulma ərəfəsində olan münaqişəli ailələrdəki qeyri-simpatik münasibətlərin nəticəsidir. Yeni qurulmuş gənc ailələrlə yanaşlı, orta və uzun ömürlü ailələrdə də xəyanət hallarına təsadüf olunur. Gənc ailələrdə baş verən xəyanət ər-arvadın yüngülağıllılığı, qeyri-yetkin olması, mənəvi düşkünlüyü, alkoqolizm və narkomaniya, cütlüklərin müqəddəs ailə dəyərlərini kifayət qədər anlaya bilməməsi ilə bağlıdır. Burada insanların ümumi mədəni, estetik və əxlaqi tərbiyəlilik səviyyəsi də vacib amil kimi nəzərdən keçirilməlidir. Bütün dövrlərdə kişinin mədəniyyəti, onun şərəf və ləyaqəti onun qadına olan münasibət səviyyəsi ilə müəyyən edilmişdir. Əsil mədəniyyət isə əslində qadını hər şeydən əvvəl dost, şəxsiyyət kimi görmək və ona hörmətli yanaşmaqla müəyyən olunur.

Xəyanətə hec də əxlaqsızlıq kimi baxmaq olmaz. Əgər ailədə tez-tez təkrarlanan qeyri-normal münasibətlər, şübhələr, qısqanclıq, qalmaqallar mövcuddursa, xüyirxahlıq, mehribanlıq, qayğı, qarşılıqlı anlaşma, hörmət, kədər şəriklik, ən nəhayət, sevgi yoxdursa, bu tərəflərdən birinin bu boşluğa kənarda olan başqa bir adamda axtarmağa təhrik edir. Bir səra müasir sosial-psixoloji tədqiqatlarda ər-arvad xəyanətinin səbəblərinin təhlilinə təşəbbüslər göstərilmişdir. Həmin səbəbləri əks etdirən təsnifatlardan birinə diqqət yetirək:

1.**Yeni məhəbbət.** Ər-arvad xəyanətinin bu səbəbi məhəbbətin qətiyyən olmadığı və ya əhəmiyyətsiz olduğu nikahlarda özünü göstərir.

2. **Qarşılıqlıq.** Ailədə xəyanət etmiş tərəfin acığına digər tərəf də xəyanət etməklə, qisas almaq istəyində olur və bununla da özünün gərəksiz olmadığını və şəxsi ləyaqət hissini bərpa etmək istəyir.

3. "Alçaldılmış məhəbbət". Nikah münasibətlərində qarşılıqlı məhəbbət olmadıqda, cütlüklərdən biri öz sevgisinin qarşılığını ala bilmədiyindən əziyyət

çəkir. Belə vəziyyət ər və ya arvadı onu anlayan başqa bir tərəfdaşla münasibətlər qurmağa təhrik edir.

4. **Yeni sevgi təəssüratları axtarmaq.** Bu, adətən, çoxillik ailə təcrübəsinə malik cütlüklərin həyatında müşahidə olunur. Belə ailələrdə, adətən yaşlaşmış, maddi durumu yaxşı olan kişilər yeni sevgi macəraları yaşamaq istəyirlər. Adətən, ər-arvadlıq həyatının 25-30-cu illərində belə hallar daha çox təsadüf olunur.

5. **Ailənin kütləvi iflası.** Burada xəyanət qeyri-leqal yəni ailənin yaranması ilə bağlı olur. Bu halda xəyanət birinci ailənin həyat qabiliyyətinin olmaması kimi qavranılması, faktiki olaraq yeni ailənin yaradılmasının nəticəsi kimi özünü göstərir.

6. **Təsadüfi əlaqələr şəklində baş verən xəyanət** heç də dərin sevgiyə əsaslanmır, ardıcıl və müntəzəm xarakter daşımır, əksinə təsadüfi tanışlıq "həzz məqamları", fürsətlə bağlı olur.

Xəyanət istənilən insan, istənilən ər-arvad ittifaqı üçün amansız sınaqdır. Buna yüngül və əhəmiyyətsiz münasibət bəsləyən istənilən şəxs ya heç kimi sevmir, ya da ümumiyyətlə, sevgi hisslərindən məhrumdur. Adətən, xəyanət konfliktli münasibətlər fonunda baş verdikdə, o, təbii hadisə kimi qavranılır. Xəyanətə məruz qalmış qalmış insanın sarsıntıları və məyusluq səviyyəsi onun bu hərəkətlə bir dəfə, yoxsa dəfələrlə qarşılaşması faktından da asılıdır.